294

Улас Самчук

ВОЛИНЬ

КУДИ ТЕЧЕ
ТА РІЧКА

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ у ЛЬВОВІ.

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“

УЛАС САМЧУК

ВОЛИНЬ

РОМАН-ХРОНІКА У 3-ох ЧАСТИНАХ

ЛЬВІВ 1932—1936

Сб
10

г. 294.

БІБЛІОТЕКА „ДЗВОНІВ“ Ч. 14

УЛАС САМЧУК

27.106.
Львів. Бібліотека
АН. УРСР

КУДИ ТЕЧЕ ТА РІЧКА

І. ЧАСТИНА „ВОЛИНІ“

II. ВИДАННЯ КНИЖКОВЕ, IV. ЧЕРГОВЕ

1

пр. Львобл
30/7-1940

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ У ЛЬВОВІ.

ЛЬВІВ 1936

Ш5(2=Уа)5-644

Львівська державна
наукова бібліотека
№ 5006

Всі права застережені.
Copyright by „Dzwony", Lviv.

I. видання в „Дзвонах" 1932—1934. — II. видання книжкове в „Бібліотеці Дзвонів". — III. видання в американській „Свободі" 1935 р.

ДРУКАРНЯ „БІБЛЬОС" — ЛЬВІВ, ЯПОНСЬКА 7

I

ПРОБЛИСКИ

Батько корчує пні за лісом на вирубі, щоб не заважали вони на тому шматку такого дорогого поля. На новині гарне просо ростиме, а опісля пшениця, але прокляті пні. Корчувати воно не легко, та хіба батькові першина? Пять десятин ось тут, на яких росли ще перед парою років сотні тисяч дерев, викорчував своїми мозолями. А скільки деінде! Он там в Осівці, на чеських полях, на панських, на Тимошівщині... Рве й рве як бурелом який, а все те, „щоб виросло просо, а опісля пшениця".

А мати пішла до млина. Ось уже тиждень валяється там та гелетка і ніяк її не змолоти. Не диво, коли б далеко млин, а то ж під боком, по сусідськи, та що зробиш. Завізно. Хліба вродило, то кожний преться навперід борошном запастися, а там побачимо, мовляв.

Василь пасе уже корови „на цілий день", бо дні неабиякі, а на Валах та паша не дуже вилягає. Не попасеш довше, то й молока не вичавиш.

Володько і Хведот — ці лобурі... Їм що... Для них ще все готове прийде до рота. Куди його ще попхнеш, коли одному щойно від мясниць піде семий, а другому після другої Пречистої четвертий. Сиди на печі та носом підшморгуй. Але хіба та дітвора всидить дома. Поки вештається на подвірю мати, доти й вони тутка же, як курчатка коло квочки жебонять. Але як тільки мати або то на річку білля виколотити чи до млина, чи на ярмарок піде, так і дітиська обоє котяться зараз кудинебудь, бо кому його доглянути. Страхота — ота річка поблизу. Нещастя може щохвилі трапитись, бо коли б то тільки й турботи, що дітиська.

Але Володько, Богу дякувати, лобур мозковитий вдався. Хоронитися воно, хоч мале і шмаркате, вміє... Хоч одного разу мало-мало не дійшло до нещастя-страхіття.

Хлопчисько ото завше діло з огнем має. Ледве світає, ото встане (і де його та „охота" береться) і, чи що „лемензнуло" чи ні, бере меншого і волоче Бозна куди. Завше ліс для них, як бурян для курчат. Ото підуть туди ген у густу соснину на Мартинове до побережникової контори і там десь цілий Божий день без їдла і без сідла пропадають. „Ми, каже, мамо, огонь там кладемо. Назбіляєм тлуску, калтопель у побелезника накладемо, а плисок доблий. Спецемо й їмо". Це все Хведот хвалиться, бо Володько, той би дістав такого „тлуску" від батька, що й на задок не сів би.

Той прийде обмурзаний по вуха ввечері й ні пари з уст. Мовчить і тільки одні оченята сині-пресині та кирпатенький носичок... Більш нічого й не видно у нього. Оченята розумні, полохливі і такі глибокі — „в кого воно таке вдалося. Господи. Бодай хорони Пречиста, здорове виросло — люди будуть!"

Ото посунуться обоє в ліс, печуть там ті „калтоплі". Купа побережникової дітвори прийде. По цілому лісі вогні, листя сухе палять, а репетують, ніби показилися. Як без ума голосять.

Отак раз заманулося бахурові (все Володько, а як же) наложити вогню ще над річкою. Йому прийшло, бач, на ум (Господоньку святий!), що добре було б замість картопель та раків напекти. Задумав — зробив. Володько — до всього приводець, бере, чуєте, головешку з вогнем і ото несе її аж до хутора. Ох, людоньки! Беріг, чуєте, бо на полудневому боці від хутора, а по дорозі заманулось халамидникові ще взяти з клуні оберемок пшеничної соломи на розпал. Один Бог захоронив, бо бахур просто з головешкою до клуні. А там же солома, полова, сіно. Хведотисько (штанята йому спадають і по заду клапають та на пяти зсовуються, а бруднізна сорочина ворочком ззаду вилазить) і собі за ним сунеться, носом підшморгує, сопе, та що хвилі кулачком підтирає сопляка. Володько ще заставив його зо стіжка соломи насмикати, і то стільки, що мале ледве-ледве обняло той оберемок рученятами, випнуло при цьому далеко і смішно живіт, сопіло носом та плуталось у спадаючих штанятах.

Так і до берега річки добралися. Багаття раз-два і готове. Сухий верболіз як стій з соломою спалахнув і затріскотів. Два кроки річка. Правда, не глибока, але всетаки. Пора ж осіння, сухо правда, але верби, як кури весною, піря своє позолочене скидали, а вода, дзюркотить на закрутах та відносить їх все кудись туди, ген, далеко.

Вітер досить уже холодний, а сонце червоне та велике сховалось за млин. Дітиська ноги босі зашкоруплі гріють, лазять по кущах, збіраючи трусок. Володько все лає дурного Хведота, що нічого знайти не потрапить. Вже хлопцеві, мовляв, четвертий, а принесе якусь одну ломачку і чваниться. Дурний, дурний. Другим разом і зовсім не візьме такого з собою „огонь класти".

А Хведот аж зо шкури вилазить, старається. Не винен же він, що в нього штанята так спадають, що в кущах на якийсь сторчан ворочком сорочки зачепився, впав, носа розбив, та й сорочину розпанахав. І сльози вже йому бренять в очах, і кров змішана з сопляком поволі сочиться з носа, а тут ще й працювати. Ні. Володько рішуче не знає, що таке милосердя. Йому тільки роби тай роби, ще й лається. А як йому не лаятись? Чи ж він винен, що той Хведотисько така неряха? Сорочку роздере, носа розібє, у воду, чи грязюку влізе, — сам зробить, а хто за те відповіда? Ясно, хто. Володько. Ти до всього приводець, ти й відповідай, ніби то він винен.

До того ще й їсти хочеться, бо картопель сьогодні не вдалося спекти, а раків... Та де його в біса тих раків. Вони, як на

злість, кудись у глибокі нори позалазили і попробуй, витягни його звідтіль. Як ущіпне клешнею за палець, то не милі тобі й циганські діти, ні то що раки.

Огонь всетаки палахкотить і їм трохи приємніше. Вони вигрівають свої „ручиська та ножиська, що на них, хоч гречку сій. Попробуй, обмий їх. О, Господоньку, Господоньку! Коли б ти мені хоч одну дівчину подарив, а то все бахурі та бахурі" — і чого ті мама нарікають на нас? — думає Володько, дивлячись зо співчуттям на свої дійсно непоказні ноги. Але всетаки вони ніякі ножиська, а звичайні маленькі ноги. А те, що порепані... Відомо. Коли б він мав чобітки, не порепалися б. Просив же він, щоб йому чобітки купили? Просив. Значить, чого сваритись.

Сонце таки геть за млин сховалось. Студить вітер і все щільніше та щільніше до всього протискається. Ще, правда, верхи дерев мов золотом озолочені, але що їм там до того золота. Хай собі озолочуються. Краще б вони не озолочувалися, а було тепло. Краще б не було небо таке безбарвне. Що це за небо, дійсно, ніби камінь який. Ні голосу в ньому, ні барви. Тупе якесь.

Ні, краще я не полізу вже за раками. Ну то що ж тоді? Йти до дому? Кидати „огонь класти?" Довгий, довгий і скучний під оком сердитого, спрацьованого батька вечір і ще така ж довга ніч. І це вже все? І чого, дійсно, ті тато завше приходять такі спрацьовані? — Хведоте! Не тич так своїх ніг у вогонь. Попечеш, а мама скажуть, що я навмисне тобі попік, — додає голосно й суворо.

Хведот аж здригається, шморгає голосно носом і значно відсовується від огню. Потім глянув боязко і нерішучо на Володька, але той вже „про таку дурепу не думає". Він он обмозковує нові пляни, які раптом зродились в його голові, коли він дивився на воду у річці, дивився, як та вода пливе, як вирує. Он пливе гурток вербових листків. Провів їх очима і хочеться знати, куди вони запливуть, де спиняться. Он ще якісь ломачки пливуть. Он кусочок тріски. Мабуть з млина Пепік укинув, коли бавився — думає. Тріска поплила. Плюнув у воду і та маленька біленька цяточка його слини також поплила. Все пливе. А коли б він так та кинув свого кашкета? Поплив би? Нуу... Напевно поплив би. Еге, коли б то він попробував та вкинув кашкета. Дали б йому тато кашкета. Не дурний він.

Але куди тече та вода, та ціла річка? І Володько стоїть над річкою, заклавши за спину руки, стоїть і вдивляється у чисту, жовтовату воду. „А щоб то, коли б отак піти за водою? Куди б його зайшов? Га? Отже тут ось навколо Лебедщина зветься. А там далі, де не видно і де сходить літом сонце, село Лебеді. Там мусить бути вже те море, про яке якось раз натякали тато, як розмовляли з Лукіянчуком. Ні. Там не море. Там є став. То ж Лукіянчук і оповідав колись: — ото, казав, я ще зовсім маленький був, ось як отой — і показав на мене. (Хіба я такий маленький?). Батько мій не то, щоб рибачив. Ні. Але з по-

кійним Юзьком візьмуть, бувало, сака й отак під вечір ідуть. Далеко щоб там ішли, Боже борони.. Ось дійдуть до Климової сіножати. Там саме вир. Батько заложать сака, а Юзько з бовтом рибу й раки гонить. Поки викуриш люльку, у саку — аби, Боже поможи, витягнув. Повно. І Лукіянчук при цьому без потреби спльовував, а Володько не пропускав ні одної рисочки з виразу його поморщеного, старого, безбородого чомусь обличчя, і пожирав кожний тембр розважливого з просюсюкуванням голосу. — На ставу, каже, нашому лебеді кублились. Тому й село Лебеді прозвали. Вийдеш ранком, а вони з-під туману випливають. Ех!... — І в цьому „ех" Володько чув стільки чогось, що дійсно тільки й можна було „ех" сказати. Минулося все. І куди воно, дійсно, все дівається? Ну, скажемо, риби, рака, лебедя не стало. Люду — сарани, значить, приросло, виловили, вистріляли. Але ж річка? Де ділася річка? очерети? стависько? То ж то бувало, як оком глянеш, гонів на триста пуща одна. Одні лиш бугаї кричать, та дикі качки роктять.

Володько підходить кілька кроків далі, де „три вербі схилилися", і то так, що по них лебедські пастушки, воюючи з дерманськими, на другий бік перелазили і нераз за цей перелаз діставалось і їм і іншим. Верби старі, обчовгані, сучковаті, горбаті, ніби столітні баби. Під ними вир. Вода добігає до схиленої верби і, щоб плисти далі, мусить здушитись, відплисти кришину в бік, направо, закрутитись там, вилізти звідтіль і плисти вже свобідно далі.

Там повно листя, сміття всякого, піна, що нагадує велику брудну мухомору. Володько підходить, закачує по коліна колошні і лізе на похилену вербу. Хведот, зобачивши таке, кидає вогонь, забуває, що має на Володька гніватись та підходить і собі до верб з безпосереднім виразом великого зацікавлення на обличчю. Володько ж нічого. Зійшов на вербу (і як він холєла не боїться), присів навшпиньки і без слова задивився у вируючу воду. Сидить і мовчить. Він дивиться у вируючу вже не жовтовату, а майже темну воду, дивиться і дивується: „як то воно так? Чому то тепер немає вже того „рака та риби"? І невже немає? Ні, ще є? Он видно, де мілина, леньки пробігають... Он там вони. Так. То є вюни. Вони вюнкі і слизькі, що їх дудки в руці втримаєш. Виховзне і плиг у воду. Он ще і рак так ліньки, ніби йому вже дуже обридло все, як девятьдесятьшостилітньому дідові Рачинцеві. (Тут то діда Рачинця Володько пригадав. Він, бувало, ночував у них, смородив дуже своєю люлькою з довгим, брудним чубуком. Все це, думає малий, всетаки ще є. Але чому немає вже лебедів? Де вони ділися? Чого змаліла річка? Де ділися ті очерети, стависько, верболози з бугаями та дикими качками? Немає вже тут нікого, хто б саки закидав... Помер старий Лукіянчук і старий Юзько. Юзька ще Володько трошки знає. Але Лукіянчука ні. А що то буде далі?... — І Володько чує, що ноги йому в колінах терпнуть, а вставати не хочеться. Все хочеться дивитись, як вирує вода, як бігають у ній леньки та вюни, як

повзають раки. Хочеться надивитись на ту воду, бо хто знає... Може вона вся кудись витече звідсіль. Куди вона витікає?

— Хведоте — не відриваючи зору від водяного виру, гукає Володько.

Хведот здригнувся, бо того не сподівався, шморгнув голосно носом і відповідає:

— Сцо...

— Знаєш ти, що?...

— Не знаю, ні...

— А забожись, що не будеш плакати, то скажу.

— А ти не скажеш мамі, як бозитимусь?

— Дурний ти. Щоб я мамі казав. Божись.

— Ійбо, не буду...

— Що ти не будеш?

— Плакати...

Володько глянув на Хведота з виразом: „чи можна то й твоїй божбі повірити?“ Бо виглядав Хведот дуже нужденно. Щоки брудні. Позасихали на них потоки сліз. Носиня червоне. Очі смутні. Всетаки Володько встав і промовив:

— Давай, Хведоте, ми підемо отак... Знаєш? Отак туди до Лебедів... Як річка пливе. Добре?

— Давай підем — згодився Хведот і навіть підбадьорився. Він ще ж не забув, „що другим разом Володько не візьме його вогонь класти“.

— Ми, добавляє Володько, побачимо, куди пливе та річка. А в Лебедях став великий. А на ставу лебеді... Знаєш ти, що то лебеді?

— Ні. Не знаю.

— Такі як гуси. Знаєш?...

— Мгу. Гуси знаю.

— Ну то ходім.

Володько бере за руку Хведота й обидва йдуть. Йдуть на схід, просто за річкою. Що їм до того, що сонце сховалось, що вогонь їх залишається і вітер розвіває гарячий присок, у якому можна б уже щось пекти. Що їм до того порожнього, півдикого, безлюдного довкілля, з річкою, лісом і багном, довкілля, що покрите камяним, холодним, безбарвним осіннім небом? Вони мають ясну ціль. Ціль болюча і досягти її за всяку ціну мусять. Воно було б добре йти, коли б річка не робила отих колін, отих поганих закрутів. Але ті закрути часом бувають дуже цікаві. Там завше росли кущі верболозу та вільшини. В кущах трапляються ожини і ними можна поживитися. Часом птах якийсь зірветься і відлетить туди кудись до Заставської соснини. У закрутах вирує вода і там найбільше риби та раків. Там Василь колись витягнув з нори вужа замість рака. Володько на те, щоб устромити руку в нору, ще не відважився.

Йдуть, втомляться, стануть, або навшпиньках присядуть, щоб на мокру землю не сідати, посидять, подивляться один на одного, підбадьоряться і знов підуть. І коли відійшли так далеко,

що хата їх заховалась за кущами й її не було вже видно, почало сутеніти. Володько перший, звичайно, спохватився, став, щось міркував, але що, то Хведотові до того зась. Він міг лишень, роздявивши рота, дивитись братові у вічі, боючись навіть запитати, що той міркує. А міркував він, чи не варто часом їм пляни свої залишити і, поки ще не пізно, вернутись до дому, бо тут вже „прочуханом" пахне. Дивився наперед. Річка там, кущі, ліс, болото і більше ніякого біса. Ні села, ні ставу, ні лебедів. Назад. Далеко і незручно. От, коли б воно вдалося отак якось просто через болото від річки пересунутись на поле. Там дорожинка, сухо, а там вже й хата не за горами. От як його лишень через болото? Коли б принаймні не той розлізлий плаксун.

І він, не питаючи далі Хведота, круто міняє свій хід у північному напрямку, а за ним поліз і Хведот. Внедовзі опинились вони серед такого трясовиння, що хоч сядь тай плач. Ні сюди, ні туди. Скачуть з кички на кичку, з-під кожної чвиркає брудна, гиржава вода. Ноги по коліна і вище грузнуть. Про одяг вже й не говори. А тут вечір, як нанявся. Тьма так нагально залягає, ніби їй нічого більше й робити, як цих нещасних, хоробрих мандрівників страхати. А холод який. Вітер ніби сказився, стриже. Аж кров холоне. Володько сам ледве, ледве вже лізе, а тут ще і Хведота мусить тягти. Цей вже встиг пару разів сторчака показати і вся його незавидна постать дуже сумно виглядала. Ні обличчя, ні очей — нічого не розбереш. Суцільна пляма багна. Але присягу свою міцно тямить, хоча плач давно йому більше докоряє, ніж все інше разом. Волочеться, падає, встає, знов іде далі й терпить. Але видно всьому кінець буває. Прийшов він також і Хведотовому терпцеві. Володько вже давно це помітив і з завмиранням серця очікував уже всього найгіршого. І воно прийшло. Хведот спіткнувся, полетів нірчака в багнюку, вгруз у багно руками й ногами і так розхлипався, що поки Володько, добуваючи своїх останніх скромних сил, встиг його підвести, той ревів уже на цілий луг.

От тобі й на. От і повір другий раз, як хтось божиться. Став Володько серед болота й руки розвів. Дійсно, що робити? Чи далі якось мучитись і повзти по болотяних кичках, чи і собі прилучитись до Хведота і вже спільними зусиллями розпочинати справжній концерт. Безперечно, він признає тут свою вину. Це він, „до всього приводець", виманив сюди того „кордупеля". Але ж, хто б міг сподіватися, що він так безбожно зламає божбу і покаже себе такою бабою. Все, чим тільки хотів втихомирити Хведота, відбивалось мов горох від стіни; той реве далі. Нарешті він вхопивсь останнього аргументу.

— Цить! Чуєш? Цить, кажу тобі.

Хведот реве.

— Цить! — кричить Володько. Ти ж забожився.

Хведот реве.

— Ну, чекай же. Дадуть тобі мама. Я скажу, що ти божився, виговорив Володько через плач.

Останнє вплинуло просто таки чудесно. Хлопець миттю перестає ревіти. Оте „дадуть тобі мама“ і „скажу, що божився“. Боже! То це ж дійсно... Що може бути гіршого, коли він присунеться отакий до дому, а до того ще з таким страшним злочином? Ні, Володьку. Він краще вже мовчатиме, аби вже мамі не казав. Але йому дуже ноги померзли й усе мокре.

Це обох їх підбадьорило і Володько цілком задоволений зо своєї видумки, мовляв, „обдурив дурня“. Він би й так ніколи не сказав матері. Хіба ж він не знає, що все це на кому іншому не скоїться, як на ньому самому. Сяк-так поволі вилазять на дорогу і вже при самому полі, де болото найбільше, почався знову плач, і то вже обох. Перший, як це не дивно, почав Володько, а за ним підтягнув і Хведот. Коли ж вилізли на дорогу, то вже краще було б і не вертатися в такому вигляді до дому. Володько аж тепер усвідомив собі всю суть своєї мандрівки та ясно зрозумів, що для нього закінчиться вона гірше ніж погано. Він був міцно переконаний, що дістанеться йому за це від мами. І за що?

З виразом глибокої й несправедливої образи, тремтячи від страху та холоду, веде він поночі за руку ледве живого свого товариша недолі і гірко, гірко потихеньку плаче в душі, стискаючи голос, а лиш одні сльози струмами невгомонно і нагально ллються з його синіх, глибоких оченят.

Пізно, пізно, мокрі, голодні, холодні присунулися до своєї хати. Хведот уже не плаче, а лише сам Володько. Хведотові, видно, навіть шкода його. Він витріщає на Володька очі і дивується: чого плакати, коли вони дома. В тому болоті... Там інша річ.

Бідачисько нерозумний! Не знає він, що для Володька біда щойно зачинається. Що, дійсно, Хведотові? Мале, дурне. А от...— старший. І допекло ж йому не раз те старшинство. Скільки то за нього доводиться „невинно“ терпіти. Він ще не був у хаті, а відчував уже гостро й дошкульно на своїй задній частині щипливі дотики батьківської знаменної попруги, якої він по вік не забуде.

Але коли ввійшли до хати, то там було темно і мабуть не було нікогісінько дома. Значить, покищо ще гаразд. Роздумувати ніколи. Швидко, не миючись, не витираючись, подерлись обидва (Володько ледве висадив Хведота) на найпевнішу захистницю покривджених дітей, недоступну їх фортецю — піч. Засіли там обидва під лежаком на гарячому черіні і лише зрідка, несміло підшморгують носами. Володькові все ще течуть по щоках сльози, рясні солоні сльози; він підлизує їх язиком, щоб не робити зайвих рухів та шуму.

Сиділи так з чверть години, заки перша прийшла мати. За нею скоро і батько увійшов.

— Боже, Боже! І де ті дітиська полізли? Тяженько мені та нудненько мені! Ото залізли може в багно, Матінко Божа, хорони — турбується мати. А батько мовчить. Засвітили лямпочку. Мати не вгамовується і квокче далі...

— Ото вже так не можна далі... І чому ти того лобуря, отого старшого (знов старшого! Володькове серце скікнуло в пяти) не випариш? Де ж чували, де ж видали, щоб у таку пору та не було дома дітей.

Батько ні пари з уст. Тяжко сів коло стола на лаву і сперся на стіл, закинувши наперед настільник, щоб бруднізними рукавами його не замазати. Очі та риси його обличчя при такому слабому освітленню розібрати годі. Але вперта мовчанка і таке ж вперте квокання мами кажуть аж надто вимовно про все, що діється в його твердій мужицькій душі.

— І чого ти мовчиш? — чіпляється мама. Хоч би пішов куди. Я он обігала цілий ліс, аж до Лебедського порубу, на лузі була, у млині... От, горе моє!...

Батько сплюнув. — От, каже, твоя наука вилазить на верх... Я що... Хіба я знаю, що маю з ним робити. Коли ти вчиш дітей непослуху, то й маєш.

— Вчиш, вчиш. Не допікай мені тим вчиш. Хто його в повітря лихе вчить.

— Ага. А як візьмеш попругу, щоб перетягнути котрого (Ого. Добре вам перетягнути, думає Володько) через спину, то галасу на цілу околицю наробиш. Тепер маєш. Як десь усунуться в річку, тоді бачитимеш.

Але всетаки батько звівся і, сказавши „чортова спина болить", наложив свого заялозяного кашкета на лисину. Видно збирався кудись піти.

Володько довго і хоробро змагається з налягаючими спазмами плачу у горлі. Довго ціпить зуби і тремтячі свої усточка тулить, як може, щоб голосу не пропустили. Лише гарячі сльози котяться безупинно і все нагальніше та нагальніше. Але коли батько вже був коло дверей і взяв за клямку, щоб вийти, Володько не втримався, захлипав і, як труба, заревів голосно, від щирого серця та сумління! За ним поспішився і Хведот. Дружній без домішки нещирости, плач розігнав тишу, виповнивши собою до кінця хату.

На щастя на цьому й закінчилося. Василя ще не було дома, а батько, видно, так наморений, що йому не тільки свої, а й циганські діти не на умі. Він мабуть зрадів, що не потрібуватиме йти їх шукати, але всетаки вийшов з хати, нібито, „до хліва заглянути". А мати, звісно, мати. Лемент підняла, стягнула обох з печі і, патраючи, ніби курчат зарізаних, та додаючи при тому найдивовижніші прислівя, почала з них „оте драпtисько" стягати та „ножиська, ручиська" мити, наказавши суворо-пресуворо, „що як ви мені не їстимете, то я вас тутеньки розтрясу, і зараз спати марш".

Вони обидва зробили „зараз спати марш". Зробили швидше, поки не вернувся батько. Краще вже хутчій з очей, поки лихо дрімає. Але спати Володько не може. Глибоке і нерозгадне питання, куди тече та річка, переслідує його й у сні. Сняться йому кручі, вири, раки, лебеді і безліч всякої всячини. Ні. Не може

він спати спокійно. Глибокі й уривні зідхання вириваються з груденят хлопчини. Жах, бажання і ще щось незрозуміле вітають над сплячим Володичком... Мати, лягаючи, глянула на дітей.

— Оті смаркачі... — сказала вона, перехрестила обох і прикрила теплою „драитиною“ їх чорні, порепані з розчепіреними пальченятами „ножиська“. Прийшов і батько. Він увесь час мовчить. Роздягнувся, ліг на тверде леговище і заснув камяним сном...

*

Другого дня — неділя. Погода лагідна, мягка. Рано батько вибрався до церкви. Мати з Володьком підуть уже на „вечірню“ до манастиря, бо хто зварить обід? А церква не близько, верстов пять, у сусідньому селі Дермані.

Василь ночував у млині, не виспався, прийшов десь над ранком і ще спав, а опісля мав вигнати худобу...

Рано батько дав коням обрік, напоїв, заклав їм за драбину сухого, молодого очерету, підстелив, а опісля до церкви одягався. Мився він уважно. Тверді, мозолясті долоні обмивав водою без мила, та толку з того мало. Не відмиєш же мозолів. Опісля гуньку нову одягнув, щільно підперазав її своєю попругою, взяв нового кашкета, який „от служить уже пятий рік“, що він при кожній нагоді всім пригадував, бо з доброго, мовляв, сукна. Шурнув по ньому разів пару твердою щіткою, якою Василь глянцував нераз також свої „холяви — бутилки“ й урочисто відійшов до церкви.

Мати варить обід. Володькові зовсім нічого робити і він ламає голову, що б тут йому розпочати. Він якось виманив на двір Хведота і перше, що вони видумали, це почали крутити кирата молотілки. Особливо захопився тим Хведот, якому геть губилися штанята, одначе це не відбирає йому охоти і він невгомонно бігає навколо по манєжі за дишлем кирата. На це якось нарвалась мати, ну і звичайно Володько дістав кілька пляцунів. І так воно завше. Увесь ранок зіпсутий. Вчора очікував прочухана — не дістав. А тутка от нежданo й не гадано. Поплакав бідачисько малий, поплакав, звернув чомусь усю вину на Богудушу винного Хведота, заявив, що „з таким нічого більше ніколи не гратиметься“, покинув його, а сам поліз на горище хати під стріху. Для нього це місце схоронища і таємничих думок. Тут стільки всього цікавого. Особливо приваблює його велика матерня скриня. От би заглянути туди. Там, мабуть, всякої всячини. Тому то мама й не пускають до неї нікого. Он яка здоровенна іржава, кругла, як кулак, висить колодка. Дудки таку відімкнеш.

Почуваючи себе невинно ображеним, він починає мріяти, і то в такий спосіб, щоб усе те, про що він мріє, потверджувало його невинність. Він, наприклад, часто мріє, в що потім зовсім вірить, що одного разу „щось таке само зробиться“, а мати візьмуть та й усе звернуть на нього і за це його кріпко, намоченим путом вибють через плечі. Від цього Володько починає

кашляти, харкати кровю, хиріти „так що хоче вмерти". Мати знають, що то вони причиною його смерти, а тому дуже ним турбуються, годують його... — „Ні, мамо, каже він. То не я то зробив. То само зробилося..." Але далі він не може більше терпіти, щоб його за все бито, і він воліє краще вмерти. Вмер же Пилип. Вмер і Петро. Хай і він умре. А тому він гордо відвертає і не приймає того, що дають йому мати, „навіть булки з солодким молоком, і навіть цукорків, і нового купленого кашкета зо звіздою".

А може ні. Може він краще не вмре. Ага. Пригадав. Як дуже хочеться йому побачити на свому життю царевого сина, котрий, кажуть, є однолітній з Володьком. І навіть, здається, як міркують мати, родився в той сам день.

Володько усміхнувся. Йому ніяково далі про це згадувати, бо позаторік одного разу, будучи у Дермані в церкві, він бачив драгуна і думав, що то сам цар. Це смішно, розуміється. Але тоді „він іще був малий". Тепер вже його таким царем не обдуриш. Однак всетаки не пошкодило б зустрінути царевого сина. Дійсно. От, наприклад, кажуть тато, що по наших полях мають москалі маневри робити. Розуміється, де москалі, там і цар. А при цареві мусить бути і син його. Так принаймні малий переконаний.

Міркує просто і звичайно. Він собі бавиться. Робить з ломачок будинок, кидає кашкета, щоб опісля цілять в нього „палюгою" — шкандибає, значить... Аж тут раптом над ним хтось.

— Добрий день, Володьку! — Оглядається. — Царів син. Одяг у нього ясний. Блищить усе. Гудзики у два рядки. Такий чисто, як на календарі намальований. — Щоки червоні, очі веселі, носик он як, ніби й не носик. Чистий, не замурзаний, не то, що у Володька.

— Дай, Боже, здоровля! — відповідає Володько.

— Ти є Володько, Матвіїв син? Правда?

— Еге!

— Ти, каже царів син, мені подобався. Візьму я от тебе до себе у палати. У мене місто, більше ніж Острiг...

— Був ти коли в місті?

— Еге. Був. У Мизочі. З мамою до олійні їздили.

— А хочеш ти зо мною?

— Ще б ні! — І Володько, розуміється, все „геть чисто" розказав. І як його завше переслідують. І як його сьогодні мама вибила за те лише, що він „нічого не робив, а тільки Хведот крутив кирата".

Той розуміє його. Дає йому багато, багато грошей, купує йому „нові штани, кашкета з околушками та звіздою", чобітки ті довгождані, вимріяні роками чобітки та ще й з лякерованими холявками, як у Харитонового Ілька, або і ще кращі.

І тоді Володько прийде до дому. Виложить на стіл цілу купу грошей і скаже: „Ось, хоча мене всі не любили, били і сварили, але візьміть собі оце все". Скаже це, а сам „будьте здо-

рові“ і піде собі на завше з дому. Ах, як тоді „вони“ шкодуватимуть усі, що його не знали, що він все хотів лиш добре робити, а його за те завше лиш били та били... Думає, що то він кому купить. Батькові добрі чоботи — витяжки на три карбованці. Мамі мягкі, теплі на зиму виступці, щоб ноги їй не приходилось на печі гріти... Але в той час чує різкий, розбитий голос:

— А де тебе нечиста сила носить?! Володьку, Володьку! А йди но, чмано замурзана, обідати!

Мати. Знов мати. Всі мрії, ніби тінь, злиняли і розвіялись. Крути не верти, а треба злазити з горища, перед грізні очі батька, бо мати... Де там. „Вони не втримаються, щоб усього не розказати татові“.

Обтер вогкі очі кулачком, і хоча кликала мати якусь чману, одначе він знає, що протестувати тут дарма. Встав і поліз по драбині униз.

Одначе мати нічого про Володькові вибрики не згадувала. Балачка велася навколо нових чуток, які колотаються між людьми. Кажуть, нібито „німецький цар хоче воювати на руського, бо руський цар не хоче дати німецькому хліба“. Дивно воно.

Володька це непокоїть: „Як то так? Один цар воює другого. Такі багаті. Всього мають досить. Буцім то й направду німецький цар не має хліба. Щось це не дуже так“. Зрештою, „хай прийде він до когонебудь та купить собі хліба“. Навіть хоч би й „до нашого тата“. Наш тато мають усього пять десятин і ще мусять їх корчувати, а й то у них є хліб. А у німецького царя ціле царство.

Між батьками з цього приводу почалась інша розмова і вони, Богу дякувати, забули про „Володькові вибрики“.

II

КОРІННЯ

Хутір Матвія розлягся під невеличким пригорком, вкритим сосновим і мішаним лісом, проти сонця, над берегом невеличкої річки Лебедівки. Джерело річки у Дермані, звідки три роки тому вибрався Матвій з родиною на пять десятин, які купив у лебедського пана, і почав тут господарство. Воно то маленько... пять десятин, бо до того добра половина з них ще під пнями, а з чверть під лісом, що належить острізькому жидові Таксарові. Та що вдієш? За свою працю, по часі, можна ще дещо прикупити, щоб на кожного бахура хоч по дві десятині припало, коли Бог не дасть їм більше дітей.

Купити то воно легко сказати, але купля та не з маком дається. От хоч би й ці пять десятин. Він жеж женився ще у девятнадцять літ. Дитячі й парубочі літа проробив у дворі, то на Чехах, а опісля гірка, гірка праця вже дома у гурті жонатим,

при батькові й братах, бо залишив йому батько у спадщину всього три чверти десятини.

Аж на старості літ, як сивий волос показався, як злисіла голова, як ціла його здоровезна колись постать почала хилитися додолу, вдалося якось зігнати отих пять десятинок.

Оженений вже вдруге. Перша жінка померла нагло і залишила двоє діток — Катерину і Василя. Та вже й від другої має також двоє: Володька і Хведота. Найстарша донька Катерина від смерти матері живе на хуторі у діда, а Василь пасе худобу.

Зросту Матвій великого... Постать його потужна, міцно збудована, „яких сьогодні вже немає".

Робота в його руках горить. Ступить — земля гнеться. Ударить кулаком — довбні не треба. Словом, дуб-дубом мужик. Тому й начиння мусить він для себе робити по силі і по зросту. Чи то коса, грабки, граблі, вила, сокира, чи плуг — все надійне, не яка тобі тендита. Його маленька і сухенька Настя в години сварки обдаровує його такими назвами, як: дуб, ведмедисько, слонисько. Все це, як нікому, личить, але Матвій все те зовсім легковажить. Йому це не дошкуляє.

Але де вже тепер та сила дівається? Меншає її та що рік убуває. Висихає якось. Багато її випили то трачка, то косіння, то корчунок пнів чи залізний півпудовий лом, з яким виважив на свому віку немало каміння у дерманських каміньоломнях. Сивий волос завчасу поспішився. Лисина над чолом все ширшає — розростається. Але всетаки „коли б Господь продовжив віку, то сили ще поки старчило б". А він щонебудь дітиськам припас. Десятинка друга не зашкодила б, придалася б.

Тяжкий корчунок. Тяжко добувати той чорний кусень хлібиська. А хочеш петльованика мати, так вже добре лоба гостри. На новині то пшеничка, дай Боже, як росте. Вилягає. Але новини тієї мало, а до того корчунок живота рве та спину трощить. Скільки то йому в життю трапунків трапилось. Крижі зірвав — пролежав з півроку. Зашивали, гоїли, але воно то вже не те. Трачкуючи, з рештовань злетів — руку ліву у плічку вибив. Не вдався завчасно до лікаря, запустив, а рука криво зросталася і так залишилась нижча від правої. Сутуловатим виглядає, а це дається відчувати тепер при трачці та й при інших тяжких працях. Не „дєйствує" вже вона як слід, та й годі. На верху просто таки не може різати. По третє, скажений щенюк колись вкусив. Це мало-мало в сказину не перекинулось. Дохторів ще тоді „таких спеціяльних" не було, так, хвалити Бога, дід один з Раковець знайшовся і зіллячям якимсь відпоїв. А то „ночами бувало сказ у голову йшов".

А яке то життя було колись. Що то тепер діти наші знають? Бувало, коли „ще в гурті були", то всю свою роботу польову й домашню — і жаття, і косінку, й оранку — все це завше ночами робилося. А день-подень у дворі, чи у чехів повзаєш та тягнеш грабки, чи пилку, а з тим і жили свої. Тепер ось на-

27.106
Львів. бібліотека
АН УРСР

ші бахурі і хліб, і до хліба — сала шматочок, вареника якого вам, по неділях пшеничника... А бувало ж... Пилки борошна, бувало, в хаті не було. Як є кусок хліба, то й добре. Натер цибулею, огірок як трапиться — покомлав і тягай далі. Як то народ видержував — Господь святий знає.

Бувало за турецької війни... Хм... (при цьому, як сидить, то обовязково засовається на лаві, ногу на ногу заложить і голосно носом повітря втягає). А треба знати, що зими тоді не ті, що тепер, були. Як зима, то зима...

У 77-ім та восьмім роках. (Саме тоді ягнята пас, а зимою по злотому за день до машини в двір бігав). Хліба від мясниць бракнуло. Турецькими кукурудзяниками харчувались, карбованець — пуд. Наїсися тим пудом, коли дванадцять ротів у родині, і то самі лежні. Одна мама покійничка, я, та старший Єлисей заробляли. Решта пухли на печі та гризлись, як собаки. Довго шкребеться людина, поки трохи того... у люди вишкребеться.

Воно то й тепер. От дай, Боже, трапиться яка десятина під боком. Не купиш — гріх. Великий вчиниш гріх, бо ще рік-два і за землею посвищи. В Сибір підуть шукати, а дітвора росте. А як його купити? Корови збудешся, а залишишся з ялівкою. Дітиська цілий рік без молока, а це ж, звісно вже... Веприка позбудешся, знов таки за свіжину в святки забудь, бо хоч воно й запас у бодні деякий і є, та всетаки того не вистарчить на довго. Та нічого його не вдієш. Мус є мус. Воно то чоловікові й стягнутися не пошкодить, коли треба придбати шматок поля. Витрусиш усе. І хліб, і до хліба, а сам цілий рік картоплю жуй.

Хіба, що карі лошаки продати та якісь дешевші, старші шкапки купити? Отак, аби снопа з поля стягти та заволочити ріллю. А опісля якось то буде. Хоча, що то значить — господар без доброї коняки? А мабуть таки прийдеться це зробити. Десятина поля напевно коло пять соток коштуватиме. О, то напевно. На це... Та хто його зрештою знає. Напевно прийдеться й корівки, та ще й обидві, загнати. Може карбованців стопятнадцять-двадцять можна буде взяти. За годовану льоху, як ще не спаде ціна... ну, може карбованців сорок, а й то ледве. Та від заміни коней яких двадцять рубликів перепаде. А пашня цього року, відомо. Змокло все, поросло. Куди воно. Більш над півсотню ніколи не можна рахувати. До цього, як докинеш тих тридцять рубликів, які чоловік копійку до копійки складав, дітям від губ відривав, чобота ніколи людського на нозі не мав... Як зложити це все, ну то й може половинка потрібного набереться. Але ж це значить до сорочки стягнутись. А де другу половинку вишпортаєш? Хм... Легко сказати: двісті пятдесять карбованців. А попробуй їх ниньки дістати. Чекати хіба до другого року? А дітиська тим часом пухніть. Ростіть, як порсята на картоплі. А після від такої дитини праці вимагай, сили від нього чекай. А про яку там лахманину й не згадуй. Володько он вже світить коліняками, а треба б щось дитині справити. Принаймні, як між люди вилізе. Хведот то сидітиме ще пару зим на печі. От вже

Львівська державна наукова бібліотека
№ 5006

інша сторія з Василем. Чейже до школи лазить; ніяково, щоб дитина темною залишилася, а тутка і школа, Бог відає, де. Попотьомбай но щодня милю туди та милю назад. Прийдеться таки ликами запасатись та постоли плести. Мусить переходити вже ту зиму і в постолах. Що подієш? Що при такій дорожнечі? І чи вистарчить для такого хлопця того чобота? Де там. Аби то ще воно обережно, обачно. А то ж, де тільки льоду шматок, то й ковзне. По храпі, по мокрому, після не обшкрябає чобота, не висушить. Там шкорбне, там шпирхне і чобіт як горить. У мене он (і він гордо показував при цьому на свої широконосі тяжкі, на військовий зразок, чоботиська). У мене он третій рік чобіт, а ще дивись... Має він хоч одну латку? А там підметку підобю, підлатаю і ще з рік виходить. Бувало, парубком ще був. Думаєте, бачив того чобота? Постоли. Як був який чобіт, то хоронив його тільки до церкви по років пять одного. Тепер же... Ще рік не минув. Дивись. То закаблук відлітає. То зуби шкирить... Все на згубу, все на пропало.

Так розважає старий. Розважає, міркує та все головою покручує. Все воно, звідки не зайдеш, скрізь скупо.

Настя з Володьком пішли „до батьків", а звідти підуть на „вечірню" до манастиря. Матвій довго бавився з Хведотом, який дуже скидається на батька, „тільки такий крикун, як мати", а опісля лишив його самого в хаті, а сам пішов поле та садок оглянути.

Садок свій оглядає і рано, і ввечері, і завше, коли тільки має вільну хвилину. Знає його, як жид свою кишеню. Кожне деревце, кожний кущик, кожна врешті галузка в нім йому знайомі. Все те його руки виплекали, все те виховали, все те обчистили, все те опорядили. Від світання до смеркання готовий він тут сидіти, але часу на те обмаль. Радо б і бджолу тут завів, та вона догляду потребує, а йому ніколи. Радіє він десь глибоко в собі якоюсь особливою матвіївською радістю. Ніхто її не помічає, і не помічав її мабуть і він сам, але радість та велика. Воно й радіти є чого.

Пригадати тільки, як то, будучи ще в гурті, зносив він зо всіх усюдів дичечку до дичечки, шкілку зробив, тицяв їх там, заливав, оповивав і от тепер полюбуйся. Пощепив сам (ото, він ще потребує там когось!), перевіз на хутір, з садівником манастирським порадився і посадив деревця по людському. Не густо. А сорти все які! Самі, можна сказати, найкращі: золоті, зелені та білі ренети. (Ці можуть довго лежати, гарно пахнуть і мають добрий збуток. Особливо зелені ренети). Опісля цеголки, яцківки червонобокі — солодкі, тарольки (ах, як пахнуть! А долежать часом до масляної). Виноградки. (Це не яблука, а щастя. Великі — пів хунта кожне). Зорі, довгощепи. Все це сорти зимові. Літніх яблук Матвій не садив, бо „який з того толк?" Не продаси, а засушити не встигнеш. Отак сюди-туди, облетить, побється, погниє... От ще райки з літніх, та й то ці вже більше осінні. Ці вже можна й продати. Папірівки добрі. Нічого сказати, але нія-

кого з них толку. Дві всього і має їх Матвій у свому садку. Грушок, як то для себе — досить. Цукрівки, варшавки, попаді. З зимових — хунтівки та бери. О, ці два сорти. Оце грушечки. За них можна часом грошики лупнути. Всього дерев понад сотню. Вже от під овочами погнулись. „Своєї фрукти доволі вже, а це ж всього кілька років". Тут же й шкілка при саді. Садок розростеться і він засадить цілу підсонню десятину. Пригодиться колись.

Глянеш на таку працю — око радіє. Все на місці. Все виплекане. Огорожа одна чого варта. Найкращі для неї лати у лебедському лісі вибирав. Навколо вишнями обсадив. І затишно для саду, і корисно. Вишні вродять і продати навіть дещо можна буде.

Так то, так. Але що то з тією дітворою буде? Четверо вже їх. А хто може заручити, що й ще одно не прибуде? Хоча Матвієві й під пятдесять, та „баба" його сім літ молодша. Ну, по одній десятині кожному... Що то є? Починай, кожна дитино, з початку ту каторгу, яку прожив твій батько.

Добре, бувало, хоч лекше було прикупити, а тепер ціни на землю просто таки до неймовірности зросли, а по часі й ніякої не стане. Немає землі — це бачить всякий... Оце повикуплюють уже останню, а то там, що у дворі ще пара сотень десятин. Що то є для такого села, як Дермань, на чотири тисячі подвір? По клаптику розірвуть.

Матвій зупиняється за садком і окидає зором прилягаючу до його саду нивку лебедця Григорчука. Ходять поголоски, що він її продати хоче. Думка про неї вже не виходить з Матвієвої голови, хоча ціна її мабуть куслива... О куслива. Рубельків круглих з пять сотень закотить. Але не купити її, це значить краще не жити. Де ж то видано. Під порогом, межа в межу. Поле вироблене, вигноєне, під сонцем.

І Матвій навіть пройшовся по тій, уже зябльованій нивці, розчавлюючи тяжким чоботом більші груди, нібито вже його те поле. Порою навіть зупинявся, щоб підняти якусь дернюку і, витрусивши її з землі, викидав на межу. Земелька свіжа, пахуча. Бабине літо по скибах поснувалось.

І коли Матвій зійшов з Григорчукової нивки й уважно занявся підпорою одної гіляки на щепі, яка занадто гнулася від тяги овочів, в той час його поздоровив здалека хрипливий баритон чоловічого голосу.

— Помайбі!..., дядьку Матвію!...

Матвій піднімає голову.

— Дай-бо здоровя! — автоматично відповів Матвій і побачив на своїм полі Григорчука. Миттю шибнула у Матвія думка: — Ага. Приходить за поле балакати, а вдає, що тільки оглянути прийшов. Григорчукові хотілося, щоб Матвій купив його поле з таких причин: по перше, може йому ціною краще солити, ніж кому іншому, бо „це ж під порогом". По друге, „краще мати діло з порядним господарем, бо той і слова до-

держить, і грошей, хоч може готових і не має, то швидше роздобуде. Бо йому й у банку, й у жида, куди не кинеться, скорше ніж другим дадуть".

Приходом Григорчука Матвій зрадів, але „при таких оказіях чоловік має степень свою знати та бути чуйним". Він сам було нераз збірався скочити до Григорчука, та не знав, як його краще того... А тут нагода сама допомагає.

Обидва зустрілись заклопотано, руку один другому подали і байдуже по жидівськи потиснули та почали, як то, мовляв, з погоди... „аж випогодилось, а то ж таке лило", при чому Матвій не забув заявити, що у нього „геть чисто пшениця у копах замокла і поросла. Хоч бери тай на гній кидай. А це ж уся цьогорічна надія була. Скрутно цей рік прийдеться. О, скрутно".

— Що скрутно, то скрутно. Але якось то Бог дасть — завертає назад Григорчук... Воно те саме в цілій окрузі, куди не глянь. Шкоди ті сльоти „дівствітельно" наробили. Геть аж шапки в півкопах позеленіли. В самого мене пятнадцять кіп, як золото, пшениці... ну просто, можна рахувати, зігнило. А дивно, чому отой Сидір отам свого вівса не забере? Чи то він хоче його вже заразом розкидати замість паренини, заорати та пшеницю сіяти?

— Хо-хо-хо!... Мабуть. — Обидва коротко засміялись...

— Проходжу ото коло вашого саду і просто мене аж оскома бере... — починає Григорчук. (А це ж Матвієва слаба струна — садок. Ніби знає...) От-то садочок. Ну, я вам скажу. За пару років ви багач.

Дерева, обсипані соковитими яблучками, струнко рядочками чотири сяжні одно від одного біжать з низу, від капустника догори, мало Харитонового рівчака не сягають.

— По десять років мають оті... — похвалився Матвій.

— Дивна тут під садок земелька. Підсоння — зауважив Григорчук.

— А як виробиш та погноїш, то росте нічого — змягчував вартість земельки обережний Матвій.

— Пшеничка, знаєте, тут як родить. Ох, як тут пшеничка родить. Повірите чи ні, а оця моя десятина (тут є ще кілька сяжнів лишніх, отам те заглубисько коло Харитонового рівчака, але то не рахується), їй-бо, вона... ви ж самі бачили, двадцять кіп пшениці дала. А яке зерно. Змокло... Ото-то тільки...

— Та ви і гною туди вперли — не здавався Матвій.

— Зайво було. Я сам не розрахував. Вилягла всеодно, а яка з поляглиці „польза". Я вам кажу, немає кращої по моєму землі, як тут. Оця мастка глинковатка... Проти сонця. Це перва земля на пшеницю... Коли я був у москалях, то стояли ми над Волгою в казармах. В Саратовській це було губернії. Там також на пшеницю дуже зручна земля. Але то вже, відомо, кацапське оброблення. Вийде ото з тим гаком, отою западенною, як вони кажуть, сохою. Покопирсає... Тьху! Стид — не робота. До того там оті суші. Страшні суші. А „почва", знаєте, не видержує суші. Твердіє, репає... Ото, знаєте, часом такі рівчаки порепають, що ой...

Це все оповідає Григорчук, коли обидва господарі ліньки, переступаючи ступ за ступом, ідуть до хати. Зайшли.

У хаті Хведот наробив тарараму. Повитягав усякої всячини на середину хати, понаставляв стільців, витягнув батькову шевську скриньку (бо Матвій і шевство знав. „Отак для своєї потреби"), наніс полін, дров і якусь, видно, фортецю будував.

Чоловіки сполохали його і він, що дужч, покинувши усе — як стій, попер на піч і заліз у сам куток. Всі його причандали так і валяються серед хати.

— Отой шибеник... каже Матвій, ховаючи усе на своє місце... Баба моя пішла до Дерманя, то ось, як бачите...

— А то, звісно, дітвора — байдуже сідаючи й оглядаючи скоріше стелю ніж долівку, каже Григорчук. Добру маєте хату... Но пощо ви ото такі малі віконечка зробили?

— Ах, знаєте. Мене це завше непокоїть. Вікна дійсно замалі. Поласував ото, що пару карбованців дешевше обійдеться. Швагер мій на залізній дорозі служить, а коли я будувався, то воно відомо. Знаєте, як то кожда копійка дорога. А він одного разу каже: „Знаєте. Я маю готові, вирізані тахлі. Малі тільки". Подумав я та й люди пораяли. Візьміть, кажуть. Що що малі. І нічого не коштує, і в зимі при менших вікнах повітря у хаті не так стигне. Тепер ось каюсь... Є каяття, та нема вороття. Переробив би, але немає поки „средств" на це... На все потрібні „средства".

Спрятавши все, що було посеред хати, Матвій присів і, заложивши ногу на ногу, продовжує...

— До того думаю, що я тут довго не втримаюсь...

Григорчук, що саме кесета з тютюном в руках наминав, щоб закурити, гостро і швидко кинув на Матвія оком...

— Не курите? — сказав зовсім не те, що хотів, бо ж знають усі, що Матвій ані не п'є, ані не курить...

— Ні, цього не вживаю... — і відмахнувся рукою.

— Щасливий ви, Матвію, чоловік. Те куриво, то марнотратство. Пачка „коришків" отої от поганої „рибки" три копійки, а тут сюди-туди й нема.

Скрутив цигарку, викресав огню кресалом кремяним з вареною губкою і закурив. Хведот дивиться з печі, заздрить та дивується. Він хотів би, щоб і йому з рота й з носа (особливо з носа) курився димок.

— Так як то ото кажете? — ніби ненароком згадавши щось, питає Григорчук. — Не вдержитесь? А то ж чому? Садок жеж ваш...

— Що ж, знаєте, по тому садку, коли діти ростуть і потрібують грунту. Що вони з тим садком почнуть? Землі ж, ви знаєте, все меншає і меншає у нашій околиці, а людиська множаться. Ось гляньте ви на цю Лебедщину. Ще пять років назад... Один ліс та ліс... А що тепер? Там он Мартин засів. А Трихонові сини, як підростуть, то де дінуться? Куди підуть? Сюди. Має ось оце у мене під вікном дві з половиною десятини і вже одного примостить. І вже матимемо сусіда. Ну, а скажіть? Де

тої землі діти наших дітей візьмуть? Ще скажете, клапоть того Заставя є... Що, знаєте, по тім... Я думаю...

— Воно так-то-так... — перебиває Григорчук. — Та що подіяти? От ми лебедці... Мусіли ж ми викупити нашу панську землю...

— Та я нічого не кажу...

— Чекайте но... Бо не хватає справді місця. На днях якось... Не памятаю... Позавчора, чи то в четвер, вилічували ми з сусідом, Хвещиним Паньком, скільки у нашому селі є повних грунтів. І що ви думаєте? З сорока наших господарів щось трьох чи чотирьох мають. А то вся решта отак: вісім, сім, шість, пять... а найбільше по дві, по дві з половиною десятин... А не купиш, не матимеш. Купляй, поки купляться і що купляється. Тото, — і чвиркнув крізь зуби просто на долівку.

— Ех, каже Матвій. Вам трапилась дурничка — отой ліс та млин. Той один ліс виплатить вашим лебедцям ціле „імєніє". А млин. Скільки платить вам Волько оренди?...

— Двісті на рік... Але хіба від нього видереш ті гроші разом? Отак тоді тицьне, тоді тицьне... І чорт тим грошам знає лік... Ще коли б то не був млин громадський. А то, звісно, як. Кому там на тому так залежить? Волько підюджує кращих господарів, щоб вони не впоминалися оренди, а решта, знаєте... Що їм на тому вигорить?... Плюне та й піде...

— Но. З цим можна порадити. Я не йму віри, щоб один жидок водив за ніс цілу громаду. Ви тільки до нього візьміться. Двісті рублів що року дасть громаді десятину поля.

Григорчук викурив цигарку, кинув її на долівку і, трохи підвівшись, розтоптав її чоботом. Після цього сплюнув.

— Думаєте. По правді сказати, нема сьогодні за двісті рублів десятини. Але не в тім біда. Двісті рублів завше пригодиться. Але оце Волько задумав перебудувати млин. Вставляє замість коліс турбіну і нові вальці. Покищо дамо йому спокій, а після таки візьмемось... Він то вже побалакує зо старостою про купівлю того млина. Видно корисний він йому, хоч завше лементує, що нічого з нього не має. Я то, по правді признатися, нічого б не мав проти, щоб його продати, бо що з ним при такому, як у нас, ладі почнеш. Громада, що череда овечок. Немає в ній пастуха, то, звісно, який вже там лад. Страшить мене тільки те, що Волько виманить той млин майже задурно, а друге, що грішми покористується лиш дехто... Ну, от і подивіться... Моя дурна голова нераз міркує: чому б то, думаєш, та не могла сама громада тримати той млин? Це ж вигода своя. Самі собі й за молоття платили б і став, і стависько, і гуску є де вигнати... Є й вальці, і питель, два разовики, круподерня, валюша на сукно. Все, одно слово... Хай би, думаю, вже не знаю, який був той млин, то на одного мельника та помічника вистарчило б... І поправити при потребі можна було б... А то... Я вже рукою на все махнув. Бачив я, що робилось минулого року на сходці... Крику, гамору наробили, але хіба щонебудь вирішили? Де там. Кричали, дерли роти і розійшлись так на чорт-матері...

Григорчук з серцем сплюнув і засовався на лаві. Очі його загорілись, але рівновагу свою мужицьку і необхідну стриманість та діловитість розмови не тратить...

— Трудно, знаєте, сьогодні чесну людину знайти... — продовжує. — Дуже тяжко, хай йому частець. Волько, звичайно, пускає дим у вічі мужикам. І хто б то повірив, що отакий млин та не міг виробити тих двісті карбованців оренди? Але він, коли почне лементувати, та коли почне... і кленеться, і божиться... Ну, а мужик що? Плюне та й думає — чорт тебе бери, хай тебе нечиста сила слухає... І пішов собі до дому. Ми викупили маєток — сто двадцять десятин, і всунули за нього двадцять чотири тисячі карбованців. Суму цю ми вичавили зо своїх власних животів та мозолів і животів наших дітей. Казали, за ліс виберемо. Млин он які „доходи" дасть... А тепер піди його, пошукай ті доходи. Так само і з лісом. За десять тисяч такий ліс продали... Та це ж треба... (Григорчук знов поліз до кишені за кесетом з „рибкою"). Я не знаю... Це треба найдурніших людей на світі. Але що ви зробите?... Що подієте? Скільки то наші главарі попоїздили до острізьких таксарів, щоб таки умудритись таку соснину, кажуть двадцять пять тисяч дерев без дубини, отако за марно віддати... Тьху!...

І, помовчавши, ладить кресало з губкою та додає:

— Ну, таксар то вижене грошиська. Що вижене, то вже вижене...

Саме увійшов Василь. Він щойно пригнав корови, попривязував їх до ясел ланцюгами і прийшов оце до хати. Григорчук поздоровив його як дорослого, „дайбоздоровя", і подав навіть руку. Матвій при цій нагоді заявив, що це його найстарший, і що він уже „у третю групу" ходить. Ось по тижневі і наука розчіпнеться... Кепсько буде, та прийдеться обходитись. От худоба... Як його, не знаю... того...

— Ви маєте ще ту вигоду, що хоч є куди худобину вигнати — сказав Григорчук.

— Воно то так. Особливо з весни та восени. В літі також не дуже... Ні, ні... Тепер вже не дуже то, як бувало. Скрізь око дозорливе, і навіть на зрубах вже не так, як колись... Навесні та восени у верболозах та болотах... Але оце на днях мало-мало не трапилось нещастя. Корова загрузла в болоті і ледве витягли.

— То-то-то! Чув про це, чув! — підбадьорився Григорчук. Оповідали наші лебедці...

— Ото-то! Ваші лебедці й витягнути її допомогли мені, дякувати їм. А коровисько чимала. Моє щастя, що можу хоч худобу плекати, а то б... Але що то воно за декілька літ буде? От питання. Подумайте тільки, що тут було ще недавно, ще першого року, як я сюди перебрався, при старому мельникові. Усе, як глянути, стависько... Хто захоче. Їдь, коси, бери, паси худобу. А піди тепер... Я сам хочу вже взяти у мельника в оренду на пять літ оті верболози на клину коло калюжі. Думаю: викорчує чоловік, а пять літ сіно братиму. Воно то

сіно там спочатку неабияке. Осока, лепеха та очерет, але по пару роках, думаю, вибавиться... А для рогатої худоби це, хо-хо-хо, як піде в зимі...

— Василю! — звернувся Матвій до Василя. Звернувся, ніяково мнучись... — Принеси но там дещо...

Василь видно зрозумів, а Матвій продовжує: — Ото, знаєте, добро було зо старим мельником. Хоча чех, а всетаки порядна з нього була людина, не то що теперішній. Цей борони Боже, щоб худоба на його луг чи стависько „шлапнула". „Не шлапай то"... Воно то й добре, знаєте. Порядок мусить якийсь бути. Пригадую собі, як прийшли до нас чехи. Боже, що то за бідачиська були. Ні кола, ні двора. Голі, як цигани, поприходили.

Повірте, що отой Дус на Борщівці, що сьогодні у фаєтонах їздить, а синів інженерами та дохторами поробив, прийшов зо стома карбованцями в кишені з Моравщини, злабудав собі серед Бущенського лісу (там ліс ще тоді такий був, що Господи). Ото ж поставив собі серед лісу халабуду з круглячків... А тепер у нього фаєтони та двадцять тисяч золота у банку... От, що то значить порядок. Тепер у нього тридцять десятин землі. У самого старого. Синам землі не треба. Але чи повірите, що платив він по двадцять два рублі за десятину? Я не кепкую з вас. На Бущенщині була земля з лісом (сосни двома охватами не охопиш) по дванадцять карбованців, от як живу. І думаєте, що хто з наших мужиків купив тоді хоч одну десятину? Крім небіжчика Хведора, Михалкового батька, котрого син сьогодні господар, ні один. Ее, каже: Нащо вона мені? Що я з тим лісом? Свого грунту хватить, а діти виростуть — світ великий. От, як розважали. І то не бий. І то не розложи такого драба, та не всип йому пятдесять таких, щоб до смерти чухався. А чехи, ті в Сибір їхали. Їх виписав цар, щоб культуру ввели. А на що їм та культура в Сибірі, коли ось тут така даровизна трапилась. Побачили і все забрали. Загарбали до чиста. Усі оті кольонії — Борщівка, Озірко, Гільче, все то на таких землях осіло і сьогодні вони пани. Сьогодні вони палати будують, у фаєтонах їздять... Де я свою силу подів? Не у них? Не на них затратив? Не для їх збагачення? А чи не міг мій батько також десятинок двадцять мені припасати, як оце зробив Хведор? Міг би. Та не хотів. Пив, шлявся по бабах, гуляв, матір окрадав і все до шинку відносив. Ось такий наш мужик. Ось який у нього порядок, толк...

Увійшов Василь. Він приніс пляшку горівки (на всяку оказію припасену) та кусисько старого, пересоленого, аж пожовклого, грубого салиська. Є чарка, є закуска. Григорчук оком на все либнув і запакав швидко цигарку та ніяково, ніби йому чогось соромно стало, засовався на лаві. Василь тарілку з посудника виняв, ножа і для гостя якусь виделку дістав. Після зо столика хліб виняв, чарку знайшов і все те на столі, вкритому святочним, чистим настільником, опинилося... Григорчук, чуючи мабуть інстинктом (і разом боячись, щоб не втікла всетаки

чарка), що то на нього облаву робиться, намагався щось ніби протестувати:

— Та... знаєте... Воно якось... Це зовсім того... — а все так і не знаходить слів, щоб висказатись.

— Вже вибачайте, каже Матвій. Баби моєї немає дома, а вона те все припекла б, може смаженю яку б...

— О, що ви, що! Господи! Тай цього доволі. Для такого гостя... Господи...

— У нас гості не дуже пороги оббивають...

— Звісно, на хуторі...

— Ну, так заживайте... — і Матвій дебелою, порепаною, мозолистою рукою підсовує гостеві чарку... Підсовує незграбно. Чарку налив щиро (від щирого серця). Горілка переливається і хлюпається на настільник...

— Еее, протестує Григорчук. Еєе, дядьку Матвію... Так не годиться. Первий хозяїн...

— Ні. Я чоловік тверезий — розводить руками господар. І при цьому головою та виразом обличчя намагається пояснити, який то він „чоловік тверезий". А вираз страждальний, відразливий, нібито та горілка вже в його роті та горлі пече смертельно.

— Повірте, каже, що не можу. Тридцять літ не пю. Парубкував, не пив... От, не такий, знаєте, характер. Противиться. Ото часом присилують. Випєш. Все виблюю на другий день. Характер такий. Випийте, випийте, сусіде, і все... та закусіть. От уже й вечір незабаром. Шкода, що старої немає...

— Ну, згоджується Григорчук. — Як не можна, то не можна. Є такі характери. Не прийме і годі... Так, дайбоздоровя!..

— Пийте на здоровя.

Григорчук правою рукою бере чарку, хвильку тримає її в руці, оповідаючи, що „давно вже мав нагоду, а лишень позавчора, якось зійшлись було"... лівою рукою витер свої рідкі рижуваті вуси, а тоді аж за одним хилом перелляв чарку в рот. Скривився — жахливо, головою похитав і здорово крякнув.

— Міцна каналія... — сказав.

— Ну, то ще й на другу ногу, просю... — говорить Матвій...

— Ее, тоді вже й до дому не долізу. Що ви хочете, щоб заночував тут?..

— І щоб то... Від одної чарки? Ну, годі... Випийте. А як і заночувати. Діти малі за вами не плачуть, а місце у нас знайдеться. Ось, хутко і стара вернеться... Ну, на здоровячко... Випийте...

Ввесь цей час Григорчук чекав і не піддавався, хоча йому, мабуть, більше хотілося закусити неприємний горілчаний смак, ніж випити. Одначе всетаки випив ще одну чарку, а тоді щойно закусив, похваливши, розуміється, добре старе салисько...

Матвій же все пориває ться спомини свої оповідати. При тому підкраює та підкраює хліба, сала, підсовує огірки.

— Так ото, знаєте, куме... — невідомо, чому Матвій назвав Григорчука кумом... оті ото чехи... Вони нас ограбували, так...

Але вони нас і розуму навчили. От ми тепер бідькаємось, де воно худобу пасти... Але коли ще я був пастухом, то отам, де тепер такі розкішні кольонії з садами та хмельницями, все одні ліси та пустарі були. Попасу для худоби... Куди не кинь оком, ліс, галява, знов ліс... Вовки одні панували. Дерево ж яке було! Хто його зїв, то просто диво дивне... А все сталося за чотири десятки літ... Але ви їжте... Вечір уже хутко. Не церемоньтесь... А чехи ту земельку по дванадцять рублів десятину викупили. Ми тепер триста, чотириста, а то й пятьсот платимо, а то ж... гм... Зате чехи мають тепер по тридцять-сорок десятин, а не три-чотири... От яка „разниця". Чехи у фаєтонах їздять, а ми ледве на якого драбиняка стягнемось. А що то було, приміром, мойому батькові там на Тимошівщині захопити десяток, другий — десятинок, коли сам „управляющий" графині Андрейової казав бувало: „Антон! Купуйте землю. Зробим гешефт. Не прийдеться вам більше, як по десятці... Ій-бо"... — „Го, каже, батько. На чорта мені та земля. Я й своїй не дам ради". Тьху, бодай тебе нечиста мати взяла. І то не бий... А що він мав „тої своєї"? Двадцять не сповна наділу після панщини, на які вже було їх трьох братів. Мій же батько мав сам чотирьох хлопців. Один з дядьків помер, один довго льокаєм у пана Сангушки „состояв", а на старість паню якусь приволік, фраків усяких, лякованих штиблєтів, годинників з ланцюжками і відкраяв половину грунту. Думав, панувати-ме... Еге... Допанувався. Хутко штиблєти на постоли зміняв, а фраки, так мабуть, до сього часу „муль" жере в скрині... А не бійсь, різун його — ма... Не бійсь, не прикупив замість фраків зайвої десятини... Тепер діти його чавляться, як оселедці в бочці... От які то наші батьки були. Бо не було кому бити, або може вже панщина занадто їх забила... Нема в нашій Росєї порядку. Нема й не було... Чехи через губу землю хапали, а наш мужик, репаний, коли дістав той „наділ", то так і заскоруз. Батько он наш. Три десятини на штирьох полишив. Не дурно ми дітвора й голодувати мусіли. — Беріть, беріть... частуйтеся... Ще чарочку. Бог, звісно, тройцю любить... Ну, сусіде... Прошу, прошу...

І тут ще підлив. Григорчук випив. Матвій розчервонівся і, хоча сам не пив, мабуть, від одного захоплення опянів. Очі блиснули, рухи довжезних рук стали різкіші і швидші. Кулак не раз пристукнув по ляді стола, аж чарка сало й огірки підстрибували... Григорчук уже слухати не, хотів, а рвався сам щось оповісти. Одначе Матвій покищо не хоче перервати своєї розмови.

— Так ото є... Дістали ми четверо три десятині. Поки виросли, голодали, чужі ягнята, телята пасли, а потім у найми у каторгу до панів та чехів пішли. Щойно з пяти пальців, праці рук своїх, вісім десятин докупили, хоча платили вже по сто карбованців. Легко воно тепер сказати. Он чех Дус, як дістав тридцять десятин, так і онук його ще тридцять матиме, бо то легко з капіталом докупляти. До того землі вони не ділять... а прикупляють, або йдуть між люди і вчаться, або якого ремесла, або на дох-

торів, чи інженерів. Не то, що ми. Три десятині на клапті шматуємо і тиснемось на них. А що з трьох десятин прикупиш... Звісно...

І Матвій хльостко злобно спльовує... Треба хіба так працювати, як я працював, що витягав собі кишки і руки, що спину поломав. А чи зажив чого в життю? Цигарки не викурив. Чарки горілки не випив. Чобота „порадочного" не зносив. Тепер он встанеш рано, так з постелі не можна стягнутись. А яка була сила! Був, як бик здоровий! Десять пудів — мішки носив і не чув нічого...

— Усе зїли оті крівaві пять десятин, які ось тепер маю... Ну, але ще чарочку, на здоровя... Старої от щось довго нема...

Випив... Григорчук вчіпився на підпитку до Матвія, щоб і він випив. Матвій дав себе зломити і також випив, але забожився, що більше не буде, мовляв, „характер такий"... Григорчук згодився...

— Так, так, — каже Матвій. Він захоплюється своїм просторікуванням. Всі, хто знає його, знають, що з Матвієм балачка може тільки „сурйозна" бути. Жартів Матвій не любить, а коли й жартував, то невміло. „Характер" і тут видно противився...

— Батькам дурниця в руки лізла — не брали. Тепер, от, що хоч, роби. Завше я плачусь на батька і буду плакатись. Бити не було кому, а треба було бити... А що буде от ще через пару років. Згадаєте моє слово, що може тисячі платитимуть, та землі не буде.

— Війна прийде... — перебив Григорчук. Мусить війна прийти. Перебють з половину і знову землі, скільки хоч. На що ж Бог і войну дав...

— А щоб ви думали. Война потрібна. Їй-бо...

— От у мене три хлопці. Коли я їм тепер не прикуплю землі, то вони хоч і раді б опісля прикупити, то не прикуплять, бо не буде де. Де його прикупиш? Ну, скажіть, де? Он уже ходять поголоски, що Заставя хутко ділитимуть. Ваші лебедці свою землю вже викупили. Тут уже кінець... Дерманці за один день викупили б, та пан ще якось тримається, не продає. А як і продаватиме, то що там тої землі... Ковтнуть, як суницю...

Матвій безнадійно махнув рукою і посунувся ближче до Григорчука. Хведот шморгнув на печі носом, і то так голосно, що аж батько звернув на нього увагу...

— Їсти вже, мабуть, хочеш?..

Хведот нічого на це не сказав, лише страшно засоромився, підтер кулаком бруднізного носа і поліз далі на піч. Матвій відломив пів куска хліба, відрізав крихіткий шматочок сала і подав те на піч малому. Той узяв і, сховавшись мов курча, щоб ніхто не бачив, десь там собі тихенько, без найменшого згуку, їв...

— Нє. — сказав Матвій, присівши до столу, і то сказав якось вперто рішуче, на перекір всьому, ніби його хтось у чому довго вмовляв, а він всетаки не згодився.

— Нє!.. Мушу я кудись звідси вимандрувати. Росєя велика. Безліч у ній землі... Степи, пущі непроходимі, а тут ось тисне-

мось один на одному. Чехи нас відсіль витиснуть і не дамо ми собі ради в цьому. Та, зрештою, не треба вже й Росєї... Он у нас на Волині... Он туди на Кремянеччині... Гой, гой! Там ще „імєній", Господи... Оце я думав та думав і вирішив: поїду. Ще цеї зими кудись поїду. Спробую щастя. Ви ж тільки подумайте. Чи ж не дурні ми, хоч і биті? У світі стільки землі, а ми ніби на припічку. Ані лягти, ні сісти. Мене от що, правда, трохи непокоїть... Кажуть, хутко продажу Заставя „обявлять"... От що то буде? Там, кажуть, по триста буде. А з пів десятини, кров з носа, а мушу купити... Хоч і в Сибір їхатиму, а мушу. Перепродам... Земля, такий крам, що ціна його росте не по днях, а годинах... Біда от, зайвого гроша нема... І скрута „вобче" на нього тепер. Нема, та й годі. Але ви таки нічого, ані не пєте, ні їсте... Вибачайте... Отак за розмовою та й забуваю. Прошу, прошу... Випийте... Частуйтесь...

— Не турбуйтеся... Я вже себе не того... — і при цьому вихилив чарку... крякнув, але вже значно поміркованіше, ніж спочатку, закусив.

— То ви, кажете, землі шукати думаєте?

— Прийдеться — розводить руками Матвій. Що поробите?

— Ну-о-о! Воно то „покамісць" і в нас можна ще прикупити...

— Щось я ніде не чув... Заставя?.. Куплю... Там ще можна буде...

— А ось мені трапляється у Лебедях дві десятині. Правда. Не дуже то того... Земля не важна. Щоб родила, треба ще на ній пособкати. Мочар, знаєте, але при хаті і — думаю, що вдасться її трохи осушити. Но, те саме, що й у вас. Гроші на перешкоді... Нема гроша... То-то, воно.

— Гм... Що нема, то нема — помовчавши, проговорив Матвій. — Я то себе дуже зле... Дуже зле почуваю...

— А я... Я вже дійшов до того, що хочу десятину поля продати...

— Та невже? — здивувався Матвій. Але зараз же зробив байдужий вигляд.

— Отак, як бачите... Мушу. І то найкращу десятину... Оцю, що коло вас за садком — це „за садком" виговорив з притиском і головою в ту сторону кивнув. — Найкраща, їй-бо, десятина. Ото тільки і продаю, що нужда, та вона трохи, признатися, далеко від Лебедів. А я собі міркую, що і вам варто над цим подумати...

— Та я то цю штуку вже чув — каже Матвій, забувши, що перед хвилею виявив було таке здивування, ніби це для нього, Бог зна, яка новинка. — Чув, знаєте, і думав. Але дума і є думою, коли свистить в кишені. Що, зрештою, мені та одна десятина поможе... А стягатися до сорочки. Дітей морити голодом.

— Ее, не кажіть такого. Якось то Бог та дасть. Не кажіть. Одна десятина, та ще при своїому, межа в межу. О, не кажіть. Це допоможе багато.

— Правда, воно то правда... Але за грошем то воно тепер дуже... Самі знаєте — скрута. А як ви того... з ціною?

— Ціна? — поставив Григорчук величезний знак запиту, торкнувшись цього делікатного питання. — Ціна... Та як? Як і в людей. Звичайно, зійдемось по людськи. Я ж знаю вас, а ви мене. Здається, вам не первина в таких річах...

— Ох, не первина, не первина. Боками купня вилазить. Цілий вік тільки те й робиш, що купуєш і нічого з того не дивиться...

— Я то, знаєте... Бачте, я просто міняю, чи либонь хочу змінити. Тут десятина, а там дві... Але ті дві, знаю, не вистануть за цю одну, ото лишень, що при домі. Надія ще, що при добрій волі дасться таки з неї щось зробити, до чогось дійти. Он наш Мирош мав таку саме мочар, а тепер підіть — поле, як щастя. Пятьсот сімдесят рублів коштуватимуть ті десятини. Грошенята, правда, грубі... А поле неабияке. До врожаю найменше років пять чекати прийдеться. Думаю, що моя оця десятина не буде видаватись дорогою, коли вона й погноєна, і як слід вироблена. Сій лишень пшеничку і радій, як ростиме, та засіки на зерно готуй... Ось вона якраз перезябльована. На весні приволочити бороною, пересипати і сіяти ячмінь. На-зарік можна лишити парениною, а там знов пшениця... Та це, до того при вашому. Вам просто таки не випадало б упустити її, а з вами мені краще, ніж з іншими, діло мати. З порядним господарем порядний гешефт. Це вже відомо. Це ж всеодно, що капітал, та ще й прикупі. Мене питав уже й Харитон. Питав і Михалко. А я кажу: — ні, наперід мушу з Матвієм поговорити. Мушу його запитати, як і що він. Не візьме, то вже якось то буде. Ну, отже, як ви думаєте?

Матвій глибокодумно мовчить. Сидить на лаві. Одна рука за пазухою, друга на столі. Очі впер у долівку, в одну якусь точку і вперто з натугою мовчить. Мязи обличчя, особливо уст, час від часу корчаться в якусь болючу гримасу. Чоло зрізане глибокими двома, на всю ширину зморщками і двома меншими, над бровами. Вигляд впертий, але нерішучий. Григорчук кладе у рот шматок хліба з салом і лишень зрідка поглядає на Матвія. Він проявляє якийсь скритий, глибокий острах, бо хоч за десятину питали і Харитон, і Михалко, але такого покупця, як Матвій, він не знайде. Він навіть готовий деякі незначні уступки поробити...

— Не знаю... виговорив по довшій надумі, глибоко й хрипливо зідхнувши. — Тяжко мені... — і покрутив головою. Боюся, що от-от продаж Заставя проголосять. Там за ті гроші у двоє можна б купити. А що робитиму, як з вами звяжуся? Ні. Таки правду сказати, мені дуже тяжко. А всетаки... Як ваша ціна?

— Шкури не здеру. Християнин же я. Думаю, що вам не першина чути, які ціни на такі куски. Он Красовський купив при свому, заплатив пять сотень двадцять. У Лебедях наш Олійник заплатив пятьсот. Гадаю, що і для вас не буде кривдою,

коли скажу: пять катеринок. Ну? Воно то багато здається, але як розважити... Що? Подумати тільки, яка земля. Підсоння, новина, вигноєна, вироблена, без пнів. Ну?

Матвієві це несподіванкою не могло бути. Він, знаючи в цьому толк, розумів, що дешевше такої землі йому ніхто не продасть. Він підлив чарку, підсунув її гостеві і, подумавши, сказав.

— Подумаю. Випийте но ще одну. Але всетаки мені „трудно", дуже трудно. Де його чоловік сьогодні таку суму візьме. Подумати тільки, що пять літ тому все моє господарство, що маю сьогодні, стільки коштувало. Зрештою, ви знаєте, з ким маєте діло. Справу я знаю. Знаю, що зайвого ви не сказали. А як з запродажною та купчою? Чи не взяли б ви те все на себе?

Григорчук почухав потилицю.

— От, коли б ви, дядьку Матвію, бачили, за що я втелющив пятьсот і сімдесят. Насміялися б, їй-бо... Як будете в Лебедях, навмисне вам покажу. Дві десятини, кажете? Але Христос-Богом клянусь, що вони не варті цієї одної. От не гріх, що божусь. Я вас люблю і поважаю. Роки ми от сусідами, а один одному кривди на гріш не вчинили. А це все, каже, за людиною. Так і буде. Запродажну і купчу беру на себе... Ну? Що?

Матвій знов таки відповів не зараз і не просто.

— Як надумаюсь, то скажу. Не радився ще зо старою. Не по силі, знаєте, це мені... Повірте, — не по силі... Стягнувшись до сорочки, можу ту половину зібрати... Ну, а друга?..

— Є гроші, як каже чех. „У банце сов пенізе".

— Це то я і без чеха знаю. Але думаєте, що у „банце" то отак і дадуть, і що туди не треба віддавати?

— Вам дадуть. На чотири проценти дадуть. Цілу пів тисячу вам дадуть.

— О, ні. У дерманському банку, по їх закону, можу сотню дістати. Не знаю, чи у вашому лебедському можна б що...

— Цього то вже не знаю... У нас, наскільки память мене не милить, можуть позичати тільки пайщики... Так, здається... Але я думаю, що у дерманському вам напевно пів сотню зайвих дадуть. Ну, а решту вже, хоч-не-хоч, а треба буде до жидка звернутись...

Це останнє вимовив Григорчук якось непевно, з острахом і приниженим голосом, ніби боячись цим образити кого... Матвій всетаки великої на це уваги не звернув. Він міцно, широкою, мозолистою долонею розтирав зморщки свого чола, ніби хотів зачавити під ними важку свою думу.

— Цц... — цмокнув він, а опісля ще раз цмокнув. — Над цим треба помозкувати.

З печі виглядає Хведот. Ніс його обсмарований чимсь чорним. Сидить він тихо і терпеливо. На запічку скромно примостився Василь. Він думає: „І знов ходитиму зиму до школи без чобіт... Пасеш, пасеш ті корови, а що з того маєш"?... На згадку, що

прийдеться покинути свою найкращу привабливу мрію про чоботи зо стоячими холявами — „бутилками", настрій його глибоко і нагально падає. „Так вже ті постоли обридли"...

На цім розмова про землю й закінчилась. Горілки в пляшці меншало, а разом збільшувалися гутірки та просторікування. Звичайно, заговорили про війну. Матвій зловіщі свої сни пригадав і сотий раз їх розказав. Один сон, це великий на заході стовп від землі до неба і на ньому крівавий на цілий світ палаючий смолоскип. Другий — гадюка. Здоровенна, якої він ще в цих краях ніде не бачив, гримуча гадюка. І скрізь, де вона проповзла, все нищилось і геть чисто вигоряло. Навкруги пустеля одна по ній залишалась. А зникла та гадина у Поліських багнах... Там має скінчитись, на думку Матвія, будуча війна, що є неминуча. „Недармо то останніми роками стільки тієї мишви, отої сарани появилося"...

Григорчук на фільософію не майстер, але Матвія слухає радо. Розмову свою ввесь час вели навколо справ „сурйозних". Ніколи було їм бавитись у жарти. „Життя чавить" — казав Матвій. „Той герой, хто з-під теї чавухи хоч з одним цілим ребром вилізе"... Та ще „аби люди Бога не гнівили. Без Бога мужик порожнеча. Як ото клуня без снопів, чи засіки без зерна"...

Почало сутеніти і мужики розпрощалися. Матвій без верхньої одежі і без шапки провів гостя аж до дорожини, що бігла з Дерманя до Лебедів повз його хутір, пообіцяв, що „на днях сам до вас заскочу, а там бачитимем... А Харитона вже сюди не мішайте, якось то й самі цю справу закінчимо".

Тьма по землі стелилася. На хуторі глибока тиша і спокій. Небо чисте, передосіннє, дзвінке. З млина чути плескіт колеса та лятатання ковша. Садок, обнизаний рясно овочами, дрімає непорушно, ніби закохана в свою будучу дитину, перший раз вагітна молода жінка.

За річкою, на дерманському боці, під Заставською сосниною чути форкання коней. Це ночліжани по скошених уже сіножатях розкошують. Видно під сосниною велику заграву багаття і густий тяжкий хвіст диму довжелезною летючою вуаллю простягнувся геть далеко над лугом, сягаючи аж до лебедського порубу і зникаючи десь там у Михалковій дебрі. По хвилині задзвеніла ночліжанська пісня. Вона знялась мов чайка з болот та низів і, прорвавшись під згучне небо, відбилась від нього та дрібним рокотом розсипалась на тисячу реготливих тонів по цілій широті долини.

III

УВЕЧЕРІ

Матвій ще раз обходить свій садок. Дещо поправити треба, яку там занадто обтяжену гілку певніше підперти. „Підпора, здається, і міцна, а дивись, різал-ма, як зігнуло" — говорить він вголос. Підпирає, крихтить. — Коли б його, Бог дав, продати ту овоч, як слід... А грошиськів треба. Ой, треба-треба"!.. — Підпер, постояв. — „Ну ця вже одна пудиків тридцять дасть" — розважає, обтирає об штани руки і простує до клуні. По дорозі піднімає кілька яблук, що попались під ноги, ховає їх до кишені. У клуні „проклята курка знов намервила на току, але ніяково поночі порядкувати, хоча Матвій „терпіти не може, як ото всюди свинство таке"... Чекай. Дістанеться і Насті. „Казав їй сотню раз: не пускай до клуні курей! Ні, баба бабою. Різал-ма".

До хліва зайшов: — „Що то лошаки поробляють". А вони собі спокійно стоять, побрязкують ланцюгами об жолоб та зза драбини суху конюшину посмикують. — Гі-гі-гі-аааі — обзиваються „лошаки"... „Ну, ну, орлята — поплескує Матвій їх товсті зади. — Жуйте, жуйте. Завтра в плужок. А сіль ви маєте?" — заглянув у жолоб, — „Ннно! Соли ще досить. Стане". — Глянув під корови: — „Трасця-йо-ма, а під коровами така баюра". Манька вся в болоті, але їй байдуже. Лежить собі й почмикує в темноті. Засвітив ліхтар, на вишки поліз, вівсяниці старої, минулорічньої пару вязок скинув і розтрусив під коровами.

А після цього задмухав ліхтар і пішов до хати. Василь вже встиг маленьку нафтову лямпочку засвітити. Вона соромливо на коминку притаїлась, але безсоромно коптіла...

— Газу, мабуть, нема в лямпі, — зауважує Матвій.

— Ні, я налив.

— А чого ж так чадить? Прикрути! Шкло розбили. Трясця-ма, нічого тобі на господарстві не вдержиться.

—Шкло розбив Володько. Взяв, трубів, трубів ним, аж тріснуло.

—Коли б ту стару одлушпачив добре, то вона за вами пригляділа б... — сказав Матвій і після цього затягнув тенорком:

— Іії-ії-же, Херувіїїми. Тааайно... образующе"...

Співаючи розглянувся, підійшов до столу, перехрестився розмашним, твердим хрестом до ікон. Ікон багато. Все старосвітські, все з Почаєва нанесені. Перед Богом-Саваофом засвітив лямпадку, при чому довго мнявся з ґнотом, що втопився в оливі, а грубі, репані Матвієві пальці не були настільки спритні, щоб виловити його звідтіль.

І коли загорілась лямпадка, Матвій підійшов до коминка і між „Херувимскою" загасив коптячу лямпку. Після цього в хаті стало пів темно, лише старі закопчені обличчя святих та насуплене чоло Бога-Саваофа, облиті червонастим світлом, творили ввесь зміст цього сутінку.

Василь, який довго слухав батьківських співів, нарешті не витерпів і, коли батько перейшов на „Світе тихий", підтягнув і собі за старим тремтячим нечистим дискантиком. Батько нічого не сказав, навіть не звернув на це уваги, ніби нічого не сталось. Вони гарно та щиро проспівали ще і „Блажен муж", а як скінчили, розпочали чомусь „Єгда славнії ученици", про Юду злочестивого, що за тридцять срібняків „беззаконним суддям тебе праведного судію-ю-ю-уу прєдадє..."

А ніч темна і безмісячна...

Місяць зійде щойно аж по півночі, бо вже давно звернуло з підповні. Хутір дбайливо огорнутий, окутаний гостроватою передосінньою пітьмою.

Кляпіт млина термосить пітьму, а вона чіпляє тендітні зірки, що зриваються і стрілко линуть десь на Заставську соснину. Грубий костистий туман поплівся лугом. Похилені верби і верболози нанизують росисті намиста і, ні то плачуть, ні то радіють.

Між млином і хутором з ліхтарнею в руках, ведучи за руку засапаного і перевтомленого Володька, вертається „від своїх" Настя. Ліхтар взяла вона від свого брата Макара, що служить „в кондукторах" на чугунці, тому має одну шибку зелену, дві білі й одну червону. Довжелезні два вуси освіченого туману тягла за собою ця квола жінка. Володько ледве дріботить ножинятами, але навіть на одну хвилю не вгамує своєї цікавости і засипає матір питаннями: і на що ми так далеко вибралися з Дерманя? Там є стільки хлопців.

Він там має цілий день з ким бавитись...

Але хіба мати знає, нащо? Знає лиш Бог святий та батько. І стара, взагалі... Що вона буде відповідати? А Володько геть чисто оповів: і як, коли мати „у своїх" сиділа, як він зустрівся з Андрієм, Хведотом Кухдоським та Трихоновим Архипом... Як вони спочатку оглянули один одного. Всі заздростили, що Володько має лякеровану ремяну попругу з бляхою й орлом. А опісля вони пішли в лішник. Шукали там горіхів, клали вогонь, пекли яблука, стріляли пареними лісковими дубцями і розповідали байки. При цім Володько встиг уже переповісти декілька з них матері. Опісля вони були в каміноломнях, збирали там мушлі, копали гончарську глину й ліпили з неї горшки, полумиски, ступки, колісцята, молотки.

А опісля прийшов Мехтод і почали бавитися в ковалів. Мехтод вічно в коваля бавиться. Він має на городі дупляву дичку-грушу і в ній повно кремяних молотів, сокир, ножів. Все це Мехтод на валах назбирав. Сьогодні бив Ольгу за те, що вона хотіла зо мною в шинок бавитись. Ми робили шинок у Трихоновому бузнику... Там баба Домаха свою квочку на весні тримала, але її заклював шуліка. А Мехтод каже: Не йдіть туди. Чому? — кажу. Там був мертвець... Який? Квочку там шуліка забив. Принесіть мені кусок заліза на колесо... А залізо ми з порохні робили... Ольга каже: я хочу бавитися з Володьком в шинок. А Мехтод зірвався і трісь-трісь Ольгу по плечах... А Ольга

йому каже: халєра ти, халєра ти, халєра ти... Три рази йому сказала: халєра ти. А до того Ольга сховала найкращу Мехтодову скремейду.

— А що то таке скремейда?... — питає мати. Володько відповів не відразу. Він насамперед дуже здивований: як то так, мати не знають, що то є скремейда? Про це повинні всі люди знати...

— То палиця така з кривулькою на кінці. Нею їздять, або верхи, або женуть перед собою. Кривулька вичовгається і дуже гладенька. Наші хлопці мають по пять-шість скремейд. Я купив собі дві у Мехтода і дав йому за це десять карбованців,

— Де ж ти взяв тих карбованців? — знов отой матірний осоружний запит. Володько аж гримнув...

— За гроші у нас є мушлі. Знаєте? За них у нас можна купити все. Навіть Архип мусів продати свого нового кашкета, бо потребував грошей на скремейду. Він свою поторощив на шкандибанню. Але Трихон прийшов до Мехтодового батька і привів за вухо Архипа: — Кому віддав кашкета? Говори!... А Мехтод злякався і каже: — Я, каже, купив...

— А різун в твою мать — каже Панько. Віддай Архипові кашкета. А в тому кашкеті Мехтод тримав свою „казну“ [1]. Поставив у старому вулику під повіткою, і миша проїла у ньому велике дзюрище. Ну, дісталося ж і Мехтодові й Архипові. Кашкета Христя залатала, а Архипа ми звемо лисим, бо латка на кашкеті не така чорна, як кашкет...

— Ну, ну — знов втручається мати. — Щоб там часом і тобі не дісталось.

І защо він, Боже мій, має дістати? Це дивує Володька настільки, що він взагалі перестає розказувати. Він лишень думає. Ввесь час, поки мати сидить у „своїх“ — у діда, або у дядьків, Володько бавиться... Йому там приємно. Він нераз так захоплюється грою, що забуває за сніданок, обід і вечерю. Горіхи, грушки, яблука визволяють його від неприємного обовязку — обіду. Він, по перше, не любить товариства дорослих, по друге, він за один недільний день набереться вражінь на цілий тиждень хутірного життя. Що він любить робити з дорослими, це „йти до манастиря на вечірню“. На „вечірню йти“ значить — йти на вечірню відправу до манастиря. Це роблять з початком осени цілий рік до пізньої весни. Для цього збираються великою юрбою старші, і молодші, і зовсім малі... лише без тих, що не можуть встигнути йти зо всіми. При цьому завше весело, багато сміху, багато ріжних пригод. Вертаючись назад у ночі, йдуть здебільша Ляшовим займищем, в котрому ростуть величезні берези, дуби, гарні гриби й ліскові кущі. Господар цього займища був страшний гільтяй, піяка, а скінчив тим, що одного разу знайшли його на горищі, де підчепився посторонком до банти. Після цього, розказують, що не раз і не два бачили страшного вішальника Ляша

[1] Скарбницю.

з посторонком на шиї, з висолопленим язиком та вилупленими очима, як він стояв на стежці і лякав, щоб через його займище не ходили. І як тоді, йдучи на „вечірню", не збіратися цілою юрбою?

Володько ж любить іти на вечірню не тому, що йшли юрбою, бо всеодно з вечірні треба було розлучитись зо всіма й іти на хутір. Любить він саму вечірню відправу і взагалі манастир. Стара будова, старезні, погризені часом мури. Висока дзвіниця з широкою залізною брамою. Широчезні смереки, якими Бо'зна від коли висаджені манастирські алєї — все це наводить на Володька особливий якийсь, відмінний від щоденного настрій. Він любить, коли вже западе сонце, бути на манастирському подвірю і слухати, як шумлять над головою смереки, обвішені довгими шишками. Ш-ш-ш-ш!... Ш-ш-ш-ш!... Шумлять вони безконечно і завше, навіть при цілковитій тиші безвітря. Люди сходяться на вечірню, гомонять. Починає бамкати дзвін.

Здається, звуки його, ніби тяжечі каплі чогось теплого, поволі капають на землю, яка жадібно їх втягає... І малий Володько задирає високо-високо голову, так що йому злітає назад кашкет, і намагається пізнати, звідки саме бамкає той дзвін. Йому до того стає гарно і радісно, що аж хочеться крикнути. І він зробив би це, але ж тут не ліс і не луг. Навколо повно людей. Засміють.

Зо всіх боків манастиря сади. Сливники, горішники. Далі на схід манастирське господарство — довжелечі стайні, клуні, сушні на овочі. Там завше чути белькотнечу німого свинаря Гули, що смішно кульгає на праву ногу та курить неймовірно довжелезну й обємисту люльку. Напевно півкорця махорки влізе. Ооо, то влізе. Все це Володькові цікаве, все це захоплює його. Йому навіть подобається та луна від стукоту чобіт об деревяний брук у довгій брамі під дзвіницею. Йдучи тудою, він завше навмисне міцніше пристукує там ногами, а після прислухується.

У манастирі тихо, таємничо. Ченці поволі надуто-урочисто то сюди, то туди борсаються у своїх довжелезних одягах. Головна церква, яку звуть „холодна", у самій середині манастирища й оточена вона невеличким садочком, де виросли величезні старі горіхи, каштани, що обрублені низкою потужних шумливих смерек. В садочку видно громадку могилок під тяжкими гранітовими плитами. Там завжди холодок, завжди вогко і завжди негарно пахне.

На паркані, яким обвели садочок, неодмінно сидять хлопці, дівчата. Вони лузають насіння і досить нескромно жартують. Їх мало стримує близькість церкви. Ченці їх гонять, часом поруччя частоколу намащують сажою, або дьогтем і тоді не одна красуня вималює на чорно свою яснобарвисту сукню. Але з цього буває стільки реготу, що пожертвувати одною сукнею варто.

І коли тут швеньдяється Володько, хлопці кплять собі з нього і гонять геть, при чім застрашують, що „вигаратають"... Володько дуже добре знає, що то значить вигаратають, але того не дуже

боїться. Він несміло усміхається, часом відважиться на якийсь словний спротив, чи навіть і жарт, але всетаки краще йде собі геть. Йде він здебільша до церкви, бо вечірня починається. Мати стоїть в церкві, від коли прийшла, чи там Служба Божа зачалась, чи ні. Приходить вона завше раніш тому, щоб застати своє місце під образом святого Теодора, князя Острозького, який загорожений залізною огорожжю. Як хто хоче його цілувати, мусить піднятись на кілька ступнів по східках і поцілувати у ніготь великого пальця правої ноги, бо там, кажуть, захована частинка мощей того святого, саме ніготь з пальця правої ноги...

Перед образом на залізній огорожі цілий ряд малесеньких свічників. Всі вони завжди затичені тоненькими копійчаними офірками і від їх полумя тут буває теплота, пахне добрим пчільним воском.

Молитися в церкві Володько ніколи не молився. Для нього є тут занадто багато забавних речей, щоб міг він скупитись і бути в молитовнім настрою. І грубі церковні стіни, і височезні вікнища, і малюнки стін, позолота, ченці в високих чорних клобуках, учні учительської семінарії, що творять лівий клирос і дуже гарно співають. Найбільше захоплює Володька — спів. Гармонійний, дужий, чи сумний полонить його, обезвладнює, відриває увагу від вікон, малюнків, позолот, учениць ких кашкетів „зі звіздами", душу і серце владно бере у свої обійми і несе в невідомі фантастичні країни... Ось виходить ціла низка ченців в клобуках. Стають серед церкви підковою навколо престолу. По середині старший ігумен, а від нього на право й ліво довгі крила з темних постатей.

Світла в церкві мало. Ледве, ледве помітні постаті напів заснулих людей. Ченці стають, на хвилю завмірають і зненацька потиху, серед повного спокою звідкись починає виринати:

„Світе тіхій... Святия слави — безсмертнаго.
Отця небесного..."

Володько закриває очі, знаходить теплу, тверду матірну руку, тісно затискає її у своїх рученятах і завмірає.

Чернечий хор відспівує. Ченці так само тихо, непомітно розходяться і коли Володько отямиться, церква вже порожня. Зате хор семінаристів починає переспівувати ріжні вечірні церковні співи. Володькові страшенно подобалися їх гарні одностроі. Коли він виросте і як тато не заборонять, він напевно запишеться до тих учнів, буде співати на клиросі і носитиме такий чудесний одностріл. На широких гранітових підвіконницях повно учениць ких кашкетів зо звіздами. Коли він буде учнем, то також положить туди свій кашкет. Ах, як би йому хотілось уже тепер мати такий кашкет...

І як після цього всього, йдучи до дому, не розпитувати матері? Як бути байдужим? Як втримати цікавість? І чому ті ченці носять довгі одяги? Чи мають вони штани? Що вони поза тим роблять? Хто то збудував таку церкву, дзвіницю? Чому падають

зорі? Куди тече їх річка, через котру вони мусять перелазити і боятися завше, щоб не скупатися, бо кладка така хистка і вузька?

Мати губиться у такій безодні питань. „Спитай батька, — казала вона. — Батько знає".

— Ага, думав Володько. Спитай, коли тато завжди такі... такі насуплені й їх спина болить...

Володько вірив, що батько дійсно багато знає, але тому він і не хоче говорити, що знає.

І так, борсаючись у тумані, зближались мати і син до свого хутора. Здалека було видно світло їх ліхтаря й неясні їх постаті в глибокій пітьмі та було чути уривний гомін засапаного й перевтомленого цілоденною біганиною Володька.

Коли доходили до свого подвіря, ще з дороги чули, як співали Матвій і Василь. Ледве-ледве манячать два слабо освічені віконечка їх хати. Світло ліхтаря освітило зарослe шпоришем подвіря. Мати загримала у двері. Спочатку за співом нічого не було чути.

„Чу-у-у-дна дєла-а т-во-оя, Го-о-о-ооо-осподи... Сотворі-ііїл єсі... Сотворііїі єсі..." — виривалось з хати...

— От рознесло його — каже мати. Коли б злодіяка який всю худобу виволік — не чув би... Відчини!... — і загримала дужче.

Спів урвався раптом. Клямцнули одні двері, а після відсунулась залізна засовка других і в їх обрамленню стала невиразна біла постать батька...

— А темнота! Господи — сказав він. Ну входьте, входьте — і всі ввійшли до хати.

Мати, не роздягаючись, сіла відразу на лаву. — Ох, тото зморилася — каже і тяжко сапає.

А Володько роздягаючись заквилів: — Маамо! Їсти! Їсти! Їсти дайте. А на печі, як стій, вигулькує і Хведотів голосочок: — Я також хоцу...

— Мамо! — Він від самого обіду майже нічого не їв, а терпеливо чекав приходу матері.

— Дітоньки! Чекайте. Не розірвуся ж я. Дайте відсапнути... Ох, ох, ох!... — і вона встала.

Теплого нічого вже не було. Прийшлося вечеряти, що Бог дав. Стара пішла у сіни і внесла глечик кислого молока та, замішавши попереду його, вилила у велику черепяну мису. Озброївшись деревяними ложками, розсілась родина навколо миски і щелепи запрацювали. Батько їв поволі, з тактом і розважно, тримаючи в лівій руці також поважний кусисько чорного хліба. Мати не могла йому дорівняти, бо не мала вже кілька кутніх зубів. Мусіла жувати передніми. Василь та Володько швидко працювали ложками, запихаючи роти нерозжованим хлібом. Найгірше пописувався Хвидот. Цей і собі намагався дорівняти іншим у темпі, набираючи повну ложку, при чому безподібно розливав усе на стіл...

— Забери те порося — не витримав нарешті батько. — Налий йому у який черепочок і постав під столом.

Хведот відчуває всю гостроту образи, так само, як і голод, але величезна калюжа на столі з молока глузливо кпить собі з його людської гідности. Йому не залишається нічого іншого, як мовчки стерпіти все, стримуючи зовсім непрохані та амбітні сльози.

Мати так і зробила. Налила Хведотові в окрему мисочку, тільки поставила не під столом, а на столі. Але тепер йому вже так не смакує. Запал і захоплення їдженням зникли. Він чується відірваний від решти родини й ображений. Тому то й химерити почав. На кінець дістає за все від батька одного ляпаса і завчасу йде спати.

Але хіба ж після цього всього заснеш? По вечері батько й мати розпочали балачку. Мати оповідала, що ходять по селі чутки, нібито продаватимуть Заставя. Багато людей вже кинулося навіть за грішми. — Боже, Боже! Що там того Заставя для такої сили люду — сказала вона. По клаптику розхапають.

Батька ця чутка також за живе дернула. Він мовчить, тільки час від часу пошкрябує у голові. А після розказав про сьогоднішню свою розмову з Григорчуком, з чого мати і зраділа, і засмутилася.

— Придбати під порогом такий шмат поля... Га! Славно б це було. Але де його тих грошиськів набрати?

Хведот не спав і хотів попеститись у матері, щоб забути свою образу. Він встав і непомітно за розмовою втемедився матері на руки та схилив свою голову їй на груди. Мати гладила ту голівку...

— Ох, діти, діти! Як то тяжко добути тих грошей. А без них нічого ми не варті.

— Я піду, мамо, на Різдво колядувати. До мельника, до побережника. А на третій рік піду до школи. Виросту, буду вчитися і зароблю грошей — защебетав Володько.

Батьків погляд впав на щебетуна і малий осікся... Він видно хотів ще щось сказати та не відважився. Його виручив Хведот.

— А я такоз піду з Володьком колядувати...

Всі усміхнулись, навіть батько. Володько помітив батькову усмішку і йому відлягло на серці. Значить, не дуже велику дурницю він втяв. Мати, гірко посміхаючись, гладила дітей по голові.

— Ех, горенько мені та тошненько з такими робітниками. Роздягайтесь но, та спати...

І діти пішли спати, а батьки ще довго не лягали та говорили про купівлю землі.

Одначе Володько не міг зараз заснути. Він пильно з заплющеними очима прислухувався до розмови батьків. До того проходив у думці багатий на враження день: свої гри з товаришами, манастир, ченців, учнів і цілу подорож до Дерманя й назад.

Розмова батьків частинно йому незрозуміла. Він не зовсім проймається їх прибільшеними турботами за грішми. Нащо їм гроші? Нащо їм та земля? Мають вони хліб, картоплю, сало, молоко. Чого ж їм ще треба? Чи ж, як він виросте... Чи йому потрібна буде та земля? Ось він чобіт не має. Не має добрих штаненят...

Одначе батьки видно мало турбувались його штаненятами, а зате журились, як і де дістати грощей. Що можна продати? Як дотягнути з хлібом до нового врожаю? Скільки було б карбованців за годовану льоху? Тощо. Це цікавить старих так дуже, що порою вони досить вперто змагаються й одно одного переконують.

Сплять усі на полу[1]. Піл широкий, тривкий. З одного кінця під стіною місце батька. З другого від печі — матері. По середині Володько і Хведот, а Василь — окремо у запічку. Володько спав завше коло батька.

На полу — не зовсім мягко. Велика, як піл, соломяна мата не дуже мягка. Застеляють її грубими ряднами, а під голови кладуть рядом подушки.

Лягаючи ціла родина спочатку молиться. Лягти без молитви ніхто не посміє. Батько, лягаючи вже в постіль, ще три рази хрестить себе, відмовляє „Ангелу Христов Хранителю" і кладеться. Володько чує це все, вивчив таким робом і собі цю молитву, говорив її так і лягаючи хрестив місце подушки, на котрому клав голову. Чув також Володько, як батько лежачи постогнував від ріжних болів і як нераз крізь сон гукав або мимрив якісь невиразні слова. Голос його тоді глухий, ніби хто душив батька. Володько боявся цього, корчився, вкривався з головою і затикав пальцями вуха. А серце малого починало швидко і болюче битись.

— Ти ще не спиш? — питає батько, лягаючи коло Володька і вкриваючись кожухом. Володька цей запит здивував і втішив. Батько рідко коли питав щонебудь дітей. Рідко коли турбувався він, що і як з ними. І це раптом... І то таким тоном.

— Не хочу спати, тату. Я думаю... — каже Володько.

— Ну, ну. Спи. Хай коні думають. У них великі голови. А тобі ще рано думати. Спи. Згаси, стара, блимавку — говорить батько.

Мати здалека здмухнула лямпочку, яку засвітили були на місце лямпадки, і в хаті стала поніч.

— Охо-хо-хо! Ангелу Христов Хранителю... — молиться батько на сон. Володько підвів голову, перехрестив подушку і знов ліг. Цим він показав, що він не забуває молитись. Йому б дуже хотілось, щоб батько це кожного разу спостеріг, але той якраз того ніколи не помічав, чи може так вдавав.

І після цього все стихло. Крім Хведота ніхто ще не спав. В хаті поволечки почало виднішати. Це, мабуть, сходить місяць.

---

[1] Одно спільне, збите з дощок леговище.

Крихітне, кволе його світло пробилось і до хати. Володько міг навіть розпізнати контури посудника коло дверей. На нього, правда, і падало якраз місяшне сяйво...

Десь у печі ввесь час цвіркоче цвіркун. Володько не може хоч на хвилю зупинити настирливе цвіркотіння. Він слухав його довго й терпеливо, але коли намагався перекинути свою увагу на щось інше, помітив, що цього не в силі зробити. Йому хотілось заговорити до батька. Іншим разом він ніяк не смів би навіть подумати про щось подібне, але тепер у батька видно настрій не кепський. До того, батько всеодно не спить. Це чує Володько по його віддиху. Поміркувавши хвилю над своїм наміром, малий набирає відваги, потайки горнеться ближче до батька й шепоче:

— Тату...

Батько не обзивається.

— Таату!... — підвищеним голосом.

— Чому ти не спиш? — каже батько.

— Тату! Де той цвіркун сидить — Володько запитав не без остраху, що почує у відповідь якийсь жарт або просто нічого не почує. Але батько йому відповів цілком поважно:

— У печі.

— А він не спечеться?

— На горяче він не дурний лізти.

— А де ж він сидить?

— Ну, денебудь у щілині, коло стіни.

— Чи можу я його піймати?

— Що ж ти з ним? У борщ вкинеш?

— А нащо він там завше цвіркоче? Я б його забив.

— Часом і ти таксамо цвіркочеш, але тебе ж ніхто не забиває. Та ти ще його не так то й зловиш.

— А метелика я зловив. Він має дуже гладенькі крильцята. Василь робить з них попілець і сипле його до чобіт. Я хотів одну пташку в лозині піймати. Така велика, чорна. Вже був би зловив, та вона порхнула і відлетіла.

— То треба було їй на хвіст соли насипати.

— Ні. То ж тільки зайців так ловлять сіллю... Соли я не мав.

— Другий раз візьми. Як тільки зобачиш якого птаха, одразу сипни на хвіст соли, і є.

— Умовкни там, старий — заговорила мати. — Я вже заснути б хотіла...

Такий наказ Володькові зовсім не подобався. Він же тільки розійшовся, тільки натрапив на відповідний мент... Одначе треба хоч на хвильку втихомиритись... Ах, чорт... Знов той осоружний цвіркун... Ну, щоб йому праве око, капосному, вилізло... А Хведот, як дихає, ніби підкульгує... Відблиск місяця сповз уже з посудника на землю. Володько не втримається. Він починає соватись, вертітись. Ні, він мусить дещо ще розпитати. Як же так? Всі все знають, а він один, мов баран. Дай, Боже, хоробрости.

— Тату... — починає він тихо, обережно, мов злодій. Він щось вкрасти хоче. Так.

— Тааату!...

— Та спи вже, спи. Бач, мати на нас гримає. Ще макогоном пожбурить.

— Тату?...

— Ну, чого тобі?...

— Я з Хведотом недавно бачив ужа — і від цієї згадки Володька проймає острах. Шепче він це з тремтінням в горлі. Йому страх як хотілось би пригорнутися щільно до батька, тісно обняти рученятами його шию. Але це тільки паненята так роблять. Він мужичиня. Йому не личать пестощі. Обнімати, хоч і батька — сором. То ще Хведот може з матірю пеститись, але ж він що. Сопляк малий. Він ще не виговорить букви л, ж, — каже в, з... Не виговорить ч, а каже ц... Володько найбільше, що міг дістати від матері, це пару слів та погладження по голівці... А від батька і того ні. Батько лиш часом попругою через спину стругне... Ну, але то гіркі пестощі... Одначе Володько нікого так не любить і ніким так не гордий, як своїм татом... Тато! Його тато! Такого чоловіка не знайдеш ніде на світі. В цьому Володько свято переконаний.

— А де ж ти бачив того вужа?

— На Харитоновому полі, там за рівчаком. Хведот не розпізнав одразу, що то таке. Хотів взяти його в руку. Вуж так лежить витягнутий, як палиця яка. Хведот стоїть над ним і гукає: — Воводьку, Воводьку! Дивись! Ци то павка, ци то уз? От дурний. Правда? Я зараз крикнув. То вуж! Тікай! І ми втікли. Чи вуж кріпко кусає?

— Коли хочеш, щоб тебе заграбали в могилку, то спробуй.

— А де діваються вужі зимою?

— Зимою вони сплять по норах.

— А що вони їдять?...

— А що ти думаєш? Думаєш, вони такі жеруни, як ти? Вони засипають і сплять. Їсти їм тоді не треба.

— Як то? Цілу зиму сплять і нічого не їдять?

— Розуміється.

— А правда, добре було б, щоб усі вужі виздихали?

— Може й добре. Але що тоді їли б чорногузи?

— А чорногузи не здохнуть від ужів?

— Нєє, це вже така тварина, що їсть тобі і жабу, і вужа, і після того чує себе так, ніби це були вареники з маслом.

— Тату, тату! Чому то чорногузів кличуть Іваном? А де вони діваються зимою?

— Бо так їх піп охрестив. А чому тебе кличуть шмаркачом? Бо так тобі личить. А на зиму вони відлітають від нас.

— Куди вони відлітають?

— У теплі краї. Знаєш, як наша мати печі тримається, так боцюни літа. Вони хотіли б, щоб завше було тільки літо, а у нас є й зима. От вони й летять того літа шукати деінде.

— Тату! А де ж ті краї? Там ніколи немає зими? А чому? Де це?

— То далеко. Звідсіль не зобачиш. За морем. Багато птахів відлітає туди, але весною знову вони вернуться.

— От, там певно злетиться дуже багато птахів. Га?

— Розуміється. Але там є й такі, яких ми ніколи не бачимо. Чув про Жар-птицю? Ну, от. У казках, правда? А там вона в дійсності є. Бачив ти в того, що з катеринкою ходить та щастя розносить. У нього є папуга? Бачив? Це він купив і носить, а там вони по деревах, як горобці, гицають. Ще там є такі пташечки, як бджоли. Малюсінькі і блискучі. Вони звуться колібри.

— Ох, Боже! — вирвалось зненацька у Володька. Йому аж дух заперло. Він аж помовчав хвильку.

— Це, мабуть, хороше. Така мацісінька пташечка. І несе вона яйця?

— Несе. Розуміється. Як маленькі горошинки.

— А чи є там і вужі?

— Ого. Та ще й які. Такі, що лигнув би тебе за один раз, як суничку і навіть не облизався б. Там того гаду видимо-невидимо. Там і звірі хижі. Там є такий звір, що в нашу клуню не вліз би. Він зветься слон. Такого слона оговкали і ним їздять. Вишкрябається на нього з пять чоловіка і при. І той пре. Є там і леви, і тигри. Все то страшні і здоровенні звірюки. Не дай Бог попасти такому в пазурі. Одразу поласує тобою і все. Там повно того...

— А чи є там і люди?...

— А де їх нема? Скрізь люди. Лише трохи не такі, як ми. Чорні і губи у них, як у нашої корови Маньки.

— А їх, тату, не поїдять ужі та слони?

— Та, який біс. Людина такий звір, що й слона зїсть. Вони мають завше при собі зброю. Рушниці, луки, сокирки.

— Далеко то є, тату?

— Ну, не близько. Ми з тобою навряд, чи й доїхали б.

— А я, як виросту, то поїду. Кудою туди їхати?

— То треба їхати водою, морями...

— А, а... А що то є море?...

— То є такий дуже великий став. Такий великий, що навіть другого берега не вглядиш. Туди стікаються ріки з усього світу.

— А де там та вода дівається?

— Хм... — Тут і сам Матвій вже не знав, що відповісти. Хто її знає, де вона дівається. — Та, каже старий, у морі є така безодня. Така безодня, що туди вливається вічне вода... Та я її не бачив.

— А хто ж то бачив?

— Були такі цікаві, що бачили.

— А наша річка теж туди пливе?

— Ні. Наша насамперед вливається до Горині. Колись до Острога поїдем, то зобачиш.

— А коли ми до Острога?...

— Еге. Терпи, козаче, отаманом будеш... Колись поїдем.

— А та Горинь куди тече?...

— Десь далі. Туди далі, на Полісся. Там є багна такі, а в багнах тих є річка Припять. Отуди десь. А Припять впадає в Дніпро...

— Дніпро? То мусить бути ширізна річка...

— Ну, нічого собі. Я бачив її. Зо дві верстви впоперек буде... Як від нас до Мартинового хутора...

— Ой, юй, юй!... А де то є той Дніпро?...

— Та то там... Коло Києва.

— А що то є Київ?...

— То місто таке. Дуже велике місто і гарне.

— Місто? Хм. А де є те місто?...

— В Росії.

— А що то таке Росія?

— Росія то наша „родіна“ *.

— Що то „родіна“?

— То є те місце, де ми родилися.

— Але ж, тату. Я родився в Дермані на Запоріжжю.

— То пустяк. Всеодно. Для нас усіх це одна родіна — Росія. Росія дуже, дуже велика.

— То наша річка пливе, тату, в Росію? І чорногузи живуть у Росії? На нашій хаті чорногузяче кубло. Воно також належить до Росії?

— Все. Все. Геть усе. І чорногузи з кублами. І хати, і поля, і ліси, річки, небо, навіть ми, люди — все це належить до Росії.

— А кому, тату, належить Росія?

— Росія належить цареві.

— Цареві? А де він, той цар?

— Ого, го, го!... Де той цар? Цар живе дуже, і то дуже далеко.

— То мусить бути багатий той цар. А чому він не хоче дати німецькому цареві хліба? Чого вони хочуть воювати?

— А тобі хто це казав?

— А мама.

— Дурна твоя мама. Нічого вона не тямить.

Володькові така відповідь недовподоби. Одначе треба змовчати.

— А чого вони хочуть воюватися?...

— Це не наше діло. Що царі роблять, нам годі до того втручатися. Вони краще знають.

— А як ми щось робимо, то цар може до нас втручатися?

— Ну! То цар, а то ми.

— А коли б я розкинув чорногузам кубло, щоб вони не летіли до Росії, то цар мене бив би?

---

* Батьківщина.

— Розуміється. Та ще й як. Скинув би попругу та по задку, та по задку.

— А я б йому сказав: — Ти холєра! Та вкусив би його за руку, та плював би на нього...

— Но, но-но! Ти но ніде такого не кажи. А чорногузів також не чіпай, бо від мене дістанеш налигачем. Ти знаєш, що розгніваний чорногуз може спалити хату. Коли йому знищать кубло, то він тоді летить кудись на вогнище, принесе головешку з жаром і положить на стропі. Ну, синок. Спати! Досить!...

І батько обернувся на другий бік.

Синок? Тато сказали: синок? Від цього приємно, тепло Володькові. Він просто щасливий. Рідко коли розмовляє з ним так батько, а до того ще й синок. Ах, ах!... — і малий горнеться калачиком, підкладає обидві руки під праву щоку, цілує щось, щось уявне, щось миле йому. Цілує в думці бородате, суворе батькове обличчя... „Вони все такі добрі, ті тато. Тата спина і руки болять, тому вони сердиті. Ну, як виросту, то я за них працюватиму“...

Володькова уява буяє. Вона ще далеко не задоволена.

Перед нею відхилені лише краєчки спокусливих завіс, за котрими така безліч усякої всячини. Море з безоднею. Страшні звірі, вужі, птахи. Чорні озброєні люди. Ріки. Дніпро. Росія. Цар. Йому ще страшенно хотілося б розпитати батька про лебедів, які кубляться на нашій річці. Але!... Скільки то ще хотілося б йому розпитати! Не стало б і ночі.

І думка знов вертається до чародійних гарячих країн, де живуть величезні слони і крихітні колібри. Де рикають люті леви, і де чорна людина з білими очима натягає тятиву свого лука з затроєною стрілкою, направленою в звіряче серце. Страшно, мабуть, там! А цікаво. Як би і собі туди. Ну, може дасть Бог, йому колись пощастить...

Володько протяжно й уривно зідхає. Перед ним довга блискуча стрічка дорогої йому річки з похиленими вербами, з раками і чорногузами... Перед ним яр, сосни. Він стоїть високо над усім, на якійсь горі й оглядає це велетенське, повне незрівняної краси, царство. Він спозирає на все те і панує над ним. Він сам є цар. Маленький, щасливий, вселюбячий і всім задоволений царок. І зненацька Володько чує на своїй нозі щось холодне. Щось лізе, плутається. Глянув — уж! Страшний, здоровенний ужака. Володько здригається і скрикує. Після цього, розплющивши очі, отямлюється і бачить, що нічого немає і що він в постільці. Він обертається на другий бік, таксамо підкладає під щоку обидві зложені долоні і, поворушивши кілька разів головою, починає швидко спокійно засипляти. Ще перед сном бачить якусь плутанину з Росії, ужів, чорногузів, море, але швидко все те никне й окутує його лише сон. Він досить набігався за день. Він досить страждав, радів, рвався. Його життя — життя комашки, що будує собі щось, не знаючи для чого і для кого. Але в усьому тому чути вічний святий закон, залізну льогіку та пристрасну величну красу.

IV

БУДНІ

З неділі першого дня вдався Матвій до Лебедів, щоб остаточно перебалакати з Григорчуком. Було це самозрозуміле, бо купівлю тієї десятини він вже виносив у свому серці від років і нічого довго над цим зупинятися. Він вже давно і рішуче зрісся з думкою, що Григорчукова десятина — це його, Матвієва власність, лиш треба було перевести деякі формальності та вичавити отих кривавих пів тисячу карбованців. Але якось воно та буде. Якось вони та перегорюють той час. Дуже воно важко оті пять сотень видушити з господарства, яке само мало що більше коштує. Пять сотень рубликів. Легко сказати. Але попробуй, переведи це на ділі. Добре, що принаймні бічні витрати бере на себе Григорчук, та всетаки чимало коштуватимуть оті ріжні поїздки та могоричі. До того, як на лихо, осінь. А восени, звісно. Ціна на худобу тільки — тьху!.. Наприклад, хто тепер на зиму захоче ялівку купити? Більш ніж певне, що на худобі прийдеться стратити, і то поважно...

Так міркував Матвій, ідучи до Лебедів. Ніс він за пазухою шість золотих пятирублівок, як завдаток. Це все гроші, що їх зложили копійка до копійки він самий та його стара. Від дитячих уст відривалося. Босі та голі бігали лобурі та грішним тілом у людських очах світили, але зложена деяка мізерія, тепер, як свячена вода, пригодилась. Взяв готовеньке, завязав у вузлик і відніс. І завдаток є. А от попробував би віднести, коли б їх не було...

Решту грошей уже по Різдві віддасть. Матвій не любить довго відволікати з боргами. Він би то намагався зараз все зігнати — відбув і все, але чоловік так міркує: тепер осінь. Пашня ніпочому. Худоба дешева. А по Різдві ціни на пшеницю напевно підскочать. Тепер, скажемо, пуд пшениці девятьдесять копійок, а по Різдві — рубель, а то й руб-пять. Жито дешевше перцю. — Вісімдесять копійок. Як Бог дасть, може дещо конюшини продати вдасться, але через такі мокрі жнива все те накисло, зерно руде й легке, як полова.

З хлібом також мусітиме чоловік обережніше. На Різдво прийдеться не колоти веприка, а обійтися з тим, що зо старого сала лишилось. Що поробиш? Не буде свіжої ковбаси, ну то не буде. За пшеничники прийдеться також потрохи забувати. Що спитлював ото щось пудів пять, і з тим треба якось цілу зиму обганятись, щоб і паску спекти, а там вже на зелену пашу. От ще чоботи... То-то ще зле. Чоловік всього не передбачить. А воно тепер дуже пригодилося б, як би був з весни ликами запасся. Тепер би навертів постоли і брикайте, хлопці... Прийдеться навіть таку нечесть, як дурне лико, купувати. Тьху, та й годі! Воно думалося, що цього року обійдеться вже без постолів, аж ось воно як. Видно, вже доля така, що людині тільки

працювати треба, а ніколи не спожити своєї праці. Навіть дурного чобота, і того людина не зносить. А праці, а дертя!... Ет... Дітиська найважніше. Сам ще сякі-такі маю... Стара теж якісь там шкорбуни приховала. А от дітвора. Василь лазить до тієї школи, а це ж шмат дороги. Коли притисне мороз, або як розпустить та стане болото... Що тоді в личаках? А Володько? Цей хіба всидить тобі на печі? Хіба б його там ланцюгами прикував. Стара мусить на річку йти, щоб сорочку виполоснути. А здоровя її на псі. І так бухикає, мов кінь залозяний...

Так думав Матвій, ідучи до Лебедів, так думав і вертаючись. Але з того, що придбає ще одну десятинку, радів, і то радів особливо, по свому, по мужицьки. Він ріс. Він ширився... Чув, що він з нічого, як хробак, що снує нитки шовку, висновує навколо себе кокона, з котрого колись хтось скористає.

Тим часом Володько що Божий день мусів гнати з Василем пасти худобу. Хай привчається. Василь от-от до школи відійде, тоді хто наглядатиме за коровами? Хведот сумує дома сам. А Володькові нова роля підпасача навіть подобалась. Бути корисним, не дармоїдом. Шанують старші... Розуміється, це не те саме, що гасати кожного дня по лісі, лузі, дріпатись у багні, мучитися з тим дурним Хведотищем, який тебе ані не розуміє, ані... Ну! А з пастухами що інше. З села надженуть хлопці скотину. Пасуть по сіножатях, плетуть з лозини кошики, співають, бавляться. Сміху нераз бува, мало не тріснеш. Вчора Семенові нового кашкета на шкандибанню палюгами на шмаття побили. Гордій пішов раки ловити, поховзнувсь і шубовснув по шию у воду геть з лахами. Гух, гух, гух!... Гвалт, рятуйте! — кричить. А хлопці аж качаються, регочуть над річкою.

Терешнівський Прокіп, що має вже сорок років і не має ні вусів, ні бороди, (його прозвали Скопом), завше, пасучи худобу, колоски по полі збирає. Цілий день від рана до вечора збирає. Назбирає кілька торбин, а не має місця куди більше збирати, так він спідні штани скидає, завязує знизу колосинням і напхає їх колоссям. Кажуть, вже кілька пудів пшениці отак назбирав. Він хоче на Різдво собі новий курташок купити і в мясниці женитися.

Ну й реготу буває з того Прокопа. — Чому ти не женишся, Прокопе? — питає його котрийсь з пацанів.

— А ти спрос?... — відповідає Прокіп. — Спрос. — Ну, то всади мені в... нос.

— Прокопе!

— Чого?

— Дай но штани, ми назбираємо тобі колосків.

— Поцілуй мене... Розумний який!

Хлопці одного разу штуку з ним втяли. Взяли його штани та обіцяли назбирати колосся.

Коли Прокіп не бачив, насипали туди кінського сухого гною і зверху притрусили колоссям. Прокіп жене до дому свою череду, обвішений торбами з колоссям і гордо несе з-перед штани

з гноєм... Хлопці цілу дорогу присідали з реготу, але Прокіп не догадується. Так і поніс до дому гній. Ну й кляв же він опісля. Але більше його не одурять.

Дійсно, Володькові таке товариство подобалось. А скільки оповідали казок, страхів, небилиць. Одного разу лопнула на лузі корова Лебедця. Обжерлась конюшини, здуло її й лопнула. Навіть коновал не встиг прибігти.

А коли прибігла господиня корови та зобачила, що корова лежить надута і не ворушиться, впала на неї і залилася гіркими сльозами, як над покійником. І чого та жінка не повиспівувала: — „Ти наша корівонько! Зозуленько ти наша! Ти наша сива голубонько! І що ми тепер без тебе робитимем, і що їстимуть наші дітоньки? Та я ж тебе доглядала! Я ж тебе годувала! Я ж до тебе рано вставала, пізно ввечір дожидала, і в день, і в ночі про тебе горювала"!

І чого тільки не виспівала стара господиня.

Володькові і жалко, і разом аж смішно.

Здуріла стара, — думає він. І чого б його отак за худобиною упадати? На цю тему він знову розговорився з батьком, а той йому сказав:

— Памятай, що корова для родини всеодно, що й мати. Без корови ні молока на стіл, ні гною на поле. А не даси гною, не будеш мати й урожаю.

— Може воно й правда — думає малий. Але його це глибоко не проймає.

По двох днях не стало корови. Собаки подбали про те, щоб вона не занечищувала собою цього світу. І лише кілька кісток та череп з рогами свідчили, що тут відбулась недавно одна сцена з великої трагедії селянського життя.

Одного дня Василь одягнув семряжинку, перевісив через плече біленьку, щойно пошиту, торбину на книжки, вложив у неї грифльову табличку та шмат гарячого нацибуленого і насоленого підпалка та почимчикував до школи. Володько сам погнав корови.

І від тепер почалось його невідрадне життя. Сумно йому стало. Пасти прийшлось одиноко. Майже всі пастухи, що раніш тут випасали свої корівки та плели кошики, пішли тепер збагачувати себе знанням. Залишився лише Прокіп, але цей легковажив малого Володька. Та й Володькові неабияка з нього втіха. Краще вже бути самому.

Луг широкий. Очерети, лози, розлоги. Розходу для корів досить. Прикро, що робити нічого.

А до того ще й погода погіршала. Почалась осіння сльота, холоднеча. Володько клав багаття, пік картоплю, робив дим... Величезним тяжким валуном котився він понад сіножатями. Опісля співав пісні, які знав. Коли не ставало пісень, сам складав їх собі, оповідав сам собі казки. Але найдовше просиджував над річкою, думав про риби, вужі, раки. Про ті теплі країни, що про них оповідав колись батько. Думав, як би він туди поїхав

і що б там робив. Пробував нарешті плести кошики, але з того нічого путнього не вийшло.

Одного разу віднайшли Володькові корови кості здохлої корови й почали всі три щиро оплакувати її трагічну загибіль. Куцохвоста Манька та Ряба тягнули якимсь ні то басом, ні то альтом, а молода ялівочка красулька сумлінно помагала їм довгим і надривним тенорком. Вийшов страшний концерт. Володько перелякався і не знав, що робити. Чи бігти розганяти, чи перечекати, аж наревуться до обриди і перестануть. Рішився підождати. Так і зробив.

А ввечері питав батька: — Чого ті корови, тату, ревуть над костями?...

Батько пояснив, що худобина, як і людина, оплакує смерть, бо смерть це кінець всьому на цьому світі. Смерти боїться все живе, бо лише вона одна є найбільше і найболючіше горе, яке тільки послав Бог усьому, що живе.

Володькові таке ще не приходило на думку. Він ще не думав про смерть, навіть і худобячу. Тепер він хотів знати, чи і худоба може думати, чи може розмовляти. Він бачив нераз: коли корови наїдяться, то сходяться разом, починають обнюхувати одна одну і лизати. Видається, ніби вони розмовляють про щось. Коли б Володько був трохи більший, він би й собі підійшов до них, але він малий, а Ряба має порядні роги і зовсім неввічливо поводиться зо своїм пастухом. Раз навіть пробувала поносити його на рогах. За те дістала від Василя таку парню, що на таке більше покищо не важилась. Одначе радо не підпускала вона до себе Володька. Краще вже і не дуже бути у неї на очах. Ще коли Василь приходив раніше зо школи, то пообідавши виходив до Володька, щоб його змінити. Тоді Володько не йшов до дому, а йшов до млина. Там ніколи скучно не було. Але коли псувалась погода, падав дощ, шугав терпкий вітер і Василь залишався ночувати на селі у дядька, тоді Володько мусів цілий Божий день чапіти та нудитись на лузі.

*

Володько сидить проти сонця над проваллям. На дні біжить маленька у дві колії доріжка. Спер він лікті на коліна, долонями обняв голову й думає. Якась дуже велика дума влізла в його невелику голову. Корови зазізли в лози і звідтіля цілий день не вилазять. День погідний, сантиментальний. Гудуть осінні кусливі мухи та літає бабине літо.

По стежці, що біжить навпрошки через сіножаті від млина до Матвієвого хутора, йде зо школи Василь. Володько, хоча й помітив його, але назустріч не біг. Хай собі йде. Ніколи.

Він занадто важко думає... Зрештою знав, що брат хоче їсти і квапиться швидше до дому. Але коли Василь зрівнявся з Володьком, то покликав його до себе.

— Що там таке? То ще також — подумав малий, ліньки підвівся і пошкандибав.

— Чого ти хочеш? — питає ще здалека Володько.

— Ходи но сюди. Я щось приніс.

— Що ти там приніс? Ану, покажи но...

Василь зняв свою школярську торбинку і витрусив з неї малюсіньке рудувате щеня. Воно було ще занадто мале, без перерви тремтіло, нявчало, ледве спиналося на свої гнучкі роскарякуваті лапки і, здається, було ще навіть сліпе. Виглядало погано. Витрушене з торби, лазило по землі і мордочкою ніби чогось шукало у траві.

Володька це не здивувало.

— Нащо ти його приніс? — зовсім байдуже, заложивши в кишені руки, питає він. — Знаєш ти, що мама не люблять собак. — І кивнув на щеня головою.

Василь помилився. Він сподівався, що Володько більше зацікавиться таким милим сотворінням.

— О, дурний ти. Ти глянь йому в рот. Диви но... — і Василь схопив щеня, розтулив його маленький писочок. — Бачиш?

— А що там?

— Не бачиш? Дивись у пащеку. Вся чорна. Ціле піднебіння чорне. Це значить, буде лихе, а до того не сучечка, а собачок. Я назву його Пундиком. Зобачиш, який з нього псюра вийде.

— Дивись но, щоб мама його часом не викинули в річку. А де ти його вискіпав? — Володько помітно лагіднів.

— Я знайшов його коло Чернечого млина. Якийсь дядько їхав з мішками на возі і викинув двоє таких на луг. Видно потопити хотів. Одно було сучечка, я залишив її, а цього забрав. Хай хоч одно живе.

Володько пригадав батькові слова про смерть.

— Ну, так неси його до дому. Я хутко прийду...

— Ти вже маму вговориш, добре?...

— Як вдасться...

Володько таки не на жарт робився поважний. Зрештою, повага цього маленького чоловіка кидалася завжди не одному в очі. „Маленький та важненький", говорив про нього дід Кошіль ще позаторік, коли він був побережником Таксаревого лісу і заходив нераз до Матвія. З початку Кошіль кпив собі з Володька, але згодом переконався, що жартувати годі. „Вихаратання" він не лякається. Одурити такого теж не так просто. Тоді Кошіль на казки та небилиці вдарив. О, цим розуміється, можна купити цілого Володька. Але всетаки Кошіля він недолюблює. Пустомел.

Любить Володько лише батька. Цей говорить мало, але те, що треба. Гірко йому лишень, що батько так рідко коли звертає на нього увагу. Але зате він один є для малого джерелом всієї мудрости та сили. Також не має він порядних чобіт з халявами, таких, як це носять дорослі.

Але ще цього самого дня трапився випадок, що жорстоко підорвав Володькову повагу.

Коли Василь із щеням пішов до дому, Володькові стало самому сумно. Щось недобре себе почував. Якась лінь опанувала...

Почав химерити. Корівки його понаїдалися, позлазились до купи в лозині та лижуться. І думає він: що робити? Бігати? Співати? Лізти в лозину, дертися на верби і гукати звідти? Безглуздо, ніяково. Не личить...

Поблизу кляпотить млин. Довгий викопаний ставок, сполучений невеличким рівчиком з більшим рівчиком-потоком, перегаченим поганою греблею, яку вже сотні разів проривала повінь. У ставу риби. У річечці можна ловити мацюпеньких срібних піскариків, можна робити з камінців та піску греблю, можна будувати млин. Але і це вже відоме, знане, набридле. Одно його справді займало, це оповідання завізників. Їх у млині досить. Все це бородаті поважні дядьки з веселими поморщеними обличчями, згучним і вічним реготом та твердими мозолястими руками. Цілими добами просиджують вони у млині, очікуючи своєї черги, їдять сухий хліб з кавалком сала, пють безліч джерельної холодної води й безупинно один одному оповідають. Оповідають захоплено, живо, пересипаючись, мов гарячим приском, направду безтурботним реготом.

Слухаючи таких оповідань, Володько зникав. Його не ставало. З нього лишалися тільки очі, широкі, витріщені, круглі синьо-сірі, та овальний ротик зо свіжими, напухлими устами, що якось особливо, дико рожевіли, та ще його маленький гудзичок — носик. Він слухав увесь. Навіть його босі порепані ноженята, а зимою величезні матерні чоботиська — на них, перемінялися в суцільну увагу. Кожний звук, кожний новий тон, гримас, вираз жаху, приємности, радости, болю оповідача — все це, мов тіні хмар по землі, просковзало по Володьковому обличчю і в памяті його лишало безперечно слід. Очинята його були тоді особливі. Вони перлися з очниць і міняли барву, ніби ласі очі кота. Опісля вони дуже розширювались, загорялись і горіли сильним небезпечним огнем...

Одного разу борадатий рижий дядько Павло задивився на Володька і не витримав: схопив малого на руки, до болю здушив, підняв руками геть над свою голову, а пізніше вліпив малому твердого, колючого та згучного поцілунка. Володькові страх соромно стало. Ціла його пичка запаленіла. Дядько поліз до кошіля і видобув з його глибин два питльовані пиріжки з яблуками. Пиріжки білі, злегка припечені. Яблучний сік проникав назовні. Дядько незграбно взяв їх у широку жменю:

— На, малий — каже...

Шлунок того малого від самого раня нічого в собі не мав і просто таки заклинав його взяти... Одначе Володько сорому послухався. Ніяково. І так обличчя горить... Він, ніби не розуміє, знизує плечинятами і відступає назад. Він ще не оправився від тісних дядьківських обіймів...

— Не точись, впадеш — зауважує спокійно другий дядько...

— Бери, дурний, коли дають — каже третій.

Дядько Павло немило здивувався, коли прийшлося пиріжки назад до кошіля ховати. І при цьому почав. — То, знаєте,

мовляв покійний мій тесть, царство йому небесне, бувають такі діти...

Але Володько вже втік. Коли про нього балачка, то йому годі... Він може лише слухати, коли на нього ніхто не звертає уваги...

Володько без вагань іде до млина. Правда, цікаво було б довідатись, що Василь робитиме зо своїм щеням, але до дому ще рано.

У млині, як завжди, досить гармидерно. На греблі зустрічає Володько опецьковатого мельниченка Тонду. Це досить дурний крикливий хлопчище, але він взяв собі за звичку завжди при людях, де тільки можна, кпити з Володька, або робити йому прикрості. Володько болюче це переносив, але не спромігся на рішучу відсіч, що піддавало Тонді ще більшої заохоти. Але коли хлопці залишалися самі, Тонда, здається, з приємністю слухав серіозних Володькових розважань, при чому під носом у нього завжди зявлялися довгі і бридкі сопляки, які він підлизував язиком.

Зустрівшись, хлопці пішли на слюз і влізли по небезпечній дошці, — що дуже вгиналась, коли по ній ішли, — над лотоки. Примостилися на мокрій колоді, на якій спочивали кросна ринви, котрою біжить на колесо вода, і почали свої розумування. Тонда зухвало похвалявся, що він уже вміє важити мішки, красти борошно, яким кормить свого ослика, та брати від дядьків хабаря — три копійки, коли він змеле дядькові кілька пудів даром.

Ринвами з розгону люрить вода, повертає слизькі, чорні колеса і, розбиваючись на піняві кляки, з плюском летить під лотоки. Внизу, кілька метрів під хлопцями, вирує зеленувата глибінь. Видно запінені гребені штучних хвиль, ніби там купаються табуни розбещених чортів. Плюскіт і гомін такий, що хлопці мусять розмовляючи кричати.

Тонда, розуміється, більше звиклий до цього і, мабуть, навмисне привів сюди Володька, щоб побачити, як той буде тут почуватися. Одначе Володько гідно поводився і нічим не зраджував, що він в небезпечному місці. Навпаки. Він навмисне сів на слизькій колоді, звісив над вируючою глибиною ножиська і бовтає собі ними, не турбуючись, що геть чисто обмастив свої штаненята.

При цьому він почав свої серіозні розмови, — куди, мовляв, біжить ця річка, які риби в ній, скільки раків, де живуть лебеді, що ми живемо в Росії тощо. Все це Тонда травив видно тяжко. Обличчя його при таких розмовах робилося довге, ніби в лошати. Смішно виглядали його віддуті, широкі уста.

І тут сталося щось, чого Володько ніколи не міг сподіватися. Фільософуючи з Тондою, звичайно й забув геть про все на світі, крім таких цікавих для нього речей, якими заповнена його тямка. І зненацька зявляється, невідомо чого, Василь. Він перший побачив Володька і мусів кілька разів що сили з греблі гукати, поки його той почув. А коли ж Володько помітив брата, то по самім його вигляді зрозумів, що сталося щось надзвичайне.

— Володьку! А ходи швидше! Мерщій!...

Володько аж здригнувся і мало не стратив рівноваги на своєму небезпечному сідалі. Він миттю зривається і, забувши на обережність, швидко, по гнучкій дошці біжить на шлюзу. Може Василь жартує? Ні. Вигляд поважний, безпосередній...

— Ну, чекай, чекай! Дадуть тобі тато!... А де твої корови?... То ти так їх пасеш?.. Чекай!..

Ах, Боже, Боже!... Про корови ж він справді зовсім забув...

— В лозині корови — викрикнув Володько, вдаряючи на слово „в лозині", але голос зраджував непевність цього „в лозині".

— Ага, в лозині... Піди но, поглянь...

В конюшині?... — мигнуло в голові малого...

І в ту ж мить стрільнула згадка про здохлу корову, голосіння баби, слова батька... Ах, Боже!...

Він захолов. Він не знав, чи бігти йому до корів, чи кидатися під лотоки. Кричати? Плакати?

— А де тато? — скрикнув малий...

— Біжи но, то зобачиш...

О, горе! Що ж він тепер подіє? Бігти! Швидше бігти! Щось робити.

— Чисто корови виїли капусту — гукає навздогін Василь.

Ну, принаймні капусту. Володькові трошки відлягло... Стрімголов наспотикача біжить він додому. Його куці ноженята лопотять по втоптаній стежці, перестрібують через маленьку річечку, в якій ловлять піскариків, черкотять по болоті, чвиркають брудною водою, дріпаються обстріпані штаненята. Нарешті його маленька постать викочується зза лозинових кущів і раптом камяніє... Він бачить вже свої корови. Батько оце тільки вигнав їх з капусти і сам власною особою, неповорушно, мов камяний стовп вкопався в межі городу. Ціла грядка білих оглоданих капустяних головок нагадує зграю потурбованих гусей.

Батько стояв неповорушно. Володько всіма фібрами душі, кожним нервом чув і розумів, що значить така стоянка. Він чує, як губиться, зникає його мужність, як під горло лізуть болючі сучки якогось жалю, як починає завмірати розбушоване серденько, як, нарешті, заливаються рідиною його очі і він чує, що по щічках побігли дві прудкі гарячі сльози. Він всетаки не плакав. Сльози, що нагально потекли, ще не значили, що він плаче. Він тримав себе як справжній мужчина.

А батько, мов викут, мов залізний жах. Хоча б озвався. Хоча б рукою поворушив... Ні. На те він і батько. Лютий, могутній, без милосердя, як розгніваний бог. Ні, не втечеш від нього і не вблагаєш.

Тікати! — мигнула думка. Бігти! Але куди? В річку? — Хай і в річку. Тікати, бо буде зле.

Володько метнувся і зник у кущах лозини. Батько не промовив ні одного слова. В тому то й є батькова сила, — думав нераз малий. Він мовчить; скорше розгадаєш каміння, що воно думає, ніж батька. Матвій, коли зник Володько, мовчки постояв

на тому саме місці ще пару хвилин, повернувся і пішов на подвіря. Прийшов Василь і погнав скотину до хліва.

Володько опинився сам один у кущах. „Тепер довго, довго не могтиму я з татом розмовляти“ — думав він. А сидить над річкою у гущавині. Росте тут, чи краще сторчить, якесь посохле гудиння болотяної рослини. Сів, обома руками обняв голову. Ревіти, кричати! Боже, Боже, повторює безконечно. Хотів молитись, але хіба тут до молитви? Коли Бог, коли батько, коли ніхто в світі не може зрозуміти, помогти, розрадити його, то що поможе молитва? Мамо!... Де є мама? Ні, він сам винен. Він розуміє це. Але... хіба ж? — Страшно подумати. Він вже бачить здоровенну батькову ручиську, що затиснула його малюсіньке рученя, тверда, заялозена ремінна батькова попруга вже танцює по його задку. Гостро, пекуче, дошкульно танцює... Йому соромно. Він знищений. Він забитий — той Володько, що є в його очах, його мові, той Володько зникне. Його вибє батькова ремінна попруга.

Починає сутоніти. Холодна хвиля осіннього вечора хлинула лугом. Ножинята, мокрі і порепані, починають дошкульно мерзнути. Неймовірно велике і кріваво-червоне сонце неохоче засувається за чорну скибу ставища. Ціле небесне склепіння гнітить своєю мармурово-холодною величчю, наповняючи ввесь мир, близький і далекий, суворою, недоторкальною мовчанкою. Все жорстоке: небо, люди і земля. Навіть струм холодної води бренить жорстоко. Кілька листочків на похиленій вербі безнадійно тріпотять, але холодне дихання вітру здмухнуло їх і вони вертко полетіли у ще холодніші хвилі річки.

Минуло ще з пів години. Холод і голод, щораз більше докучливі, зачинають рухати прибитого раптовим лихом хлопчину. „Треба йти, може вже забули тато“. Встає й іде. Але коли зрівнявся з городом і при згасаючому світлі дня помітив нагі огризки ще недавно пишних капустяних головок, йому знову зробилося нудно й жахливо. Дві сили боролись. Але всеодно нічого не поможе. Треба йти.

Йому ж і самому шкода тієї капусти, та що подієш? Що? Ну, що тепер?!

Не живий і не мертвий переступив хатній поріг. Хай діється, що хоче.

Перша накинулася мати. Мати є завше мати. Вона знає, що чекає Володька, тому наробила тарараму. Працюють у неї лишень язик та уста. Яких тільки не дістав Володько прізвищ, але всетаки то не те саме, що батькова попруга. Цим мати намагалася зменшити батьків гнів та відтягнути й одвернути кару, що грозила її дитині. Знала вона також, що через те й сама може дістати кілька „черезплечників“ та пострибати боса навколо хати, але хіба це може стримати матір?...

Батько насуплений і грізний сидить коло столу, лупить „бараболі в мундірах“, мачає їх у сіль і міцно розжовує з хлібом. Володька він майже не помічав. Аж коли малий роздягнувся,

і збирався шмигнути не до столу (не до їдла було), а мерщій на піч, у найзатишніший куток, встав раптом і батько, здіймаючи свою попругу...

— То ти, трясця твоїй матері, так пасеш худобу! — почав він, навмисне розтягаючи з притиском слова.

Володько не дослухав усього. Він, мов вюн, метнувся і миттю зник під піччю. Спершу шмигнув під піл, а звідти потайки, попід тапчаном, на чотирьох ногах, буцаючись у перестрасі об всяку всячину, перемандрував під піч. Там були два виходи. Один під тапчан і під піл, другий, з протилежної сторони, на хату. Тут сушилися нарубані дрова, численно множилися таргани, стоноги, цвіркуни та часом, не без ризика звичайно, зявлялися такі грубі звірі, як мишва. Ворогом цих останніх була тонкої роботи мишоловка, якою старий чех Хвенцал досяг верхів свого корисного мистецтва. Цей Хвенцалів винахід неодмінно сторчав тут, завше чимнебудь для мишей привабливим наповнений. І, розуміється, не одна мишка поплатила жорстоко за свою легковажність, попавши до середини такого невинного на показ апарату.

Володькова зручність не дуже подобалася батькові. Він зробив два кроки в напрямку печі, розкарачив ножиська перед самим виходом з Володькової цитаделі і безцеремонно: — Вилазь, стерво! — гримнув...

В очах Володькових лише два здоровенні брудні батькові чоботи та кінець згорненої у двоє попруги. Той кінець так страшно, так неймовірно страшно, погойдується перед очима хлопця. Залізна, висовгана, блискуча пряжка.

— Ой, тату, тату! — вже репетував Володько.

— Вилазь, собачий сину! Шкуру спущу! — Чоботиська батька перед підпіччю незграбно затупали. Голос його з-поза заціплених зубів виривається. Шипучий якийсь.

— Ви-лазь мені! Вилазь кажу, бо засічу!.. — при цьому вже не втримався батько. Нахилившись, шмагнув попругою під піч. Володько різко скрикнув і відскочив до другого виходу, у безбечний кут. Вже не видно йому батьківських чобіт. Але в ту ж мить попруга батька захльостала з другого кінця і Володько тремтючи, буцаючись головою об мур, пересувався з одного місця на друге. Це ще гірше дрочило батька. Бачучи, що нічого з того путнього не вийде, він покликав Василя.

— Василю! А дістань но ти мені його. Ну ж! Раз-два!... Тягни його сюди!...

І попруга батька досить дошкульно торкнулася Василевих штанів, що збільшило його рухливість.

— Ой-йой-йой! Василю! Тату! Боже мій!... — лементував малий злочинець, але руку його, як він її не ховав, піймав уже Василь і тягнув на хату. Ось батько зігнувся. Ось простягнулася його палькатa ручище. Ще хвилька, ще мент і безборонна Володькова ручка в тісному потиску батьківської долоні.

— Ой, ґвалт! Мамо!...

Але батько вже сягнув Володька. Мов легеньке пірячко, підхоплене буревійним поривом гураґану, так вилетів Володько з-під печі й опинився в батькових руках. Той перегнув малого через коліно. Дошкульні удари попруги посипалися на задок хлопця, що нагадував маленького хробачка, наступленого великим чоботом. Він звивався, після кожного удару ним смикало, шарпало, а з уст його виривався різкий та болючий рев.

Малий Хведот утік і сховався на піч у самий кут. Мати шпурнулась на батька, але її забіги не значили більше ніж удари розлючених хвиль моря об незрушну ґранітну скелю.

До того батько штовхнув її рукою і в одну мить вона лежала коло дверей, кленучи та голосячи.

Хведот на печі почав і собі ревіти. Один Василь, залізши далеко в запічок, затих і ні мур-мур...

— Оце тобі капуста! Оце тобі корови! — приговорював батько. — Я тобі, дубило твою ма, покажу млина!

— Здурів, здурів старий мурмило — янчить мати. — Забє дитину. Та хай тая капуста в землю ввійде, хай її черви зжеруть, коли за неї дітей катувати — лементує вона.

— Заціпни! Ні слова! — батько залишив захриплого хлопця і його попруга грізно знялася над матірною головою. Та пригнулась і вишмигнула з-під руки, а різкий удар свиснув даремно в повітрі.

Володько лежав і ойойкав на долівці. Засапаний, червоний, розогнений з люто-блискучими очима, потрусуючи попругою, стояв серед хати батько. Страшна в цю мить його величезна постать і нещасна, мізерна та дитина, що янчить від болю на долівці коло ніг грізного батька.

— Я тебе ще навчу, як заступатися — погрожує він матері. А вона метнулась у сіни й уже звідти, коли їй не грозила небезпека, дала волю своєму рухливому язикові.

— Люди, людоньки! Здурів чоловічище! Ти медведю! Слоне ти! То ти хочеш нас позабивати! А руки б тобі відняло! Заціпнув би ти! Янчав би ти, як та дитина! Дубище западенний, щоб тебе лихе повітря забрало!...

— Зволочі! Гидота! Драньї Я вас, чорти, навчу мені шануватись! Я з вас вперед бебехи випущу, а тоді вже будете мені патякати.

Крик, лемент счинився на хуторі. Тяжка є батькова рука. Знає її добре і Василь, і Володько, і мати, і навіть трьохлітній Хведот. Ціла родина знає дуже добре, чим пахло, коли збудити у батькові, їх могутньому, барчистому, великоголовому батькові його звірячий гнів.

Збитого Володька кинули на піл, прикрили якоюсь рядниною і там він довго і глибоко стогнав, тяжко й уривно схлипував, здушуючи що сили напливаючі під горло ридання. Він знав, що плачу батько не стерпить.

Другого і третього дня не міг ще хлопчина сісти. Побита частина тіла дошкульно боліла. Цілий другий день провалявся

малий у постелі, нічого не брав крім води в уста й уперто мовчав. Мати тошніла над ним, ламала руки, але Володько, неохочий до розмови, непорушно лежав ниць, вткнувши в подушку обличчя.

Батька, як завжди, цілий день не було дома. Він буває або в каміноломні, або корчує пні за лісом, або робить що інше. А коли ввечері прийшов до дому, мовчав мов мур і навіть не глянув на Володька. З'ів, що було приготовлене, помолився, при чому твердо й широко охрещував свої широкі, розхрістані, оброслі груди.

В родині стало тихо, напнуто, похмурно і грізно. Ні доброго слова, ні усмішки.

Аж третього дня, коли Володько знову погнав корови, він міг собі вволю виплакатись. Він вже ні на крок не лишав худоби самої. Він плакав, думав. Глибокий жаль до самого себе чавив, запирав його дух, видушував останні сльози, яких за ці три дні безліч вилилось. Думав, мріяв, снував фантастичні пляни помсти. Ось, наприклад, до них вночі підкрадаються злодії. В його міркуванню злодії, це найстрашніше, що може в світі бути. Вони підкрадаються до стайні з великим ломом та французьким ключем у руках. Хочуть виважити двері і викрасти коні. Володько перший помітив злодіїв, забув на своє велике горе, на образу і гукає: — Тату, тату! Злодії!

Батько вмить кидається до дверей, які злодії вже встигли виколупати ломом, але в його руках нічого не має, чим міг би одігнати злодіїв. А ті мають сокиру. І коли батько кидається на них та починає борикатися з одним, другий хапає свою сокиру і замахується нею на батька. Тоді Володько забуває все, і те, що його батько бив, і біль свій, мерщій кидається до злодія і підбиває йому руку так, що сокира не влучає в голову батька. Але падаючи вниз, вона вдаряє Володька і відрубує йому руку.

Батько вбиває одного по однім злодіїв і тоді помічає залитого в крові Володька. Він розгублений. Він не знає, що робити.

— Сину, сину! Що з тобою? — дико викрикує батько.

— Нічого, тату! — відповідає Володько. — Слава Богу, що ми захоронили наші коні.

— Даруй, даруй мені, моя дитино кохана! Даруй, що так гірко з тобою поводився! І батько бере Володька на руки, несе до хати, дмухає на його страшну рану, але рана та не болить його. Він щасливий, що зміг доказати батькові свою велику до нього любов, хоча навіть ціною власної руки.

І багато інших страшних випадків видумує малий. Це вже стало його звичкою. Але чому, дійсно, не станеться так, щоб Володько прилюдно вчинками міг доказати свою добру волю і великою своєю добросердечністю заставив каятися навіть таку незломну людину, як батько? Чому? Але так не сталось...

Аж увечір третього дня при вечері вперше забалакав батько:

— Понадувались. Образив. Немилосердний. Що ви там собі не думайте, але коли мені не шануватиметесь, то шкіру з вас

поспускаю. Це собі затямте і зарубайте на носі. Ні одного зерна не змарнувати. Ні одної крихти хліба не смієте знищити без „пользи“ *. Ні одної картоплини не повинен я бачити, щоб ото мені попід ногами валялася. Бережіть взуття. Шануйте одежину, бо будете в мене мов голоцюцьки бігати. А не слухатимете слів моїх, то послухаєте своєї шкіри. Я вже подбаю про те. Коли ви одного вівсяного зерна не потрапите зберегти, не шануватимете крупини, щупка муки, сорочки, чобота, не вшануєте ви й худобини, ані себе самих. Голодранцями родитесь, проживете життя жебротою і здохнете під чужим плотом... Я вам це кажу... і дивіться мені. Слова ці не на вітер пущені. Тобі стара, дістанеться найбільше.

Тихо, гробово тихо. Ніхто не одважиться хоч слово заперечити. Володько заліз у самий кут запічка і мов хиже звіря визирає звідтіль.

І коли пас корови поблизу конюшинища, то чатував коло нього, як найкращий вояк коло порохівні. При одній згадці, що могло б статися, коли б котра з його корів обїлась, у малого замерзав мізок, вставало на голові волосся і по спині перебігали дошкульно-холодні мурашки.

*

По тижневі в родинному огнищі Матвія сталася знову визначна пригода. Йдучи в неділю до церкви, Матвій після Божої Служби не вернувся, як звичайно, додому, а зайшов до родичів на Запоріжжя. Він рішив основно перемолотити все своє збіжжя (поки ще тримається погода), а тому мусить кликнути толоку до машини. Зайшов до брата Єлисея та попросив у нього другу пару коней. Звідти обійшов кілька обійсть і замовив дівчат до соломи, подавання в барабан тощо. Робітників покликав самих серіозних, не якихсь ледарів.

У понеділок, удосвіта, як тільки благословилося на світ, прийшов з кіньми старший Єлисеїв син, також Василь. Внедовзі за ним не забарились і решта робітників. Матвіїв Василь не смів перервати на пару день науки. Сам батько рішуче цьому спротивився, бо „раз взявся за щось, то вези“... Василь нічого б не мав проти, щоб побути пару день дома, хоча б навіть і коло машини... Будуть веселі та гарні дівчата, будуть жарти, співи. Але хай би спробував він хоч запикнутись про це.

Зате Володькові припала надзвичайно вдячна робота. Він має гонити одну пару коней в кераті. Це просто таки чудесно. Нічого кращого, як гонити цілий день коні, розмахувати та цьвйогати батогом. Малий не міг чекати. Це куди краще та почесніше, ніж пасти оті осоружні коровиська. Поганяти в машині коні, це ж їй-Бо неабияка праця.

І він ще за темна, десь від других півнів схопився, одягнувся. Їсти і не питай. Він зовсім не хоче так зраня, не попрацювавши, напихатися. Всі снідають, а він пішов на подвіря, узброївся своїм

---

* Безкорисно, без користи.

батогом, цьвйогнув ним разів зо двадцять, чи досить гнучкий, і почав терпеливо чекати коло розістланих перед дишлем шлий, до котрих мають ще запрягти коні.

Чекання триває досить довго, але Володька це не зражує. Прийшов час, вивели з хліва коней. Батько оглянув їх, погладив, поплескав, похвалився Василеві і висловив жаль, що прийдеться таку добру худобину збути. Василь запріг у другий дишель своїх — кобилу каштанку та її молодого сина огера, якого тільки що привчили до тяжких праць.

Приготувавши все як слід, забурчала машина і праця закипіла. Дівчата не працюють, а бавляться. Хіхи та хахі. Реготи без упину. І де його в нещастя ото сміху стільки набереться — зауважувала Настя. Вона цілий день підтикана бігала, то на двір, то до клуні, то до хати. Їй ніколи до машини носа тицьнути, хоча страх хочеться. Вона майже переконана, що без неї там як слід нічого не зроблять, але треба також і обід зварити.

А дівчата з дядьковим Василем чудасії витворяють. Єдиний між ними, не парубок ще, але парубчак уже порядний.

Декотра з вертух і до Володька заглядає. Дражняться з ним, кепкують, але він без церемоній. Батюгою її і все. Хай не лізе, коли Володько серіозною працею занятий.

Так ішла робота аж до вечора. Над вечір сміхи та жарти дещо вщухли, бо всетаки понагрівали робочі лоби. А коли геть смерком перестали молотити, треба випрягати коні та вести їх до води. Хто поведе? Василі обидва. Але дядьків Василь не може залишити свого пестуна Володька. Знав він, що нічого приємнішого, як проїхатись верхи на коні, для Володька мабуть не існує. — Хочеш, Володьку, на каштанці проїхатись? — гукає Василь. — Володько був утомлений — ледве ноги волоче, але як стояв, так і зірвався від клуні до хліва. По дорозі як навмисне щось впало йому до лівого ока. Якийсь устюк.

Володько тре око, квапиться з заплющеними очима до Василя. І в ту мить завищав огер. Володька щось бемцнуло в голову, в очах креснуло іскрами й далі не стало нічого.

Коли опритомнів, зобачив навколо себе юрбу людей, чув крики, метушню. Він був мокрий з сильно окрівавленою головою, але болю не відчував. Це вдарила його копитом каштанка. Під її ноги підліз Володько в той саме час, коли її вкусив неспокійний огер. Удар влучив якраз у праве око. Найбільше перелякваний тією подією батько. Він був увесь, від ніг до голови, обліплений ковтунами куряви з барабану машини. На вусах, бороді, старій вовняній шапці теліпалися цілі торочки нанизаної на волосинки куряви. І забувши за це все, забувши обтруситись, вимитись, на перший викрик Володька: — О, Боже!... — батько кидає все, біжить до дитини. — Зобачивши, що син лежить на землі без руху, старий викрикує якийсь незрозумілий вигук, біжить до сіней по воду.

— Насте! Василю! Ганно!... Води! Води мені! — гукає батько, а води немає. Всі метнулися до водянки, начерпнули

якогось хузу і полили Володька. Після цього батько схопив малого на руки й обліплюючись кровю, що змішувалася з курявою, ніби навіжений побіг з ним до хати.

За ним, спотикаючись, біжить мати. З неї спадає курява, бо пополудні ввесь час подавала батькові снопи в барабан. Її сухе обличчя брудне та дике. Чорні, довгі потоки сліз ріжуть кострубато-вилинялі щоки.

— Сину, сину! Ох, дитинонько ти моя! Ох, те болюче!...

— Не скавули, давай миттю води, чистих шмат, — гукнув батько. А тим часом він не знав, де і як положити малого. Він крутився, мов навіжений, з ним по хаті, гойдав на руках, дмухав. Кров сочилася малому з ока. Сочилася, збігала на брудну батькову долоню. Матвій чув цю теплу кров дитини своєї і вона пекла його твердізні мозолі, як топлена мідь.

Мати метнулась, затупала на місці, ніби стояла на гарячому. Десяток рук дівочих кинулися, опритомнили стару, поклали на полу подушку, вкрили її білим рядном...

— Кровю!... Кровю обмажете. Дайте щось чорне... Он спідниця моя. — Гомоніла стара.

— Не слухайте дурної. Стеліть, дівки! — ревнув батько. — Ніколи!...

Володька положили на подушку. Дві плями від змішаної з кровю куряви лишили батькові руки на рядні. Сам він мерщій у сіни вибіг, коло мисника віника вхопив і міцно оббивався... Хмару цілу збив, але в пітьмі не видно. А опісля сердито похапцем мився, витерався, що аж рушник тріщав і, схопивши велику черепяну мисалу, налив у неї окропу, що був на галушки готовий, долляв квартою холодної води і підійшов до хлопця.

Той вже лежить роздягнутий, а коло нього квокче мати.

— Геть, стара! — і почав примощуватися коло Володька.

Він дихав поволі і навіть не стогнав. Праве око, щока лиця залиті кровю. Не знати, чи ціле око. Ліве було заплющене.

— Стара! Чистих наміток!... Раз-два! Та там вата. Почаївська. Але мерщій!... — гостро наказує батько. — Стільця мені подайте!

Дівчина підставила стілець і батько почав ворушити Володька. Навколо оточили їх дівчата. Вони тремтіли, залякано зазирали, тошніли. Володько все чув, лише не дивився. Він знав, що коло нього сидить батько, що він змиває намоченою у воді наміткою з його обличчя кров і від цього було йому гарно, приємно. Він забув за око своє. Що там дурне око!... І він попробував навіть поворушитись, розплющив здорове...

— О-о-ох! — вирвалося з його уст мимохіть зідхання. Малий поворушив окрівавленою головою... Аж тепер він чув виразно біль. Щось сіпало, і то не з правого боку, де дістав удар, а з лівого, на лівім виску. У роті чув твердість, ніби туди понабивали якого клиння. Зуби якісь напружені, але поворушивши задубілим язиком, Володько відчув, що це вражіння мильне. Два з них замітно ворушилися. Язик почав поволі випихати криваву

слину, а з нею викотилися назовні два молоді, гостренькі молошні Володькові зубочки.

Бачив це батько, бачила й мати, але ніхто не взяв тих зубів, щоб викинути на горище мишам. Не добровільно викотилися синові зубенята і від цього, по запалих, вилинялих Настиних щоках потекли два їдкі потічки... А батько все мочив та мочив намітку. Змочив її геть, і стала вона подібна до зімнятого червоного прапора. Вода в мисці також счервоніла. А Володько тільки губами мамляє...

— Болить, сину?

— Ні, тату... — і щоб доказати це, Володько витягає руку і мацає... Лап, лап... Мацнув своїми пучками якісь слизькі закарвашики коло ока і відорвав назад руку... А всетаки:

— Ні, не болить, тату... Не болить — впевняє.

— То може б ти міг підвестись?

Володько це охоче зробить. Він уже підводиться. Поволі, з натугою. В голові мов олова налито. Але вставав...

— О, о, о... Отак, отак... Сюди, над мису... Молодець... Так краще вимию.

Батько не скривав своєї якоїсь своєрідньої радости, коли впевнився, що око Володька ціле.

Він ревнув невиразно, грубо, як звір, котрому пощастило піймати якусь незвичайну поживу. Грубезними своїми пальчищами вичавлював з намоченої намітки кров і все вимочував та вимочував залите нею око. Під тим оком двома підківками червоніли розшматовані до кости два шрами. Володько не міг так довго витримати. Він стиснув зуби... Вони німіли. Порою їх зовсім не чути було в роті, але його нудило і в голові щось болюче сверлує. Ледве-ледве виговорив:

— Ой, тату. Я ляжу... і останнє слово вимовив уже лежачи...

— Тошненько мені, старий. Та дай йому відпочити — тошніла Настя.

— Давай но ти вату... Тошнієш. — Багато тим поможеш... — Вирвав з рук Насті вату, нову, чисту. Намітчаною стрічкою заложив ціле око й обережно, як тільки міг своїми ведмедячими лапами, тісненько по батьківськи обандажував голову сина.

— А тепер, стара, пар швидше молоко, та звари легко зо дві яйці. Він мусить попоїсти. Цілий день налазилось... Можеш ти їсти? — звернувся до Володька.

Ні. Він не хоче їсти... Це він виявив похитом голови, що дуже швидко наливалася болем, тяжким та розривальним.

— Не зачіпайте мене — вдалось йому витиснути крізь уста. Вони засихали, запікались, вяли, не хотіли ворушитись.

Батько присів на краєчку і довго вдивлявся у Володькові малі бліді щічки... Обидві очі завязані. Чоло також, лише щічки, кінець носика та спраглі уста свідчили про буття батькового сина... Що він тепер думав — годі було б вгадати...

А геть увечері, коли всі впоралися з худобою і посходилися до хати вечеряти, стало сумно й ніяково. Всі підходили до

Володька, вдивлялися в його ротик, хитали головами... Їжа навіть не брала... А дядьків Василь, що вихором влетів до хати останній, підбіг до хлопця, присів коло батька, нахилився.

— Як все добре, казав він, скінчилося... Але що нашого Володика так скалічено, то все ні до чого... Біднюсінький мій цвяшечок — і Василь обережно, легенько, ледве доторкаючись пучками пальців повязаної голови, гладив малого, гладив довго, пестливо... Володькові знову, як тоді, після „прочуханки", зробилося шкода самого себе... Від цього в грудях щось болюче купчилось і тисло...

Хорий не хотів їсти, але одну шклянку молока мусів таки випити. На цьому настоював батько, а Володько не посмів противитися його волі. При їжі він виразно відчував, що не має двох зубів, але що ж... Це ще не все. Найприкріше було, коли, прокинувшись другого ранку, він відчув, що праве око не ворушиться. Воно все залилося темно-червоним затіком. Вата міцно присохла й її тяжко було відірвати. Коли батько зняв завязку, зобачив на місці ока засохлу шкаралущину... А де ж око? Боже мій, Боже мій! Невже воно витікло?...

І батько відмочує теплою водою присохлу намітку та вату, накладає свіжу, завязує і відходить знову до машини... Щоб там не було, а домолотити збіжжя сьогодні мусять. У них з братом одна спільна машина, а тому треба квапитися, щоб міг ще помолотити і Єлисей. Сьогодні й Василь мусів таки залишитися дома та гонити замість Володька коні. З цього був дуже вдоволений, бо школа ніколи не манила його.

І коли всі відійшли до машини, а мати пішла поратися з худобою, у хаті залишилися тільки Володько та Хведот, що спочатку не міг зрозуміти, що то з „Воводьком" трапилось. Він ніяково вертівся коло брата, придивлявся, щось міркував. Часом підійде:

— Воводьку, Воводьку... Дузе тебе бовить?... — питає та навшпиньки спинається, щоб зазирнути братові в обличчя.

— Ах, іди ти собі — відповідає той і Хведот далі нічого не розуміє.

На дворі гарчить машина. — Но!... Но-о-о!... — гукають поганячі, а в такт поцьвьогують батоги. Володько намагається визволити здорове око, яке тільки злегка припухло, бо темнота обридла йому. В лобі над бровами щось дуже тисне і заважає розплющитись окові. Одначе Володько розплющує його і дивиться в стелю.

Зір неясний, химерний. Стелю з дощок, з тонкою верствою тинку, розмальовує Володькова фантазія ріжними малюнками. Він знаходить там стару бабу повитуху, Секліту. От вона здоровенна, з величезною головою, окутаною у вовняну хустку. За нею біжить з двома головами пес. Одна голова спереду, друга ззаду. Секліта (видається Володькові) рухається в напрямі ліса... Он той ліс. Балка якась, а далі ні то ставище, ні то нивка збіжжя. Над всім палахкотить сонце.

Фантазуючи, Володько забуває біль. Коли спиняється машина, до хати забігає то батько, то хто інший з робітників „зобачити, що поробляє наш слабий".

На другий день око зовсім заплило гноєм. Машина відмолотила і на хуторі стало тихо. Батько роздумував: їхати чи не їхати по лікаря? Їхати — грошей шкода, не їхати — дитини шкода. І так у роздумуванню минав день за днем. Кожного ранку і вечора дбайливо промивав він Володькові рану. Промиваючи питався:

— Ну, як? Не кращає?...

— Не знаю, тату... Не чую.

— А болить?...

— Болить.

— Ну, ну... Ти но мені будь козаком...

Мати парила молоко, варила яєчка, пекла для хорого коржика, а при хорому, траплялось, дістане дещо і Хведот, який чапів тут невідступно. Промивати ока Настя не сміла. Матвій боїться, що „вона" не потрапить і чорт батька зна що напецькає. Настя не сперечалась. Вона тільки вечорами, коли гасили світло й усі клались, довше ніж звичайно простоювала навколішках та молилася щиро і тепло. Вона чекала чуда і чудо сталося.

По двох тижнях Володько виразно відчув, що око його збереглося. Воно починає вже ворушитися та продерається назовні. Корови ввесь цей час прийшлося доглядати самій Насті, зате не було кому в печі затопити, щоб „який там харч спартолити". Але Матвій не проявляв невдоволення, хоча той харч часом зовсім зле був „спартолений". Що подієш? Не розірветься ж „вона" дійсно.

Минуло ще пару днів. Володько знову гонить корови. Око вже гоїться. „Слава Богу, — думає Матвій. — Обійшлося без втрати". Він приходив щодня втомлений з корчунку, спокійно сідав за стіл, комляв хліб, їв бараболю зо шматком сала, заходив до худоби, а опісля лягав.

Володько згадав про песика, якого приніс Василь. Одного разу питає Василя:

— А де твій собачок?

Це було під вечір, коли Василь пригнав саме з паші худобу.

— А ти ще його не бачив? — хвалиться Василь. — Це вже такий псюра, що ой-ой!... Не скажеш мамі, то покажу...

— Дурний би був казати — дивується Володько з Василевої наївности.

— Ну, то ходи...

І вони пішли за клуню, де ростуть кущі агресту, сухого бозу тощо. З цього боку стіна клуні не задельована дилями, а лише заложена міцно звязаними батьком вязками пшеничної соломи. А батько, коли вже вязав вязку, то вязав. Як камінь. Дійсно з таких вязок можна стіну мурувати.

Оцією то соломяною стіною покористувався Василь, щоб заховати свою собаку. Він висмикав одну вязку, зробив у стіні

кубашку, вистелив її мягенькими тринями і там вселив щеня. Кожний день приносив йому туди їсти „помийок“ з муки, молока та води.

— Він вже не сліпий... Бачить все і пє молоко, як кіт — пояснює Василь, тримаючи песика перед самим Володьковим лівим оком. Цей взяв його на руки:

— Аа, каже. Тяжечий який. Ну, мій собачечка... Мій баця... А їсть він хліб?

— Що ти ще хоч — ніби оправдується Василь. — Від такого щенюка хочеш, щоб він вже їв хліб. Але він хутко їстиме.

— А Хведот ще його не бачив?...

— Ні. І не треба. Цей розбовтає всім.

Собачка злегка тремтів і пирскав носиням.

— Ну, нічого — авторитетно заявляє Володько. Гарний щенюк. Ти добре зробив, що взяв його. У господарстві мусить бути собака. На... А матері я не скажу...

V

ЗА ЗЕМЛЮ

Володько пас уже давно корови, але око якось не гоїлося. Батько довбався у ньому своїми пальчищами, малий терпів біль, ціпив зуби, але наслідки зо всього погані. По лікаря їхати дуже не хотілося Матвієві. Це стільки коштуватиме, а до того ще й часу немає. То сюди, то туди. То до Лебедей, до Григорчука, то на ярмарок... То корчунок. Знову нова лиха година принесла новий клопіт.

Матвій порішив був дечекатися понеділка, запрягти коні і відвезти малого до лікарні... Прийшов понеділок. Ні, думає. Доорю оце вже зяблю... Погода тепер довго не затягнеться, а у вівторок поїду. Коли ж то приходить зо школи Василь і першими його словами було:

— Тату! Заставє продається...

— Що? Як то? Де? Хто тобі казав?

— Ціле село говорить. Люди сунуть і сунуть до двора. Вже, кажуть, на куплю записуються.

— От тобі-й-на! Ще ж вчора нічого не було чути. — Ну, стара, каже Матвій. Програне наше. Нічого тепер не вскубнеш.

Розуміється, така вістка зовсім перебила Матвіїв намір їхати до лікарні. Мусить піти до двора.

А тут пополудні пригнався засапаний Матвіїв брат Єлисей.

— Знаєш?... Заставє продається. Оце я прибіг, думаю — побіжу, а то розхватають, а ти й не знатимеш нічого. Уже запис іде. Ходім!...

— Сідай но. Ми ось пополуднали, але ти ще щось зїш...

— Аа, ніколи... Ні-ні. Не роби турботи. Спасибі. — Я...

Але Настя вже краяла на полумисок кус вареного сала.

Само собою, Єлисей кусник другий взяв, хліб намастив, щиро насолив...

— А як, їй-Богу, дешево — казав поспіхом Єлисей. Всього триста — наголошував на а. — Та це просто дешевка.

— Дешевка то дешевка. Різал-ма з такою дешевкою. — Де ти тепер що пірвеш? Звідки вичавиш?,.. Ти ж знаєш, що задаткував я оту он там латку.

Тьху!... — живо сплюнув Єлисей. — Не журись. Ходім но до двора, а може що й видумаємо. Може як пів десятини подужаєш, а ми з Порхвеном півтори, а разом дві загорнемо — і чвиркнув прудко і далеко крізь зуби...

— Ох, тошненько мені та нудненько мені — тошніла Настя.

— Тошненьком не поможеш — перебив Єлисей,

— „Шутка" сказати: сто пятдесят рублів. А ти їх добудь. Звідки? Дітей, оту загнибіду стару продам? Хто їх купить?...

Загнибіда образилась.

— Не патякай, не патякай. І сам добра загнибіда.

— Ах, все то фрашки. Не сваріться. Підем — квапив Єлисей.

Новий куцан, з сивого сукна домашнього виробу, щільно обтягнув широкі Матвієві барки. В руки попав якийсь костур і брати пішли.

— Ти, Володьку, підеш до худоби, а Василь хай піде й доволочить за конторою зяблю, бо бодай би чорт сльоту не навів — видав Матвій своє останнє розпорядження.

А небо дійсно зачухмарилося і розкуйдовчані ковтуни хмар поволі висувалися з західньої сторони та розповзалися по небі. Поривний вітрище тіпав полами Єлисеєвої гуньки та Матвієвого куцана.

Дорогу вибрали навмисне через Заставя, хоча це трохи далі, щоб зайвий раз окинути досвідченим мужицьким оком цей дорогоцінний шмат поля.

Ех, і поле, поле! Не забуде його ніхто, чий погляд хоч раз зупинився на ньому. Рівне, покотисте на полудень. З двох сторін оточене покоцюрбленими берегами річки. На півночі від холодних вітрів захоронене сосниною. На заході та півдні „багна". Колись це справжні багна були, та час висмоктав їх, а лишилася тільки назва. Тепер там дядьки отаву косять, огонь кладуть та пасуть коні.

Частина Заставя належить манастиреві і так Манастирищем і зветься. Звуть це ще і Городним, бо, кажуть, був тут колись старий „город" — місто, що Гай-город звалося.

Решта належить якійсь рускій княгині, якої ніхто ніколи тут не бачив. Кажуть, у Парижі живе, а маєтком завідує поляк Кляпчинський, який грає тепер велику шишку. Але наподоблює він чорта-зна що. Низький, грубий, розлізлий. Обличчя товсте, розплиле. Очиська вилупились, а під ними ніби по калитці повішено. Рот широкий і страшенно наподоблює жабячий.

Отому то красуневі належить у дійсності ця земелька. Вона чорна, товста. Росте на ній і пшениця, і буряк цукровий. На ма-

настирському до цього часу зберігся порядний горб. Там можна бачити черепки, кусники дахівки, цегли. Якісь пани часто там з мотиками та лопатами нишпорять — скарби заховані шукають. Що то значить пан... Все легкого хліба хоче.

Так гуторили про Городне люди. Було там місто, але татари рознесли. Тепер черепя одне та горбик лишилися. Багато часу пройшло, багато вітру прогуло, багато в річці води витікло, багато хмар по оксамиті неба проповзло, аж поки це дочекалося, що куплять його оці натруджені суконні дядьки та по своїому, по мужицькому, поплювавши долоні, з Богом за працю візьмуться... А чи то вже й дочекались?

І ступали мягко, нечутно чотири ноги в постолах по зораному пшеничниську. Назарік ячмінь тут люди сіятимуть—міркують брати. А ноги все далі і далі ступають. Поле тікає взад. Ось долина, пригорок, знову долина. Вузенька, глибока, в дві колії дорожинка від полудневого заходу до млина протинає поле. Далі Городне.

Тут колись розшалілий варвар плюндрував здобутки працюрів оцих самих дядьків, а самі вони допчуть постолом чужу порожню землю. Над очеретами пливуть отари сірих, буцматих хмар.

Напружений гострий зір братів сповзає між ними та очеретом на протилежний бік, де за пригірком розпочинається панський парк, густий, розлогий, з розкиданими старими будівлями та недокінченим кістяком напів зруйнованого палацу.

— Поквапимось — каже Єлисей. — Глянь, як через плоське пруть людиська.

Дійсно через Плоське пруть людиська і все в напрямку парку. Пруть. Вперто, дружньо... Зір їх — гострий, сухий, думка їх — одна, жевріюча, тверда!

— Пів-десятинку б! Добре було б!... Ех, як добре!

— Поквапишся... — думає в голос Матвій. — Куди і чого поквапишся? Ну, і за що я візьму ту землю?

Але ноги їх всетаки прудкіше пошелепали постолами і ступи їх ставали все твердіші, все рішучіші. Перегін... Змагання... Он люди Плоським пруть, а їм же ціле ставище коло Чернечого млина обійти треба.

Коли дійшли до парку, там роїлося вже безліч люду. Кожухи, сіряки, свитки. Чоловіки, баби, дівчата, парубки, діди, діти. Вирувала мужичня по розлогих дорогах парку. Гомоніла щоденна, безбарвна гутірка і ревіли вгорі вітри, надсаджуючи хрипи велетенського розміру осокор. Ялини скидали довгі шишки, а попід ними гикали індики, та бундючний павич борсався здоровенним своїм хвостиськом у кущах пахучого ялівцю. А руїни палацу, мов зубатий череп, вгрузли в землю. Вітер гонив у ньому нечисту силу, скавулів, стогнав. Побожні люди здалека вже хрестились, підходячи нічною порою до нього, хіба що очайдушний пянюга Середа, йдучи з шинку, зайде до нього і спокійно собі підночує та нових сил набереться.

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТИЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ У ЛЬВОВІ.

Але найбільше юрбилось народу на старому дворі, коло „покоїв“ двірського завідця.

Ну й же й люду. Безліч. Видимо-невидимо. І дебелі, і щуплі, і носаті, і кирпаті. Деякі пики так і просять цегли, а деякі бублика з медом.

Але не мало й таких, як і Матвій. Здоровечі, барчисті, з широкими бородами, з лисинами... Це все „порадошні“, „хазяїни“. Їм честь і повага. Вони в усьому толк знають, вони діло ведуть.

Вгледівши братів Довбенків, гурти мужиків заворушились...

— О, диви! І Лебедчук! Дай-Бо здоровля!...

— Дядько Матвій! Здорові були!...

— Кум! Помай-Біг!... Як маємось?...

Матвій та Єлисей не встигли відповідати на поздоровлення. Поважніші коло Матвія купчаться.

— Чому той люд не йде до пана? Чом отут тупцює? — питає Матвій.

— Кажуть, оконом ще не приїхав, чи що.

— Хай йому чистець, що того наперлося...

— По грядці роздеруть...

— Аби но хоч по грядці хватило...

— І як його ота чутка ширіться?... Диви, ще вчора ніякого слуху, а сьогодні, ні сіло, ні пало... Тьху!...

— А з хати до хати чутка перекидається. Земля...

— Ось диви, Лебедчук де, і той прочув...

Матвія дехто Лебедчуком зве, бо мешкає він на лебедській землі.

— Та — каже Матвій — той Лебедчук ближче до Заставя, ніж ви. А земля сама тягне мужика, як стерво собак... Вона сама підскаже...

— А хай би мені підсказала, де грошей взяти...

Грохонув регіт...

— О, і то підскаже, коли опораєш та засієш нивку пшениці — вставив свою мудрість Єлисей і чвиркнув крізь зуби.

Один дядько, що сидів дуже низько на якомусь камінці, зовсім невигідно, встав і проговорив:

— Бодай би його кольки скололи. Сидиш, сидиш, аж спина стовпом стала, а дома ж роботи до повітри. Хай би вже чи се чи те... А то чорт батька зна що...

— А чи й дочекаємось ми сьогодні?...

— Халєра його, вибачайте, знає...

Йшов сюди Матвій не даремно. Хоч і бідкався він, де має дістати грошей, але надія, „що якось то воно всетаки буде“, не кидала його.

І не встиг він, прийшовши до двора, як слід оглянутись, коли вже його оточили десятків три самих „поважних хазяїв“. Бо ніхто з них не мав стільки досвіду в купівлі землі, як він, хіба що може Мартин. Але той вже стільки нахапався, що, як то кажуть, і через губу йому пере-того... А без Матвія ні

одна купівля не обійшлася. І коли викупляли Тимошівщину, Матвій сам, без брата, який ще тоді у війську „унтирцером“ служив, дві з половиною десятинки закроїв. Було сотужно, кості від праці тріщали, але липнув. Після знову Осовець. І тут дві десятинки. Тут вже разом з Єлисеєм... А покійник Хведір та Матвій перед вели скрізь; всі громадські справи „до пуття“ доводили. Те саме і з викупом Лебедщини було. Скільки то прийшлося попоїздити то до Житомира, то до Києва. Одного разу Матвій одвіз до Києва мішечок, так тисяч двадцять, самих золотих „імперіялістів“. І довіз. І не спроневірив. Копійка не пропала. А це — не ризико. Що коштувало його все це... „О, — розказував нераз, — що я переболів за ту дорогу. Стільки нещасть могло трапитись, одначе Бог милував“.

Такому чоловікові всяк віру йме. Його й сюди й туди. Чи то на довіреного, чи заступника громади... кого? Дядька Матвія! Без просторікувань! І він іде й робить.

І тепер юрба чоловічих та бабських кожухів і свиток оточила Матвія. Громада мусить всетаки довідатись, як там і що... Чи є той оконом, чи нема? Чи думають вони поважно про землю, чи так тільки качку пустили, аби дурний мужик потоптав собі трохи чобіт?... — Треба довідатись.

І почали поговорювати, що треба когось вибрати та послати до пана. Це ж, мовляв, не грашки, щоб отут до вечора чапіти й піти з облизнем додому, коли ще й іншого діла досить.

Почали натякати, кому б піти. Дядька Матвія!... А кому б, як не йому? Цей якогонебудь пана навколо мізинця обвине. І показний, і розважний. Чи то слово сказати, чи пораду яку, так ніхто краще від Матвія не втне...

— Дядьку Матвію... Підіть но... Хай йому чистець, отак чапіти тут...

Але Матвій одмовляється... Він, мовляв, так і так, не знає ще, як буде... Чи буде він ще купувати, чи ні, бо звязався з Григорчуком і мусить вилічити йому пів тисячки рубликів. А сюди, вже далебі, і духу не вистане, не потягне зо свого господарства більше. Він прийшов тільки так, подивитися, послухати, як то люди купуватимуть, а сам то гай, гай!

— Чого ж гай, гай! — вставляє слово Мартин, який стояв трохи осторінь і прийшов сюди також „тільки подивитися та послухати“.

— Ноо, киває головою Матвій і збиває на потилицю свого засмальцьованого кашкета. — Воно б то того... Хм... Розуміється. Та звідки його попнеш?... — Він думає, що й Мартин може піти до пана і все не згірше від нього... обчухрати...

Мартин є справді дуже поважний господар, але до нього всі вже з обережністю. Всі переконані, що Мартин має, що зветься, через губу, а тому не личило б вже йому до цієї купівлі втручатися. Ласувати на той клапоть землі такому багатієві не подобає...

Всі дядьки так і гадали, і хоча вголос цього не висловлювали, одначе і на Мартина голосувати стримувалися. Мовляв,

пошли його туди... Діло то він зробити зробить, але й віддубасить собі десятин пять. А на них же тутка з десяток кожухів чигає... Він, правда, в таких справах має досить сприту та розуму, але цього разу хай вже краще без нього... Не тому, щоб він нечесний був. Цього, борони Боже. Цього за Мартином ніхто не помічав, але кожна курка на те й гребе, щоб щось вигребти. Так і людина...

Мартин довго не отягався. Він, видно, хотів показатися добродушним. То ж підходить швидко до Матвія і не без заздрости в голосі:

— Аа, нічого вам дядьку Матвію, пишати губи. Ми думаємо, що й для вас земля потрібна, і то не пів, а ціла десятина. Ми мусимо, люди, лічитися з тим, що це наша остання купівля... Що навколо Дерманя вже більше немає землі на продаж. Наші діти не матимуть уже не то чверти, а й місця на хату купити. Хіба, як умре, то сажень на Могилках відміряють, це все... Ото ж, як купувати, то купувати. І зробити це треба як слід, з толком і розумом. Ви, дядьку Матвію, мусите піти і порозумітися з паном. Я пішов би сам, але мені не випадає, не личить. На землю я й не чигаю. Мені йде лише про клапоть стависька та млинок. Але цього навряд чи й добюся, бо не знати, чи то продаватиметься.

Юрба прогула на це щось невиразне... Ні то одобрювали Мартинові слова, ні то заперечували.

Одні щось бубоніли, що це, мовляв, діло. Що треба знати, що там пан думає, а інші щось гули, що й розібрати тяжко.

А Мартин давав Матвієві таку раду:

— Що там не кажіть, то вам треба десятину землі. Ви вже на це у громади заслужили... І я гадаю, що як вже будемо знати, що й як, коли можна буде направду поважно думати про купівлю, то треба діло обміркувати. Треба мати на це хист. Треба не пересолити, не переперчити... Ото ж, хто це не зробить, то даремно не зробить. А кому це краще зробити, як не вам? Ви ж подумайте. І наїздились, і набідкались... Не жарт, коли ви гроші везете, а ще й які гроші! Про це все село знає. А що за те дістали? Рубля від пана на горілку, і тоді вам київський босяк з кишені цілу десятку карбованців висмикнув. Хай йому біс, коли все брати й валити на свої барки й нічого за те не мати. Я сам готов за це з „миром" говорити, коли тільки дійде до діла...

Матвій зразу зрозумів Мартина. Це лис. Обходить, а при цьому і за себе, звісно, не забуває. Але щодо Матвія, то він має рацію, і то велику. Мартин не дурний, але він також знає, що всяка праця є праця і вона мусить оплачуватись... Ви гляньте он на чехів, на німців — говорив він завше... Той тобі палець об палець дарма не стукне. Але як що зробить, то зробить. І в цьому велика рація...

Матвій роздумував. Можливість набути ще одну десятину підкуплювала його надзвичайно... Це вже було б цілих сім десятин а за пару років може ще як додав би і його бахурі були б сяктак забезпечені.

А люду, як тої води в повінь... Все прибуває і прибуває... Ціле широке подвіря, парк — скрізь повно, скрізь товчуться, гармидерять, бідкаються... Погода почала капсіти. Небо насупилось, знижчало, здається, аж на голови дядькам налягло. Ось-ось розсльозиться.

І Матвій дався умовити. У двох з дядьком Харитоном, Матвієвим сусідом по лебедській землі, пішли вони до панських покоїв. Люди ж, розбившись на гурти, гомоніли і чекали.

Стати поважним, статечним, Матвієві не було важко. Він і так ніколи не виглядав неповажний. Ішов до покоїв й думав, як і що має говорити. Він мусить все толково і розумно. Зайвого, солодкого, підлесливого, отого, як висловлювався, „лисячого" він не міг терпіти. „Коли ти людина поважна, то тобі соромно робити з себе посміховисько" — добавляв він нераз.

Покої низенькі, стародавні. У дверях Матвій змушений схиляти голову. Вони, видно, не для людей, а якихось увертів роблені. Оконом, видно, на свій зріст їх розміряв, бо не всі ж мають бути такими Матвіями. За те скрізь у них затишно, утульно. Скрізь відчувається ситість, вигідність. Уже самий передпокій чого вартий. Килими перські, тапчанчик мягкий (чому, невідомо). Кілька мягких ослончиків та плетених крісел.

— Не знаю, чи витримав би, коли б сів — міркував Матвій, дивлячись на ті турецькі забавки.

— Як кріт — подумав Матвій... А де то він є?...

І хто його на таких стільцях може сидіти? Пан? Та ж він найменше пудів вісім важить, жлукто таке... Пані також не менше, як не більше... Одна донька... Доньку мав дійсно нічого собі. Одну її й мав, але та панна на людину подібна. Зросту не високого, але струнка, ніжна, голос дзвінкий; одна вада, що літери „р" як слід не вимовить. Замість „руска", виходило „луска", замість Ревска, — Левска... Її так і прозвали в школі Левскою...

Пана дома не було. Він був у містечку, а за нього говорив його заступник, чи писар, чи „повітра" зна, що він таке... Цей молодий і на диво тоненький панок хлюстоватого вигляду, як пізніше його означив Матвій, дуже натягнуто й роблено — поважно заявив, що пан, мовляв, так і так... Дістав від княгині з Парижа телєграму, що цей маєток продасть, але коли, невідомо. Паничик думає, що це буде хутко і що пан виїхав до міста навмисне, щоб швидше дістати докладніші відомості. Все залежатиме від тих вісток, які привезе з собою пан. Але це безперечно сьогодні не буде, бо вже пізно. Хоча б пан і приїхав, то він би не захотів мати діла з людьми вже так зараз. Хіба що завтра. Подруге, тут стільки навалило людей, що зо всіма ніхто балакати не зможе. Люди мусітимуть вибрати від себе уповноважених і передати в їх руки ведення цілої справи.

А тепер він бажає дядькам всього найкращого і не має нічого більше сказати. Ага. Хіба що це: щодо продажі Заставя, то мова йде тільки про одну його південно-східню частину зо ставом та млином. Решту землі затримує при собі пан оконом.

Звичайно, все це було висказане чудесною російщиною, що нашим дядькам не робило ніяких несподіванок.

Хіба ж панок може якось розмовляти... На те він і панок, такий тоненький. На те й обличчя його так густо всипане ластовиням... Волосся його мягке й світле, ніби у ляльки... А які в нього довгі і прозорі на руках пальці. Вони їй-Бо можуть поломатись як скло.

Але мову його передали народні висланці народові повністю. До цього ще долучив Матвій від себе, що гаразд би було, коли б люди поділилися на гурти. Кожний такий гурт вибере від себе одного відпоручника, а ті вже з-поміж себе виберуть двох чоловіків, які вели б усе діло, бо не випадає ж воно просто чередою такою до пана лазити...

Звичайно, піднявся в народі рейвах та гармидер. Все заворушилося, загуло. Воно то має рацію Матвій, але як його отак візьмеш тай поділиш народ. Хіба за кутками. Запорозький куток окремо. Шинковецький окремо, Зарічці знов окремо, і так тих гуртів із сорок набереться.

Селяни не вміють робити щось отак, ні сіло, ні пало... Треба обміркувати, що і як, а тоді вже до діла підступай. Сім раз відмір, а раз відріж — говорить мудра народня поговірка. Мовляв, добре розжоване ніколи в шлунку не завадить... Але на це часу... Безліч йде на це часу. Матвій хотів було ще щось казати, але його перебив Мартин.

Цей „виступив" і заявив мирові:

— „Обчество"*! Ніколи нам довго на цім голови сушити. Ніч на носі, а до того, чого доброго, і сльота пічнеться. Поки воно розібємося на ті гурти, поки се та те, то нас тут і ніч захопить і нічого не зробимо. Краще його одразу вибрати від усіх двоє, або скажемо четверо люда і хай роблять списки...

Він особисто пропонує допоручити цю справу дядькові Матвієві. Чоловік він у цих справах битий і знає, що і по чому. Щобільше: він переконаний, що ніхто так не обкрутить цієї справи, як Матвій. А що на це „обчество"...?

— Просимо, просимо! — почали обзиватися з гурту дубові голоси. — А так. Справді. Чого його ото товктися на місці, — і як загомоніли сотні людей нараз та ще й різними голосами, то вийшло щось, чого й сам дідько лисий не второпає... Але зо всього видно, що Матвія всі хочуть вибрати.

— Люди добрі! — почав Матвій. Послухайте, що я вам скажу. Ви ж всі добре знаєте, що мені тепер не випадає брати на свої плечі всієї праці. Хай йому чистець. Це ж не те, що було при купівлі Осовця чи Лебедщини. Тоді я по кілька десятин брав, мав клопіт із своїм, то в одно вже міг дещо й для інших зробити. Не те тепер. Я ж звязався купівлею десятини

---

* Слово московське; значить: громадо!

коло дому. Тепер я не знаю, чи то вистарчить на це все у мене соку. А як візьму тут що, то найбільше пів десятини. Ну от і посудіть. Є мені рація вплутуватися так у це діло? Ні, я таки не можу. Радий би, та не можу. Хай це все перейме на себе дядько Мартин, або Дамян, чи Конон.

...і Матвій безпорадно розводить руками та знизує сутулуватими плечима.

Громада насупилася хвилевою мовчанкою. Дядьки почухували потилиці, попльовували... Видно — міркують. Воно то, либонь, мусіло б уже розпочатись, та на яку його ступиш?...

Гармидер, що буревійно після таких мовчанок зривається, бо кожний надумавшись, хоче висловитися, заборсав справу ще дужче. Нарешті до слова прийшов старий Кальчук, що деякий час щось радився з Мартином. Це є високий, тонкий, довгошиїй, з орлячим носом дядько, що завше досить до речі міркував... Він виліз на якесь підвищення і глухим, горловим голосом почав, що, мовляв, коли громада щось хоче зробити, то ніколи товкти воду в ступі, а треба рішати діло. Тут, мовляв, є люди з обох частин села, „панської" та „казьонної" * а це значить, що нам не тяжко розбитися на дві половини, а кожна половина хай вибере собі двох уповноважнених. Ми тут не прийшли, щоб даремно пащекувати, але діло робити. Ось уже темніє, та й погода міняється. Хто його відає, що буде завтра. А тут ось іде про те, щоб вибрати нам двох, або чотирьох людей. Як собі громада хоче. Коли ж дядько Матвій одмовляється, то є ще інші люди, але він так міркує: коли громада хоче, щоб був Матвій, то хай це виразно заявить... Коли ж дядько Матвій чується для себе не в силу задарма працювати й сперечається, то по мойому має рацію. Хто б з нас хотів на себе переймати чужі клопоти і нічого за те не мати. Нас тут кілька сотень люду, а чоловік бере тільки пів десятини. Ото ж, люди добрі, хто до чого, а ми до діла. Діло завше потребує ділових людей, а Матвій мужик з толком. Як собі хочете, але він уважає, що людям оплатиться все, коли б навіть наш вибір був звязаний з деякими видатками. Ви подумайте тільки, як вів він справу з Лозаревичем. Хто то знає, той скаже, що я кажу правду. А що мав за те? Крім ріжних страт — нічого. Навіть доброго слова подяки не дістав. А скільки то треба походити, часу згаяти, витратитись. То до Житомира, то до Києва. Хто це все робитиме? Ну? Що ж, люди мовчать? Правду кажучи, воно, нікому охота оббивати панські пороги, та що поробити? Хтось таки мусить. Він рубає просто. Дядько Матвій піде. Але за це мусить бути йому заплата. Сам він хоче брати пів десятини, а наше товариство має додати йому другу півдесятину і шабаш... І якщо всі згодні, то перейдімо на Шинківці до банку і там зробимо списки людей та підпишемо уповноваженння. Згода? Ось вже тьма...

---

* Поділ, що лишився від панщизняних часів.

Громада щось загула. Але тут десь чорти вирвали Мотрю Несториху. Ця низенька, грубенька баба, що виглядає на обтятий капустяний качан, вже давно поривалася з юрби, щоб щось сказати. Але до цього часу не прийшла до слова. І аж тепер вирвалася наперед і задзеленчала:

— Ой, Господоньку, Господоньку! І кому ми маємо кланятись, і кого просити? І на що ми маємо ще комусь землю викуповувати. Чи ж то у нас тих грошей стільки, чи не треба чого іншого, як Матвієві землю купувати? Ось так... Тому півдесятину купи, тому могорича, а тому те, а тому се, а собі облизня. Різало йо-ма, ви люди, не знаєте, як помер мій Нестор, то лишив мені дві грядочки поля та копицю дітвори... А що я з тими бахурами?... А звідки? А як? Найстаршій — тринадцять, другому одинадцять, третій девятий пішов, четвертому...

— Тю на тебе, дурна бабо! Свят, свят, свят! Втихомирись, — загукали на Мотрю.

— Треба було менше по ночах, а більше в день працювати — докинув хтось.

— Дурна, дурна! — верещала Мотря. (А голосок у неї високий, ріжучий). Завше дурна, коли йде про твою кріваницю... Не бійсь, он тому багатієві так на, а тобі ночами витикають... То є таке „правленія“...

— От-то-то! Вискочила одріпуха — перебила Мотрю баба Велітка. — Дуже ти тямишся у всяких справах, а борщу людського не вдаси зварити.

— Ох, мені, людоньки! — сплеснула руками Мотря. Дивись! А тобі що до цього?... Зубата яка! Тьху на твою голову. Я ще якогонебудь чоловіка за пояс заткну...

— Го-го-го! — зареготала юрба.

— Вже Несторові костурі забула. Як смикне тебе, то пищиш, а терпиш — докинув котрийсь...

Знову регіт.

— Стало бути, що тут бідній людині і слова „нидзя“ сказати — вступився хтось за Мотрю.

А почувши це, Мотря своїм голосочком таку завела, що хоч вуха затуляй.

Іван Гуца, що десять років служив в якогось там графа за льокая, також слово вставив:

— „Несогласни“, несогласни... Не будемо комусь землі купувати. Досить і своїх злиднів...

А одягнутий він у старосвітський фрак... цегляної барви. На животі ланцюжок мідяний теліпається. Годинник вже тому пять років, як не йде, лежить на дні у скрині, але ланцюжок ще цілком добрий...

Почалася справжня колотнеча. Мотря тарахтіла, розкидала куцими руками, била кулаком в кулак перед самим носом Велітки, такі кунштики, що ой-ой, викидала. А Велітка і собі не дарувала. Обидві верещали, сукали одна одній дулі, але ні та, ні та не знали, що кричать і не слухали одна одної.

І коли напруження дійшло до того, що обидві почервоніли й їм не ставало духа, не лишалося бабам нічого, як вчіпитись одна одній пазурами у коси. Так напираючи, вони лишень янчали.

До них прилучився ще й увесь бабський актив... Одні за Мотрю, другі за Велітку, але партія останньої переважала. Чоловіки надривали з реготу животи і до бійки не втручались. Тільки Іван Гуц та ще кількоро йому подібних забігали, то звідти, то звідти, щоб і своїх пять грошей до загальної бійки підкинути... Скоро Мотрі потекла з носа юха... Хустина її злізла на праве ухо, як у якого козака... Вона боронилася дуже вперто, але Велітчина партія так налягала, що витримати було годі.

Іван Гуц якось запіткнувсь, полетів, а на нього звалилася ціла купа бабів і він на ціле горло верещав...

Бачучи таку картину, Матвій сплюнув і відійшов на бік. За ним вийшли Єлисей, Харитон, Ковальчук, Мартин і з пару десяток інших.

— Ходімо краще просто до банку... Хай чубляться — сказав Матвій.

І чоловіки відійшли. За колотнечею та пітьмою (бо уже вечоріло) бабня не помітила відходу чоловіків і коли партія Мотрі була переможена, коли на полі бою лишилися тільки пошматовані хустки тощо, і коли неодин дядько голосно сякав носа, а Гуц вирівнюкав потурбовані ребра, то ні одного з поважніших господарів на місці вже не було. До того вибіг з покоїв той тоненький панок, що розмовляв з Матвієм, і заявив, що як не втихомиряться, то він скаже випустити на воюючих собак. Це переконало.

Оглянувшись сюди-туди і, зобачивши, що навколо вже нікого не видно з „отих главарів", Мотря заверещала і затурбувалась, що „вони" втекли і хочуть без неї зробити списки...

— Ах, дивись мені його! — Повтікали, різун їх матері! — і мерщій посукала куцими ногами, плутаючись у довгій роздертій спідниці, в напрямку Шинковецького кутка, до банку. За нею почимчикувала уся її варта. А решта, кому не треба було йти „записуватись" і які прийшли собі так для розваги, пішли до дому.

Іван Гуц, клецаючи задріпаними крилами фраку, що сягали йому майже до пят, пошкандибав і собі до банку.

Починав накрапати дощ.

*

Списки складали до півночі. Будинок кооперативного банку не вмішував таку спусту народу, а тому всі, що прийшли найпізніше, мусіли чекати на дворі та киснути під дощем. Між ними опинилася, розуміється, і Мотря Несториха. Вона пробувала і тут бунтувати, але їй рішуче заявили, що як не втихомириться, пошлють її під три чорти... Після того нічого іншого не залишилось їй, як втихомиритися і, шмиргаючи носом, тихо плакати собі в кулак.

— Вони хіба знають оті камлії, оті... оті тюхтії, що мене болить? Вони хіба можуть знати? А відки їм це знати? Віддалася за оту каліку, отого чортового горба Нестора. Смердів, смердів, хирляв, хирляв і одно тільки знав, що ночами спати не давав... А діти сипались. А тепер. А тепер маєш. Він так зогнив, а ти тут з дітьми з голоду пухни. Коли б яку півдесятку набути, думаю. А тут хіба за тими багатіями що попнеш... Клуньчину думаю продати, ялівку продати, яблук з пару десятків пудів продати, може б воно чоловік зігнав на ту півдесятину... А й без клуньчини біда. Де тоді яку мізерію, що Бог дасть, зложити? А як то тяжко прийшлося, поки її злабудали. Плечі нераз облазили від носіння з Бущенщини кроков та бальків. Все на плечах виносили...

— Ой, видно та баба хоче дістати по мармузі, — заявляє хтось спереду, з натугою повертаючись назад...

— Чи вам, тітко, часом Бог дасть, не заціпить?...

— Ага! Заціпить — було її останнім протестом. До півночі чекала і плакала вже мовчки. А вписали її на півдесятину десь в середині. Матвій, що керував списом люду, витягнув її до переду і перед її очима на якомусь 74. чи 5. місці вписав її. Але додому вона пішла, аж коли розійшлися всі. Ще візьмуть та й одурять. Ні, вона вже краще сама допильнує.

Вертаючись пізно вночі до дому, Матвій міркував, як і що його діяти, щоб дістати грошей. А тут ще і праці стільки все нової й нової прибуває. Хоч розірвись. Коли б він мав хоча порядного хлопця дома, який би міг принаймні з худобою вибратись. А то ж сам і до оранки. Сам і за бороною. Сам і коні напій. Сам до млина. А тут ще дві купівлі. Ні. Тут тобі лишається тільки...

Щосереди в маленькому містечку Мезічі ярмарок. Другого дня була якраз середа. Сльотило, шугає вітер. Але не дивлячись на це, шляхом до Мезіча зрання тягнулася ціла валка возів. Хто веприка везе. Хто вівці. Де у кого за возом ялівка тягнеться. Все це мало піти на викуп землі. Всі завдаток готували, не знаючи навіть, чи що з тієї купівлі вийде, чи ні. Поперше, не було ще остаточних відомостей щодо продажі взагалі, подруге, вписалося стільки люду, що тих пара сотень десятин ледве чи й вистарчать. Прийдеться декого скреслювати, декому зменшити скількість поля.

Матвій то ще не їхав на ярмарок. Не дбаючи про домашні справи, він мусів знову тіпати в село до двора на зборище. Треба ж до пана. Перевогори, сяке, таке... Словом, коли вже завяжешся, то мусиш тягнути. Хоча, правда, громада не дала йому повного уповажнення заступати перед паном її інтереси, але воно виходило якось само від себе. Матвій і туди, Матвій і сюди, Матвій робить, а решта думає та говорить.

Ще зовсім ранок, а коло ганку товчеться з півсотні люду. Така зборня, хоч куди. Скільки тут переговориться, скільки перерегочеться... Багато господарів оббивали пороги банку, щоб

яку позичку дістати. Але дістати її не так легко. Передовсім давали пайщикам...

То, трясця-ма, казали: запишися, Семене, в пайщики та запишися. Ні, різал-ма. Не записався... А тепер облизня, не позичку дістанеш, — так міркує собі дядько Семен.

Але всетаки банк цей був єдиною надією села. Шкода, що має його тільки „панська часть". „Казьонці" не мають ніякого банку, але зате мають порядний „трахтир" (шинок). Загалом з „казьонців" господарі, як з клоччя батіг. Сама голота.

На позичку в банку чигала сотня людей. Кожний пайщик сподівався, що йому не одмовлять, а хто багатший із непайщиків, то також не тратив надії. До того люди збували, що могли. Будинки, худобу, одіж, пашню, овочі. Де у кого добре зародили яблука. Той з десяток пудів конюшини припас. У того хміль нічого вдався.

Але тут ще виникла одна справа, якої вчора ніхто не торкався. Хтось з чоловіків подав думку, що не варто до купівлі допускати „казьонців". Двір, мовляв, належить до „панської" частини села, то й викупити мають його „свої". Вони, мовляв, мають манастирську землю. Нехай ждуть та Богу моляться.

Ця думка припала до вподоби майже всім панщизняним і з привову цього розпочалися нові колотнечі.

— Не допускати! Геть з „казьонцями!" „Своїх" є досить! — гукає дехто.

— Ага! Он стільки „наших" нічого не дістали, а „ті" позагарбували собі цілі нивки.

— А що то за „свої" та „ті"? Всі ми люди і всі хочемо жити! — гукає котрийсь з „казьонців".

— То жий собі. А до нас не лізь.

І галас розростався та розростався. Кричали вже не лишень баби, а й чоловіки.

Тоді „казьонці" заявили, що коли на те пішло, то землі ніхто не викупить, бо панові всеодно, чи „казьонці", чи панські. Хто дасть кращі гроші, того й земля. А вони таку ціну зібють, що чорти-два хто купить.

Воно дійсно при такому стані ціну можна чорт-зна як піддути. Мусів таки вмішатися Матвій. Він сам не належав ні до одної частини. Він пропонує порозумітися. Поле, одною третиною своєї площі, клином врізується у володіння „казьонців". Він думає, що „панським" не буде кривди, коли той клин викуплять уже ті. Їм то під порогом і як-ніяк і вони хочуть щось купити. Що правда, то правда.

Це знову не задоволяло ні тих, ні других. — Там, — нарікали „казьонці" — мочарі одні й узгіря...

— Дивись. Він один з другим хотів би, щоб йому отак одразу! — Прошу! Звольте собі вибрати, де ви хочете. А дідька лисого не хочете?

— Подавись ти ним сам. Ось що нам з вами тут зуби чесати. Підемо до пана, виберемо, де самі захочемо і шабаш...

— Люди добрі, — почав Мартин. — Ви ж самі знаєте, що не штука отак патякати язиками, але штука робити діло. Ціну збити потрапить всякий дурень, але нам іде про те, щоб її не догори, а вниз збити. І я так міркую: як собі ви хочете, а до згоди прийти треба. Знаємо добре, що це остання продажня земля. Також знаємо, що належить вона таки справді до „панської" частини. І тут треба поступитися й тим і тим, щоб бува не вийшло так, як то у байці про ті два козли сказано... Не буде тут ні тим, ні іншим кривди, коли згодяться на те, що радив дядько Матвій.

— Ага! Ви хитрий. Собі більше хочеться — бурчав котрийсь.

А в голос передавалось:

— Ні. Коли ми не матимемо такого ж права до купівлі, як і ті, то нічого й балакати. Правду я кажу?

— Та, „звєсно", правду! Правду! — загомоніли „казьонці".

Так минув день, а до згоди не прийшло. Матвій з Харитоном ходили знову до двора, і знову дарма. Пан ще не вернувся. Ціле село в напруженню. Балачка тільки про землю та сварка „казьонців" з „панськими". Йдучи додому, дядьки широко розкидають руками, горлують. У кожного обличчя червоне, поважне. Кожному хочеться якнайбільші правди висказати. Збереться до хати кілька „казьонців" з парою „панських" і зараз починається.

— Ех, людоньки! — каже один дідок. — Що тут сваритися. Наша біда й ваша біда — що тут їх порівнювати? Ну і чого тут сваритися? Земля ж дар Божий. Кому треба, хай бере.

— Е, діду. То за ваших часів так думали. Колись вам давали, — не брали. А тепер не дадуть, то самі добємося. Так-то діду.

— Ну, — махнув рукою дід. — Вузький стає світ. То-то й горе. Множиться люд... То-то...

Настя всетаки раділа. Як-не-як, а сім десятин — шмат поля. Їй робота не така тяжка. Все легко з рук іде. А там, за пару років, ще зо три і маєш десять. На десятьох можна вже себе господинею почувати.

Але коли ввечері голодний, зморений вернувся „він" та розказав про сварку і нарікання, то руки в неї знов опустилися. І що йому робити? Отак працюй, працюй, тягни оте ярмисько, а чи з того що буде, чи ні, один Бог знає. Он Василь через лиху погоду зовсім до дому не приходить, а їй хоч роздерись. Бігає цілий день, як навіжена.

— Ну, а як Володькове око?

— Та, нічого. Вже либає.

Матвій перевязав його, оглянув. Видно було, що гоїться. Але ще він поноситься з ним.

Другого ранку палкує Матвій знову до села. Погода стала зовсім гидка. Розсльотилося. Грязюка, що в постолах іти й не думай. І Матвій натягнув свої дорогоцінні чоботиська, які ховав тільки на свято, неділю та на всякі „оказії". Чобітьми тими не раз він вихвалявся: — От чобіт, то чобіт. Два роки вже, а тільки раз підметки дав...

Коло банку знову повно люду. Невеличка заля банку вщерть набита, бо на дворі дощ і дощ. Гармидер, сварня, суперечка. Дехто навіть за цурупалок тримається, так би і вгамаздив ним в лоб другому. Багато людей і завдаток з собою поприносили.

Але пана ще не було. Аж щойно по полудні приніс хтось вістку, що „вже є". Народ заворушився... Гуде, мов вулик. Ніщо їх тепер не втримає, а згоди між „казьонцями" та „панськими" як не було, так і нема. Вони ставлять справу руба. Як не нам, то й не вам. А „панські" вперлися і не хочуть відпустити посторонків. Але як приїхав пан, „панські" побачили, що далі сперечатися нікуди. Хоч не хоч, а миритися треба. Ні, то все шкереберть. До того між „казьонцями" багато всяких свояків. У того кум, у другого сват, ті знову брати... Ех, всеодно. Що його сперечатися. Хай купують, як можуть. На цьому й погодились.

До пана пішли від „панських" Матвій, від „казьовців" незамітний, щуплий чоловічина Горбаєць. Це не назвище. Це так звуть його лишень по вулишньому.

Обом дядькам прийшлося таки довгенько посидіти в передпокою, бо пан тільки но „приїхали" і „відпочивають". Обидва чекали терпеливо і мужньо. Переступаючи з ноги на ногу, мнучи в руках кашкети, вони так ждали б тиждень, місяць, рік, а не сіли б на оті тендітні стільці. „Сядеш, а воно тобі трісь і провалилось. Ну й що тоді?" — міркує Матвій. І дійсно, що тоді.

По кількох годинах чекання вийшов нарешті жвавий, веселий панок. Хоч його постать тяжка, він вертівся, як на гарячому. Обличчя його ходором ходило. Очі запливали якимись капшуками і він без перерви ними липав.

Зачав не відразу про купівлю, а з іншого. Він добре знає Матвія. Знає вже тому три роки, коли Матвій перебрався на хутір. Він часто ходив і ходить туди з Ониським ловити раки, ото ж завжди приходилося проходити коло Матвієвого обійстя. Ну, як там живеться? Чи не скучно на безлюдді? Чи не страшно?

— Ее, пане як є досить праці, то ніколи скучати, — провадить Матвій. — А чого б було страшно? Страшно тоді, коли нічого в рот вложити...

Панок дрібно й зручно регоче: Так-так-так. Правду кажете. Їй-Богу, правду. А щодо того, що в рот вложити... Він думає, що Бог боронив нас до цього часу, боронитиме й далі.

А Матвій поважно похитнув головою. Горбаєць скандив фальцетом:

— Бува... Буває тяжко...

— Під час турецької війни у 77. й 8. році, так таки не було чого в рот вложити. Як щенята малі діти голодали.

Так гуторячи, добралися до „землі". Матвій знав, що з цим паном треба розмовляти розумно, розважно. Що цим можна багато зискати, а тому не шкодував своїх мудрощів фільософських. Але що з того. По часі пан, напів смішки, напів з жалем почав, що продаж Заставя ще не остаточно вирішена. „Ех, знаєте, — казав. — Княгиня має з тією землею якісь заплутані справи.

Мабуть прийдеться людям зачекати до весни. Є чутки, ніби земля ця дуже заставлена й перезаставлена в ріжних банках, а тому то й хотіла княгиня якнайшвидше продати її. Але дворянський банк має до маєтку якісь претенсії і чи не хоче він продати той маєток сам. Словом, як бачите. Я сам є цілком дурний".

— От-тобі й на. І то з цим прийдеться нам до людей звертатися?...

— Що робити? — розвів пан руками. — Думаєте, мені це так дуже приємно?

— Ну... воно звісно... Кому то може бути приємне — сказав Горбаєць.

— Люди — дехто — навіть худобу збули, найбільше за безцінок...

Матвій не знав, що має далі казати, почухав за правим вухом і намірився до виходу. Панок хотів би ще погуторити. Він також шкодує людей, але чого вони так квапляться... Отак ні сіло, ні пало й давай, бабо, сало. Це ж не горить, а з панами, знаєте, треба по панськи, обережно. Ха-ха-ха.

Матвій глибоко зідхнув, помняв у руці шапку. — Ну... і почухав носа... тупнув на місці, не знаючи, що його оце сказати.

— Значить, покищо ніякої купівлі не буде? — спитав нарешті, для більшої певности мабуть.

— Значить, не буде — відповів пан.

— Ну, так що ж, дядьку Матвію? Підем, що? — говорив Горбаєць.

— Підем. Бувайте здорові пане...

— Ідіть здоровенькі, люди добрі. Знаю я, що воно того... прикро, але, як бачите... Все то від тих, там на горі, залежить.

Матвій почував, ніби на нього зненацька сто пудів наложили. Аж пригнувся... Тьху! Бий тебе лиха година. І то нароблять такого тарараму, а з того всього пшик...

Але ще гірше вплинула ця вістка на юрбу селян, що купчилися майже коло самого панського порога. Дощ не дощ, сльота не сльота — їм байдуже. Вони на те й мужики, щоб чекали.

Матвій виліз з панських покоїв попереду, Горбаєць за ним. Перше Матвієве слово було:

— Ідіть ви, добрі люди додому. Ніякої в чорта тут купівлі. Все то було... і він негарно докінчив речення.

Селяни витріщали очі. Коротеньку хвильку нічого не було чути, а отямившись і усвідомивши собі, що сказав Матвій, почали кричати:

— Як то? Що то ви, дядьку Матвію? Жартуєте, що?

— Як то? Що? Та? Та це не може бути!... Го-го-го! — Та-та-та! — заклекотала юрба.

— А що ж пан казав?

— Та нічого. Сказав: чекайте. Може на весні що вийде. Княгиня обанкрутилась.

— От тобі й маєш. А тут такого шелесту наробили. От і накупили... Воно завше з великої хмари дощу не буває... Отак то воно...

— А так, так! — підтакували мужики.

А дощ кресав. Грязюка по коліна. Осінній день швидко догоряв. Пітьма тяжечою масою наповзала на землю.

VI

ЗА ЖАГОЮ ЗНАННЯ

— Воно то, Господоньку мій, як подумаєш... Хто його знає. Може воно для нас і краще — говорила ввечері Настя, коли Матвій розповів їй про висліди купівлі. — Ти но лишень роздумай... Набрати його не штука, але чи потягли б ми стільки. Легко сказати пятьсот одному лебедцеві. А, хай йому чистець... Але ті бідні людиська, що отак за безцін позбували худобу... Хто тільки з того мужичиська не наглумиться...

Батько мовчить і думає. Зліть його бере. Отак даремно стратив кілька робочих днів, а тут навколо ще стільки необробленого. І корчунок, і зябля.

Володько поправляється. Око починає дивитися і майже не потрібно його обвязувати. У хаті він знімає обвязку. Через погану погоду Василь, трапляється, по кілька день не приходить додому, а залишається ночувати в селі, у когонебудь з рідні.

Собачку мусів Володько тихцем доглядати сам. Він швидко ріс і Володько боявся, що довше укривати його не буде можна. А що то скажуть мама? Ну, хай хоч виросте такий, щоб брехав. Мама можливо згодяться, коли він брехатиме. Вони тільки не хочуть мати на господарстві дармоїда. Їв песик не одні тільки помийки з муки, а й кусочки розмоченого хліба тощо.

Одночасно продали Маньку Куцохвосту і Володько пас лише одну Рябу та теличку. Це йому на руку, бо всетаки менше пасти двоє ніж троє. А Манька пішла на люди. Вісім років прожила вона у Матвія, привела вісім бичків і ніодної телички. Що рік, то й бичок. Але яке молоко давала. Густе, товсте. Як спариш, так під шкіркою саме масло. Коштувала вона тридцять вісім рублів ще молода, а продали її за пятдесят. Ну, але вона тепер не так виглядає, як тоді. Тепер це корова, а тоді Бог зна, що було. Шкіра та кості. Куплена вона від одного мужика з Будаража.

Під кінець жовтня починає примерзати і Володько може пасти по житах. Пашні гарно рунились, — розходу, як оком глянеш, шкоди ніде, навіть капусти по городах вже впорані — розкошуй! Але Володько всетаки пильно стереже худоби. Ряба, видно, дуже скучає за Манькою, безперестанку реве. А боронь Боже, худобу яку здаля вглядить, задере хвоста й лови її. Володько нераз набігається, як дурний, що й ніг не чує ввечері. Біжить, ото, за коровою і просить її: — На-на-на! Рябенька, на! А як не слухає, він починає підносити голос: — А куди ти біжиш, щоб тобі повилазили?! Куди, Ряба!.. А здохла б ти!... — Але хіба вона цього слухає? Роби, що хоч, та й нічого робити. Хіба що плакати. Але ж і плач не поможе.

Не легка то праця пасти таку навіжену худобу. Тяжко вистояти коло неї цілий день. До того ще Володько, коли відійде трохи від дому та залишиться на такій самоті, що довкруги на десяток кільометрів ні живої душі, починає задумуватись, за-

буватись, де він і що він робить. Нові околиці, ліс, долина, яр, так звані Вали, де, кажуть, колись був якийсь замок чи що, полонили малого зовсім. Він починає знайомитися з місцем, шибає думкою далі, туди десь, де не видно, за обрій.

Особливо цікаво було одного разу. Пішли вони з мамою на Лебедське збирати опеньки і зайшли досить далеко за зруб, аж за Мартинове займище. Вийшли вони на один горбок, від котрого на північ простягалася досить широка рівнина... Здаля видно ні то якусь дорожинку, ні то широку межу. Скорше то дорожина. Низка широковітих дерев чітко зарисувалася на холодному мармурі осіннього ясного неба. Видно також якісь забудівлі.

— Що то там, мамо? — питає Володько.

— То є Клопи — пояснила мати.

— Аа, він вже знає... Там мешкає Василів дід, характерник Юхим, що у нього син Клим „з ума зійшов". Він має велику пасіку і „щось до пчіл знає".

Там мешкав дійсно дід Юхим, перший Матвіїв тесть, що має двох оженених синів та добре господарство. Перша Матвієва жінка померла наглою смертю, коли Василеві було „тридцять неділь". Тому то, думав Володько, мама недолюблюють Василя. Там на хуторі також живе Катерина, перша Матвієва дочка. Володько бачить її часом, коли вона „до нас" приходить. Вона приносила йому часом мед, горіхи, цукорки. Бачить він також і діда Юхима, але це буває так рідко, що йому не довелося ближче його пізнати. Він тільки багато чув про нього, у млині від завізників. Кажуть: — „Ото як почнуть вулики роїтися, то Юхим наставить по саду нових вуликів, пошепче щось і рої самі так і летять до них"... Або кажуть: „Зимою дід Юхим на верстат робить"*. Над ним висить нова дубельтівка. Заманеться йому яку дичину підстрілити. Хапає дубельтівку і так, як є, в одній білизні, босий, мерщій у садок. Оббіжить там навколо одної дички і заяць сам прибіжить. Піх-пах і Юхим має дичину". Люблять також оповідати, як Юхим наглумився з борщовицького пана Жуковського. Багатий пан. Одних коней пар двадцять, зо сто корів. Виїздить завжди четвернею — „цугом" і, як біжать карі кониська, аж земля стугонить. Розказують, їде раз Юхим з верхівського млина. Було це літом над вечір. Їде поволі, пісню мугикає. Аж тут наганяє його четвернею пан Жуковський: — З дороги! — гукає ще здалека машталір. Але Юхим не квапиться. Поволі звертає собі на бік, а дорога, звісно, польова... Вузенька, коли звертати, то нікуди інше, як в чуже збіжжя. Ще як звертають обидва зустрічні, то сяк-так. Але це ж пан. Він звертати не звик... І щось там так сталось, що Юхим не звернув як слід. Пан мусів спинити коні й об'їжджати, так, що фаєтон його трохи на бік звернувся...

— Дай, гукає він машталірові, дай тому хлопові батюгою!

---

* На верстаті робити, значить, полотно ткати.

Хай знає драб, як звертати! — Машталір як звезе Юхима через плечі! Минув і поїхав.

Юхим нічого не сказав. Та не відїхав пан і з пів верстви, як всі четверо коліс раптом позлітали з осей. Фаєтон так і сів на дорозі. Юхим поволі собі дігнав пана, минув і поїхав.

— Дядьку, дядьку — гукає машталір на Юхима. — А будьте такі добрі. А поможіть. Пробачте, що так вас образив...

Юхим: Трр! Спинив коні, мовчки злазить. Машталір тим часом льоники та шрубки позбирав... І вони разом насадили колеса. Пан дякує, на чай дає. Куди там... Юхим ніколи ніяких чаїв не пє. Їдьте собі здоровенькі.

І пан поїхав. Поїхав також і Юхим... Але тільки що відїхав пан знову верству... Трах!... і знову різал-ма всі колеса розкотились... Знову просить пан Юхима, знову перепрошує і так, чуєте, водив Юхим пана до вечора, аж поки той не догадався та на гусак горілки Юхимові не вткнув. А Юхим, як звісно, хмельного не вживає. На бідних, каже, віддам... А в дійсності Юхим дорогі „таємственні" книги купляв, чорну магію всю перечитав. А біблію з кінця в кінець, від точки, до точки зо всім Апокаліпсісом знає...

Отакий то був Юхим... Таким і знав його Володько. Але де він цей загадковий і дивний чоловяга мешкав, цього Володько до сьогодні не знав. Аж тепер мати показала.

Що то за перший батьків тесть і хто то була Василева мати (хоча й дуже хотілося знати), Володько матері не питав.

Важне це, дід чарівник. Цікаво було б його ближче пізнати. І місцевість ця видалася йому дивна та принадлива. Порожньо й тихо тут. Сонце ж світить... А хата в далені біла, біла, зеленою бляхою крита. Не живуть у таких чарівники...

А що ж там далі? Що за тим загадковим хутором? Небо туди таким водоспадом затягається. Сонце заходить там з величчю і хвалою.

Барвно там, ніби хтось розпалив за лісом нечувану пожежу, Небо жорстоко пробите й окрівавлене...

Скільки то всякої всячини цікавої, загадкової. А скоро мороз вдарить, сніг спаде, засуржить буревій, зірветься безліч білих упирів і зареготять вони по звірячому на тисячу ладів... Страшно тут буде.

Ще далі зайшов Володько, коли одного разу втекла йому Ряба. Проклятуща коровисько, „бодай вона здохла", чогось зненацька збурилась, і давай: Муу! Муу! Муу!... Мукає й мукає... Теличка й собі за нею. Що таке? Володько нашорошився, палюгою узброївся. Підходь, як хоч. Але по цьому корова задерла хвоста й драла. Ох, Боже! Та це ж вона Бо-зна куди побіжить. А у Володька чоботиська на ногах, що ледве соває ними... А корова біжить та біжить. Стане, попасеться... Володько добіжить до неї, а вона кивне хвостом і далі... Володько просить, благає: На-на-на, Рябенька! На-на-на! Та хіба вона розуміє його? Йому вже плач в горлі. А тут вечоріє. Коли ж отямився, оглядівся навколо... Де ж це він?

Він ще тут ніколи не був. А серце тьох, тьох, тьох!... В далечині перед ним чорнізна стіна якогось лісу. Ото ж туди забіжить корова. Що буде? Оглянувся. Горенько... Де ж теличка? Вона бігла, бігла за ними й десь залишилася. Ну, тут вже Володько просто в плач.

Корова під лісом спинилась і далі вже не біжить. А в лісі темно. Навколо глухо. Тиша така, що на пять верстов чути, як гілка з дерева спадає. Крук десь гулко крукоче. Кажуть, дикі свині в лісах водяться. У Володька шкура нижиться, волосся на голові встає.

Плачучи піймав він якось ту корову, взяв на повідок і повела вона його назад. Ледве-ледве встигає він клегати за нею. Ніг не чує. Боїться, що то скажуть дома тато. А що він винен? На щастя вже коло дому й темряву надибав. До дому притьомпав зовсім поночі.

— Де то ти так довго барився? — питає батько.

Плачучи оповідає Володько. — Ну, ну, дурний... Не плач. Мати вже пішла тебе шукати... Володько хлипає, витирає рукавом очі. Перший раз по вигоїнню ока заплакав і плач цей вийшов йому на користь. Краще почало око бачити...

Одхлипавши й сього-того поївши, поліз Володько на піч. У запічку спить уже Хведот... — Щасливий він — думає Володько. Йому не треба мати діла з отими осоружними коровами. І, вигріваючись на гарячому черені, обдумує він минулий день. Той нововідкритий, таємний, страшний ліс. Боже мій! Як добре, що він уже не в тому лісі, а тут, на печі. Там темно, темно. Там лише шугає вітер, виють вовки та хрюкають дики... Ух!... — і він горнеться калачем. В щасливій, повній далеких острахів, безпеці на нього нагально нападає і морить камяно-міцний сон. Сонного мати зняла з печі, положила на полу, прикрила гунькою й перехрестила... — Спи, спи! Набігається за день, намучиться!... А Володько спить і зрідка глибоко схлипує.

Пізніше дуже кортіло Володькові розпитати батька про той таємничий ліс, але не міг на це одважитись. Батько молотив тепер ціпом жито та робив кулі. Часто ходив десь у справах купівлі землі, то до Лебедей, то до Дерманя, до банку. Там пообіцяли йому зо дві сотні карбованців випозичити.

А Василів собачка за цей час підріс, що далі ховати його неможливо. Василь і так потерпав, що мати скорше чи пізніше сама знайде його дорогоцінного пса і тоді буде ще гірше, ніж коли б він сам його виявив. Над цим Василь та Володько відбули нараду й обопільно в дечому зобовязалися. Василь до цього часу ніколи не вважав за потрібне вести з Володьком які-будь серіозні розмови, але обставини змусили його до цього. Мусів.

Він розважав так: мати не любить собак, а коли ще довідається, що собаку приніс Василь — пиши, пропало. Вона ніколи не погодиться годувати пса, коли вона он не має чим веприка годувати. „У мене немає міліонів і злодіїв я не боюсь. Встережемо свої маєтки й без собак". Ну й що їй на це ска.

жеш? Вона не знає, як дуже любить Василь собак... І тут то Володько може багато допомогти, бо мати любить його і нічого йому не відмовляє...

Дивний збіг обставин. Так складалося, що обидва брати мали один до одного справу.

Від довшого вже часу, коли Володько пасе корови, а всі його старші товариші пішли до школи, споглядає він нераз в бік села, де далеко-далеко, за манастирськими садами, маячить вежа манастирської дзвіниці. Видно на горі каплицю. Навіть у ясну погоду видно золоченого хреста приходської церкви, що стоїть в долині за народньою школою, захована в глибокому старому саду.

Володько знає, що там коло манастиря є великий двоповерховий семінар. Вчиться в ньому багато учнів, отих, що співають в манастирі. Там гарно. Великанські салі з величезними, як „наші" двері, вікнами... Минулої весни, на Проводи, коли вони з мамою верталися з могилок, то йшли повз вікна тієї школи... Там грали скрипки, співали учні...

А луна на салях, ніби по лісі, котиться. Які щасливі ті люди, що можуть вчитися в такій школі. Ходити по гладенькому помості, бігати вверх та вниз по сходах, дивитися вниз з вікна другого поверху... Ух... Як високо! Боже, це ж мусить бути страшенно цікаво...

І малий божиться, що як виросте, то піде туди, буде вчитися, буде грати, співати, носити однострій, гарні ваксовані чоботи.

Але для того треба вчитися. Треба бути розумним. Треба знати. От Василь... — Він дурний. І чому він не хоче ходити до школи? Він же має стільки книжок, „тетрадів" (зшитків), пер, чорнила, „карандашів". Він має так багато книжок з образками, „картинками", як він каже...

Василь тільки не хоче їх читати. А сам Володько не вміє. Там такі гарні, такі гарні казки, що Господи!... Правда, всі вони не по нашому, по рускому, але кожний мужик мусить навчитися рускої мови.

Інакше з нього нічого не буде. Інакше буде він тільки, як наш тато... Пні дубові корчувати, каміння ломом бити, орати, сіяти та їсти картоплю... Ні. Він не хоче бути мужиком. Хай йому частець...

До того ще, перед кількома днями, щось на Василя напало (чи то і тут не собака причиною) і він сам покликав Володька: — „Ходи но, я прочитаю тобі казку". Залізли на піч і Василь перечитав про „Кощея Безсмертного". Боже! Володькові захопило дух. За той час він не змигнув ні на хвилечку.

Слухав казку, аж рота роздявив. А лігши спати, як тільки заплющить очі, зараз гульк!... І перед ним страшний, з зеленими очима, довжелезною бородиською Безсмертний Кощей. І тут то пригадується Володькові таємничий ліс, хутір Клопи, дід Юхим і безліч усякого такого.

Дійсно, великий і хороший світ! І безліч у ньому цікавого незнаного.

Володько постановив собі, щоб то не було, вчитись. Вчитись,

вчитись. Ось уже кінчається осінь, пічнеться довга, скучна зима. Що тоді? Бомки стріляти? Ні.

Він вже не „такий малий"... До того він вже знає кілька „буквів". Він вже знає А. — Таке, як кроківка. Знає — О — як око, кругленький бублик. Ж — також знає. Лапате таке, як жук. Так і кричить ж-ж-ж...

Знає він ці букви тому, бо їх знає його мати. Вона ходила колись малою три дні до школи і навчилася три букви. Далі дід, мамин батько Уліян, сказав: — А ми не вчилися, та їмо хліб; не треба й вам вчитися. Хлопці хай... Але дівка, аби шити та прясти вміла, та хліб спекти. За попа не піде, а мужикові хватить і неписьменної.

Так і лишилось. Але Володько гадає: — Добре, як дід самі стільки казок знають. А звідки їх навчиться він, Володько. О, ні. Він мусить уміти читати книги, багато знатиме, вивчиться. Паном стане.

Але хто його буде вчити? Мама? — не вміє. Батько? — не має часу. Василь? — не хоче. І чому цей Василь не хоче? От капосний Василь...

Але коли й захоче, то Володько мусить йому щось дати. Чого доброго (страшно подумати), Василь захоче від нього навіть його ножика-рачка з червоною колодочкою, який мати купила йому за три копійки на Покрову в Мизочі. Ну, це було б найгірше. Ножика віддати? Ні. Він готовий дати йому навіть ті дві копійки, які дала йому ще на Великдень тітка Зінька. Навіть віддав би свій склад цяцьок... А там же стільки всяких палічок, вирізаних з соснової кори, колісцят, горщиків з гончарської глини, мушель — знайдених в Дермані на каміноломнях, коробочок з пасти та сірників, срібних папірців з дорогих цукорків, назбираних коло манастиря і безліч іншого... Все це Володько готовий віддати Василькові. Але ножика? Ні.

Ножика він ніяк не могтиме віддати. Бо чим тоді буде стругати?

А як вивчиться, тоді могтиме, як і батько, читати Євангелію. У неділю чи свято, коли батько залишався зраня дома (ніколи Володько не зауважив того ввечері), брав він свою стару, обтріпану Євангелію, у шкіряній оправі, яку йому подарували ще при іспиті в школі за „атлічное повєдєніе і успєхі"... Брав її, накидав на плечі свиту і читав у голос, по церковному, виразно й протяжно.

„Во время о-о-оно! — починає батько. І прийде Ісус з Назарета в Галілею"!... і так далі читає він Святе Письмо, а Володькові дивно, побожно стає на душі. Шкода, що він так мало розуміє. Ах, як би він хотів те розуміти. Ну... На те то й вчитися треба — думає. — Тоді і він могтиме встати в неділю рано, накинути на себе свитку, взяти Святе Письмо і читати, розкрячивши ноги. Бо батько завше, коли стоїть, то ноги має розкрячені. „Мабуть так треба" — думає син. — І він так стоятиме. Це для більшої певности та важности. Наперед вчитися. Тільки як? Хто вчитиме?

Нагода, збіг обставин допомогли йому. Одного разу, по школі, коли Володько пригнав худобу (це було вже перед самим снігом), покликав його Василь до клуні.

— Знаєш що? — почав він таємничо, шепотом. — Наш собака (Володько дивується: „наш"? Раніше було завше „мій") уже так виріс, що далі ховати його не можна. Знаєш, що я думаю?

Ну? Що Василь думає?

Василь думає, що мати (і чому Василь ніколи не скаже мама, а завше мати?) дуже не люблять собак... Але ж чекай. Він думає, що коли Володько їх гарно попросить, то все буде гаразд. Володько хай так робить: візьме собачка, принесе його до хати, похвалить його, покаже всім його чорне піднебіння, як доказ, що собачок лихий, ну й...

— Я дуже дякуватиму, і щось також тобі зроблю — закінчив Василь.

Володько став, і буцім то споважнів. — Чекай — думає. — Оце гаразд...

— А будеш ти мене вчити азбуку? — випалив зненацька.

Василь без надуми й рішуче:

— Буду! — і радіє, що Володько так мало вимагає. Але той іде далі!

— А будеш показувати мені книжки з образками?

— Ну, буду. Але ти не дери їх. Мені за це вчитель відриватиме вуха... Знаєш?

— Хм... Що ж я?... Дитина мала, чи що? Я тільки побачу і все. Коли ти будеш мене вчити?

— Як тільки розпустять на Різдво.

— Ні. Я хочу раніше. Тепер, зараз, як тільки сніг впаде... Моє око зовсім загоїлось...

Василькові це не дуже подобається. Та що робити.

— Ну, добре. Але ти мусиш бути памятущий.

— Хм! — усміхається Володько. — Це, каже він, вже моє діло...

І зобовязання готові.

Того ж самого вечора Володько бере на руки собачка і пре його до хати. Батько і мати були якраз дома. Але найшвидше зацікавився Хведот.

— Сцо ти плиніс? Сцо то? Бака? — гармидерить малий.

А мати одразу:

— Кинь його. Ще бліх тут намножить. Де ти його в нечистого вискіпав?

— Ні, мамо. У нього бліх нема. А яке у нього піднебіння. Чорне яке... Лихий буде...

Увійшов Василь і страшенно зацікавився песиком. Він навмисне не разом увійшов і навмисне приглядається йому, нібито він тільки що його побачив.

— Такий собака — гуторила мати — потребує ще молока, а в нас його й для себе обмаль. Оце вицяпнула ще сьогодні з кварту, а завтра й того не дасть Ряба.

— Ее, мамо! Він їсть муку з водою. Он у мельника двоє щенят так кормлять.

— То то у мельника. Мельник з людей дере, а нам своєї треба змолоти. Та з чого то молотимеш?

— Дві-три картоплі і він наїсться — каже Василь.

— Як вгодую кортоплею веприка, то салиська попоїси. А з собаки що? Сморід та блохи...

— Ні одної блохи не має. Направду. Я вам ось покажу — і Володько підніс собачка аж до столу.

— Ну-ну-ну! Ти но його на стіл не висади — заговорив уперше батько.

— Геть з ним! Закинь його туди під припічок та сам мусиш і доглянути, бо я не маю на все часу — і цим мати дала ніби згоду на лєгальне утримання собаки.

— Ми, каже Василь, зробимо йому будку в хліві і будемо обидва доглядати.

— Та... Хай буде. Собака в господарстві також пригодиться... — завершив батько.

Все скінчилося гаразд.

Володько починає вчитися. Нові клопоти та турботи... На Дмитра у Мизочі ярмарок. Матвій остаточно вирішив продати свої карі жеребці, а купити якісь „гардиги", аби з двору можна було зїхати. Тепер зима, праця для коней не яка там... Стояти потраплять усякі шкури. А зате він зараз виплатить свої зобовязання. Страх, як не любив він мати борги.

Майже ні одного ярмарку не мине, щоб і мати на нього не їхала. Чи треба що, чи не треба, а їхати мусить.

— Мамо! — морочить її Володько.

— Чого тобі?

— Купіть мені „тетрадь" і „карандаша" та „грифльову" дошку (табличку). Купіть! Купите?

— От тобі й на. А де ж я грошей наберуся?

Володько шурнув у запічок і пре свої копійки:

— Нате, мамо. Ось тут дві копійки. Решту заколядую, віддам...

Просить Володько, аж сльози на очах тремтять.

— Ну, замороко, ти! Бери свої копійки і йди геть. Он носа підотри, шмаркачу.

— А купите?

— Ну, ну! Куплю вже, куплю.

І Володько аж підстрибнув. А-а-а носа, то він підітре...

Ну й довгий же видався день. Такого дня Володько ще не памятає. Зрання в останнє вигнав на жито корову та вполудень почав падати сніг. Йому подобалася така погода. Не холодно, тихо... Лапатий, густий сніг вергає з тяжкого сірого неба. Навколо ні душі живої. Недалеко яр, і там непорушно засипляють старечі, розлогі, побиті громами сосни та дуби. Вигукнеш, і згук всякає в довкілля. Паша все більше та грубше вкривається верствою снігу. Володько стоїть непорушно, мов статуя, обкидана

снігом, і вслухується. Десь здалека, чи з Верхова, чи Дерманя чути завмираючі відгуки дзвону.

Ну... — поворушився Володько. — Досить. Вже худоба не може далі видобути з-під снігу паші. Додому. До побачення, дорогі поля, луги і ліс! До побачення!...

І він жене Рябу та теличку. Йдуть вони спокійно по снігу, а за ними борхається Володько, човгаючись навмисне великими чоботиськами.

Василь уже прийшов зо школи. Він з захопленням оповідає, як вони „воювалися"... Ліпили зо снігу пушки і гатили ними один на одного. Залужців аж до Нечипорового млина загнали. А після на Манастирищі з Толстим Хведяком та Володьком Лисом бабу здоровенну скотили. До весни стоятиме — хвалиться Василь.

Володько, розуміється, цими новинками дуже цікавиться. Він і сам не від того, щоб скотити „здоровенну бабу", але не зараз, не сьогодні...

— І коли вже ті тато приїдуть? — вириває ся з нього може вже по десяте. Василь скинув мокрі постоли, розвішав на плиті наквашені, брудні онучі, а сам сів на запічку, звісив ноги над плиту і голосно однотонно виводить:

Зіма крєстянін торжествуя
На дровнях обновляєт путь —
Його лошадка снєг почуя
Плятьотса рисю какнібудь...

— І що воно той Василь меле? — думає Володько. „На дровнях обновляє путь?..." Гм!... І коли вже ті тато вернуться з ярмарку?

...всаласкі жучку посадів
Сєбя в коня преобразів...

начитує Василь, а Володько регочеться.

— Чого ти, дурний, регочеш? — каже ображений Василь.

— „...в саласні чучку посмердів..." Що ти, Василю?

— А ти не смійся. То „стіхотворенія" Пушкіна. Знаєш, хто був Пушкін?

— Ні — коротко відповідає Володько.

— „Вілікій рускій поет" — пояснює по шкільному Василь. Але хіба Володько второпає, що то „вілікій рускій поет"? Може то такий чоловік, як дід Рачинець, з довгою люлькою та „в саласні чучку усадів". — Ха-ха-ха!...

Йому больно і смішно,
а мать грозіт йому вокно...

— Василю! Онучі горять — гукає Володько.

Василь миттю зіскакує просто на гарячу плиту і, попікши злегка ноги, плигає на землю й одночасно, скинувши зотлілі онучі, топче їх босими ногами. Володько догадався і линув під ноги Василеві води.

От тобі „больно і смішно...“

А опісля хлопці мусіли смоляків та корчаків принести, намити два великі баняки картопель, для коней, корів та свиней. Коні батько нові з ярмарку приженуть. Може вони не їстимуть січки з картоплями? Опісля давали свиням їсти, кури на сідало зігнали, при чому на Володька знову кидався великий рудий півень. Василь навчив півня битись і він тепер Володькові ходу не дасть. Хведотові то просто хоч з хати не виходь.

А як тільки почало хилитися над вечір, Володько може сотню разів на двір вибігав. Вибігав геть далеко за хутір, до трепетка (коло хутора на захід на Григорчуковому полі стоїть молодий трепеток), ставав там, довго прислухувався, „чи не їдуть“? Але навкруги тиша. Сніг безперервно вергає. Чути лише, як кляпотить млин, але й то вже не так голосно, як раніш.

Так бігає Володько до смерку. А як смеркло:

— Боже, Боже! І коли вже ті тато приїдуть?!

Неспокій його зростає. Він стає у вікні на лаві і не відходить звідти ані на хвильку. Йому й їсти не хотілось. Василь увесь час чогось сердився, а Хведот уже давно спить.

Вдивляючись у поніч за вікном, Володькові не раз видавалося, що щось там ніби ворушиться.

Приїхали!... — і він запирав дух, вслухувався... Ні — віддихав. Ще ні... „І коли вже ті тато приїдуть?!“

Нарешті бачить Володько, що на дворі щось ніби дійсно заметушилось. Щось виразно ворушиться. Володько знову німіє. — Тррр! — чути батьків голос.

— Василю! Василю! Приїхали! — верещить Володько, аж Хведот збудився, а сам з лави, на ноги чоборниська і прожогом у двері.

— О, о, о! Дурний. І чого ти верещиш — свариться Василь.

У дверях Володько напотикається на окутану, обсніжену матір. В обох руках і під пахвами у неї повно клунків.

— Купили мені букваря?! — викрикнув Володько. А очі в нього горять, щічки зарожевілися. „А що, як не купили? Ох, Боже!“

— Аахх!... Ху-ху-ху!... Яка ж холоднеча! — Як же я, діти, змерзла.

— А купили мені букваря!? — викрикує ще раз Володько.

— Ах, дай мені чистий спокій, дитино. Ось руки пограбіли, ще шпари зайдуть...

Але Володько тремтячими руками копається у кошику. „А що, як не купили?“ — Купили! Купили! В одному завертку, у рижому папері і книжечка, і дощечка, і зшиток, і олівець!

— О, Боже! Яка радість! Володько хапає свої скарби і біжить до столу, вискакує на стілець.

— Але ж поволі, розібєш! — кричить мати.

— Не розібю! Не бійтесь!..

— Там он медівника привезла, — каже мати.

Але на медівника накинувся Хведот. Володько вже слинить пучки пальців та швидко перегортає свого довгожданого букваря! — Гарний! — було його висновком. Окладки гарні. Гарні „цяцьки". Букви великі. А дощечка також гарна. Чисті білі рамці. „Грифель" довгий, цілий, золотим папірцем обверчений. А який олівець. Чудесний олівець! Чорний? Чорнильний?

Попробував язиком. — Чорний. Добре. Йому зовсім не потрібний чорнильний. А яка „тетрадь".

— Щось на ній написано...

— Та ж там нічого не видно, дитино — каже мати. Взяв би хоч лампу...

— Видно, не бійтесь... — сердиться Володько. Не перебивайте йому, мовляв.

За той час батько з Василем впорали нові коні (Василеві дуже не подобалися. Настрій його ще погіршав) і увійшли до хати.

— А як не можна було інших купити? Що ти думаєш, що за тридцять карбованців якісь „стаєнні" купиш? — говорить з серцем батько.

— Ну, то й не треба було ніяких. А ці вам поздихають і будете мати...

— Не бійсь, не поздихають. Побачиш, які з них ще будуть жеребці.

— Ледве-ледве доповзли ними — додає мати.

Вечеряли всі мовчки. Матвій і сам тепер сумнівається, чи з них будуть дійсно ті жеребці, але що ж робити? Може й обдули його прокляті ліворанти...

А Володько до сварки не втручався. Щоб звільнити стіл, він забрав свої цінні здобутки на оберемок і поліз на піч. Там на коминку коптіла лямпочка і він може по десяте перегортав цього букваря.

По вечері, хоч і пізно вже, зараз не пішли спати... Батько вийшов ще раз до коней. А Василь поліз до Володька і почалася наука...

— Яка це буква? — сердито питає Василь.

Хіба ж Володько знає, яка це буква? А чого той Василь сердиться?

— Дурень ти! То „Б".

— То „Б" — повторяє Володько, згоджуючись безперечно з Василем.

— А цю?

— ?

— То „В" — навчає Василь.

— То „В" — повторяє Володько.

— А цю? — показує Василь на „Б"...

— То „Б" — без затримки каже Володько.

— А цю?

— Аа! То я вже давно знаю „Ааа"! — викрикує Володько, зрадівши, що бодай одну знає.

І так почалася наука. Іншого разу Володько ні за що не стерпів би такої Василевої поведінки, але тепер йому здавалось, що так і треба. Василь також чувся в правах учителя, хоча сердився він за коні. Тепер, думав він, такими кіньми соромно буде між люди виїхати.

Василь показав ще Володькові: ге, де, е. Володько миттю все затямив і хотів далі ще. Він хотів ще трохи пописати на дощині, але мама гукають спати. От лихо! Ну, нічого! Завтра досвіта встану, думає він, то зараз почну й писати. Добре, що не треба вже гнати на пашу худобу.

Але він так розхвильований, так піднесений, що не може заснути. Він почувається надзвичайно щасливий. Він лежить, плющить очі, а в них стрибають: „А, Б, В, Г" і т. д. На кожну літеру шукає він порівняння. То, як кроківка з низькою бантою. То гачок... На деякі не міг видумати порівняння, але щось вони всетаки йому нагадували. В, наприклад, чомусь нагадувало йому Мотрю Несториху. А він її знав з Дерманя.

*

Зима розпочалася. Довга смутна зимиська на хуторі. Ні тобі людей. Ні вийти з хати. Снігу наринуло... Луг засипало, тільки на льоду в деяких місцях вітер сніг позмітав і там можна ховзатись. Володько мусить сидіти в хаті і єдиною його розрадою буквар.

Батько перемолотив усе жито, поробив кулі, а сніпки десь на провесні поробить. Тепер він пішов до села і там з Єлисеєм „заняли собі карєр"*. З торічного, що був тут же поруч, вибрали ввесь камінь, а лізти глибоко небезпечно.

Праця то неабияка. Справжня праця, не робота. Робота то щось там собі, як — орати, сіяти... А це праця. Як попогупаєш цілий день від світання до смеркання півпудовим ломом, або великим трембом-молотом, то не бійсь... І циганські діти будуть тобі немилі...

По перше, зверху треба зняти метрів півтора землі. А вона замерзла, як камінь. Опісля молотами пробити верству каменю і ломами її виважувати. Коли добре земля промерзне, то каменярі не здіймають її ввесь час, а йдуть „в глуб". Себто роблять глибокі печери, залазять туди, роздягаються до сорочки і видобувають звідти камінь. Це, правда, досить небезпечно, бо часто трапляються обвали і тоді може прийти до нещастя. Не один дядько знайшов собі вічний спокій на дні виритої власними руками камяної могили, але це нікого ані не відстрашує, ані не зупиняє в праці. Передовсім заробіток. За цілий день копійок вісімдесять на своїх харчах заробили... А каменю потребували

---

* Заняти карєр — значить розпочати на новому місці бити камінь.

багато. Навколо всі села кинулися ставити камяні будівлі — клуні, хліви, льохи... Ціла велика підгора зрита отими „карєрами", а величезні багато-саженні стоси каміння стояли скрізь, чекаючи покупців.

Матвієві ще та невигода, що треба дуже далеко ходити. Верстов десять, а то й більше в обидва кінці буде. Встаєш, ледве на світ благословляється, а вертаєш пізно смерком.

А скільки подереш одягів, постолів... Чобіт до каміння не вистарчив би. Все, як на вогні горить, бо камінь же, відомо, який.

Розуміється, що в такі дні до батька не підходь. Він злий, як голодний вовк. Прийде, худобу огляне, наверещить, як тільки щось не по своїй вподобі зауважить, попоїсть і спить тяжким сном, мов отой камінь, який він ламає. В ночі хропе на цілу хату.

І так день за днем, день за днем. Дома рідко коли буває, хіба в неділю. Та й їсти не дуже є що. Годовану льоху продав. Цілу Пилипівку піст. Хліб з цибулею та олієм. Картоплю з огірком та пісний крупник. Цілий тиждень не обідає Матвій гарячого. Завяже йому Настя вузлик і тим обходиться. Правда, на харчі Матвій не вибагливий. Що йому „стара спартолить", те він і їсть. Але стара не жалувала йому нічого, хоча ніколи не було між ними повної згоди. „Гризуться" мало не щодня і то за всяку дрібницю. Трапляється, що й до колотнечі доходить. Тоді на хуторі стає дуже гармидерно. Кричать усі, властиво кричить тільки Матвій, а решта плаче та лається.

Діти нидіють від сидні та поганих невиживних харчів. „Завше те саме й те саме" — скаржиться Володько. — А що я тобі? Марципанів дам, чи що? — насварить мати. І Володько мовчить, бо ще й дістане за „велику губу".

Він зблід. Чуприна завжди розчухрана. Букварець його порядно потріпався. Совається цілими днями з ним по полу та печі. Але зате вміє вже багато. За всяку недотепність дістається йому від Василя. Називає його ослом, дурним, щіпає за вухо, смикає за чуприну, виробляє з ним усе те, що робив у школі вчитель з самим Василем. І Володько не суперечить, не противиться, а терпить. Що ж... Учитель.

Найтяжче йому давалися склади. Букви то дуже швидко затямив. А ті: ми-а=ма, ми-а=ма=мама — ніяк капосні не хотіли слухатись. Ше „мама" то сяк-так. Але візьмім отаке: „Бе-у=бу-к, =бук... Ве-а=ва, разом „буква", до цього ще треба додати р і тоді нарешті вийде слово. Не легке завдання.

Але Володько мучився, терпеливо переносив Василеві кпини та прозивання. І за короткий час вони досягли значних успіхів. Володько вміє читати, писати каракулі. Візьме дощечку, напише щось і до Хведота:

— Що то я написав? — питає.

— А хіба я знаю?

— Тут написано: Хведот порося... — і Володько сміється, а Хведот скаржиться матері.

— Маамо! Володько мене бє...

— Ах, ти. Ну чекай, — нащ' ти брешеш? — і Володько робить грізний вигляд.

Мати щось там на хаті порається, товч мішає, чи миє картоплю:

— Ну, ну там... Я вам дам... Не сидіть но мені тихо — сварить вона на дітвору.

Боже, коли б та вже весна швидше. Може б отут не гиркались — думає вона.

Володько кидає Хведота і біжить до вікна. Вікно замерзло. Квітчасті ласиці розмалювали шиби і через них нічого не видно на двір. Навіть подвійні вікна, і ті замерзають. Володько дихає на скло, видихує маленьку плямочку чистого і витирає пальцем. Скло під пальцем пищить.

— Володьку! — гукає мати. — Як вичавиш шибу, то я тобі пальці пообббиваю.

— А дайте мені чоботи, то не буду, — каже Володько.

— Ну, ну, ну! Он як прийде батько, то він з тобою пожартує...

Володько знає добре, що мати рідко коли скаржиться на нього батькові, тому налягає далі.

— Дайте, дайте, мамо, — просить він таким нещасливим голосом.

— Що ти хоч? — кричить мати.

— Чоботи.

— Куди ж, ледащо, полізеш? Там тебе хуртовина завіє. — Я мушу он води худобі принести, до льоху піти, дров принести, в хліві підстелити — починає вичитувати мати. І Володько знає, що поки вона все те зробить, то й вечір прийде. А йому так дуже хотілося б на годиночку на двір; так дуже. Там мороз, але добре вкутавшись у мамин жупан, насунувши батькову вовнянку та обмотавши добре хустою шию, хіба змерзнеш? Зате він побачив би, які вже високі замети, що робить ліс, луг, річка. Цілими тижнями не бачить їх.

— А як все поробите, то дасте? — пробує він вже використати останні можливості.

— Ну, тоді дам...

І Володько далі нудиться, вигадує всячину, пробує щонебудь з Хведотом заграти, щось з казки. Володько буде вовком, а Хведот лисом. Або ні. Хведот вовком, а він лисом. Він буде їсти рибу, а Хведот має прийти і питати: — Що ти, кумонько, їси? — А він відповідатиме: рибу. А тоді Хведот: — То дай мені, кумонько, риби. Володько скаже: Йди собі, кумоню, налови. Я ось наловила. — Де ти наловила? — має питати Хведот. — А там в ополонці, на ставу — навчає Володько.

А все це роблять на полу. Це має бути замерзлий став. В одному місці розсувають дошки так, щоб була ополонка.

Одягнутий Хведот у штанці з камізелькою та прорізом ззаду. Через проріз вилазить ворочком сорочка. Володько

ще більше висмикне її і це має бути вовчий хвіст. Намуштрувавши так Хведота, він починає його навчати далі, як то ловити рибу:

— Підеш на піл, всадиш хвоста. Оце твій хвіст — І смикне його ззаду за сорочку.

— Не тягни так! — скаржиться Хведот.

— Ото ж всадиш хвоста в ту он щілину і приказуй: ловись, рибко, велика і мала! — І так наловиш.

Хведот нарешті зрозумів і гра починається. Коли Хведот іде до ополонки і стромляє у неї свій хвіст та сидить і покрехтує, Володько миттю лізе під піл і бере за сорочку.

— Вовись, вибко, вевика і мава — шепеляє Хведот. А Володько починає знизу тягнути за ворочок. Хведот скоро це помічає і починає пручатися та хоче встати. Але Володько тягне сорочку до долу так, що Хведот змушений сісти наполу і починає кричати. Володько ж нашвидко підвязує до сорочки якесь поліно чи ожог і сам вилазить на піл.

— Тягни, тягни! Це ж рибка вчепилась, — гукає на Хведота. Привязаний Хведот не хоче вірити, що то риба, і верещить на всю губу. Гру розвязує мати, яка вбігає з налигачем, потягне через плечі Володька, визволить Хведота, насварить на обох і йде знову геть... А Володько, виплакавшись, починає:

— Ну, чекай! Більше з тобою не буду гратись. Там у казці, як вовкові примерз хвіст, то він нічого. А ти, дурний, ревеш...

І ріжниця між казкою та дійсністю та, що в казці, коли вовк примерз, прибігають мужики й починають його бити, аж поки бідолашному не одірветься хвіст, а тут навпаки. Дістається не вовкові, а лисові.

І так минають дні, тижні. Кожний день приносить нові Володькові вигадки. Кожний день приходиться діставати „прочухани". Ростуть діти одинокі, замкнуті в чотирьох стінах брудної, півтемної хати. Ростуть далеко від людей. Нелюдяні, соромливі. Зате не знають вони ні лайок поганих, ні божби. Володько ні за що не може виговорити: їй-Богу. Хай би йому не знаю що давав, не сказав би.

Коли ж дістане материні чоботи, йде кудинебудь. До побережника в ліс, або до мельника. Буває так, що прийде кудись, увесь змерзлий, стане коло порога, а — „День добрий" чи „Помай-Бі" соромиться сказати.

Стоїть так і мовчить.

— Чого ж ти прийшов? — питають.

Володько паленіє від сорому. Він і сам не знає, чого він прийшов. От прийшов, та й вже. А з нього починають сміятися. Його не розуміють. Його вважають за великого дурня. Це все добре Володько розуміє, але мовчить.

— Чого ж ти прийшов? Що, тобі язика заціпило, що мовчиш?

— Так... — здобувається нарешті він. А коли хтось, хто його не знає, запитає:

— А чий ти?

Він відповідає:

— Нічий... — і всі регочуть.

— А як ти звешся?

— Ніяк. — Знову регочуть.

— Як же то так? Нічий, ніяк? Що ж ти: з неба впав?

І доведуть його до того, що він мало не плаче. Тоді, нічого не сказавши, швидше насуває шапку і драла. За ним усі регочуть. Дуже не любить, коли на нього звертають увагу. Слухає дядьків у млині так довго, поки його не зауважать; а тільки зауважать, миттю втікає. Це найлекший засіб позбутись отих осоружних запитів: А що? А як? А чий? — І яке їм діло? Я ж їх не питаю? — думає малий. Але чудесно розуміє, як виглядав він у таких випадках. Він розуміє, страждає від цього, заздростить тим, що можуть говорити й поводитися скрізь, не соромлячись. Заздростить тим, що мають добрі, до міри, одяги, маленькі, свої власні чоботи. Заздростить тим, що можуть кожний день іти на двір, робити там, що хочуть, бігати, верещати, битися. Все він заздростить, але що то значить? Він знає, що для нього світ маленький. Він має порваного букварця, якого вивчив напамять. Має дощечку, образок, олівець, жмут пописаного паперу, кілька невибагливих цяцьок, шматок простору в хаті, де скрізь тільки: Не руш! Посидь! Не гарцюй! Не займай! Розібєш! Порвеш!... І скрізь, що не візьми, куди не кинься, все заборонено, все не можна. А важне, чому? Чому йому все забороняють? Чому він мусить вічно коптіти в тій хаті? Хоч би песика впустили коли, так ні. „Поганий. Блохи розносить". І не поганий він, і не розносить бліх. Скільки вже він у них, а Володько не бачив ні одної блохи.

VII

НА РІЗДВО

Тиждень перед Різдвяними святками залишив батько каміноломню і був дома... Тут також завелося досить роботи. (Це вже робота). Треба було з Григорчуком закінчити. Від коней залишилося йому більш, ніж сподівався, бо аж вісімдесять карбованців.

До коней має, видно, Матвій щастя. Куплені „шкапинята", що спочатку ледве ноги волочили, почали дуже швидко поправлятися. Не їли вони вівса, бо все пішло „на землю", але зате їли добру січку, облиту картопляною юшкою. До того мали досить конюшини, а це не те, що тобі яканебудь болотяна смердяча отава. До всього, каже Матвій, худоба любить, щоб за нею припильнувати, доглядіти. В час накорми, в час напій, вичисти. Не давай якоїнебудь води, а завжди дай джерельної, бо худобині також погана вода шкодить.

Свої міркування Матвій переводить у практиці і може завжди похвалитися добрими наслідками. Рано та ввечері ходив коло коней сам Матвій. А в полудень, як не приходив зо школи Василь, мусіла все робити Настя. І в хліві сухо, тепло, тому й не диво, що ті дві шкурі, які ледве долізли з ярмарку, почали вбиратися в мясо, жвавіше ворушитися, піднімати звішені вуха і привітно, коли входив Матвій, витатися своїм: Гі-гі-гі!

Також дуже любить коні Василь. Він ніколи не минає нагоди похвалитися своїм знанням щодо коней, їх породи тощо. Уміє й по зубах літа вгадувати. Як трапиться яку чужу коняку до рук дістати, завжди обмацає її, тріпне пару разів по стегнах, попробує, чи не дихавична, чи міцну має рипицю. Особливо добре запамятує він масти коней. Він знає, якої масти мають коней усі знайомі, і в Дермані, і в Лебедях. У того гніді, білокопиті. У того сірі, яблучисті. У того каштані з кучерявою гривою. У Терешків, наприклад, четверо й усі сірі, у Харитона бурі-білогриві... і т. д. Ненавидить дуже рябих. На рябі коні не може дивитися.

Володько вже в цьому не розуміється. Ну, правда. До коней він ще малий, але взагалі його не дуже цікавлять коні. Його більше цікавлять книжки з малюнками, казки, ріжні небилиці. Цікавиться світом, природою. Все, що тільки бачить, усе його зачіпає, притягає увагу й усе він хоче знати. Тому і мучить батьків ріжними запитами, але не завжди дістає відповіді.

Приготовання на святки почались уже днів зо три перед ними. Цього року не виглядатимуть вони особливо урочисто. Льоху, яку годували, продали. „Земля зїла". А льоха була — має „поштеніє..." Мало не з пятдесят карбованців лупнули за неї. Ну, але якось то буде. Аби було що їсти, а коли трохи скромніш, так що. На свята таки звідси-звідти, і якось зігнали. Мовляв, коли вже цілий піст на хлібі та воді, то бодай у свято якось по людськи.

На Свят-вечір куплено риби, рижу та меду. Сушені овочі — грушки, сливки, яблука — свої. Як то годиться, то на Свят-вечір треба готовити дванадцять страв, але тепер ті „забобони" вже трохи занепадають. Матвій то всіми силами проти „забобонів". Що його, ка-зна-що, видумувати. Наїжся по людськи, Богу помолися, піди до церкви, добру книжку божественну прочитай і маєш свято — говорив він.

Але за „забобонами" Настя. Як батьки та діди робили, так і ми робитимем, — каже, і дуже дбайливо пече, варить, смажить. Правда, дванадцять страв не робила, але до половини дотягала. Варила фасолеву юшку з олієм. Смажену і запечену в тісті рибу. Саджену капусту, або вареники з нею, кутю зо зваром та медом. Овочі всілякі, розуміється, сушені. Сирі в рахубу не йшли. Це „гостинці".

І хіба ж для такої родини треба щось більше? І так готовими грішми, на рибу, цукор, риж, мало не цілих два карбованці витратили. Було також пару пляшечок „чистої" і з пару

наливочки не забуто. А що, як хтось трапиться, а тут навіть „для годиться“ не буде?

Сіна на покуть та дідуха — це вже Володькова праця. І виконує він її дуже ретельно. Вигляд при цьому має поважний, ніби він, Бо-зна що, робить. Чекав же він того свята, і дочекатися не міг. Так йому вже той піст набрид. До того в свято хтось приїде, буде якась розвага. Приїде дід, дядько, тітки. Може й Катерини обидві — тітчина Зінчина і Клопітська завітають. Володькові копійки, гостинці, щось скажуть нового. До всього настрій святковий, коляди. Може й до них хто завітає. Хоча вони і далеко, але лебедські колядники приходили, бо знали, що їм добрі гостинці дістануться.

І от Свята вечеря. На дворі все впорали. Січки на цілий тиждень нарізали, дров стосу накололи, упорядкували все. Худоба також упорана й усі сходяться до хати. Розуміється, що Володько товчеться скрізь перший. Йому ніде не сидиться, все йому треба бачити, скрізь бути. Для нього всі заповільні, всі мало рухливі. Він хотів би, щоб усе раз-два робилося.

Лямпи поки що не світять. Натомість засвічують перед образами лямпадку та дві воскові, по три копійки, офірки. У хаті тепло, напів ясно. З печі приємно пахнуть ріжні страви. Ціла родина, не виключаючи й Хведота, стає до молитви.

Батько стає спереду коло столу. Молиться він, з книжки і в голос, сорокове: „Господи помилуй“. Багато хреститься широким і твердим хрестом. Василь, а особливо Володько, гонять, як на рекорд, тому у Володька не стає молитов. Вставати першим ніяково. Він проговорює ті самі молитви по кілька раз, швидко і багато хреститься й закінчує вже тихим мимренням Бо-зна чого, бо думка його давно коло куті та риби. Хведот так лиш, „мухи обгонить“. Він тільки й знав: „Вомаця Сина і Святого Духа“. А до того ще першу частину „Отче-Наша“.

Найщиріше молиться мати. Вона стає оподаль від стола навколішки, поволі, виразно, шепотом переказує всі, які знає, молитви, часто бє глибокі, до самої землі, поклони, складає руки та бє себе в груди: — Боже, милостив будь мені грішній... — просить вона. А Володько з нетерплячкою вже чекає, поки вона відмолиться. А що його ще цікавить, це те, що вона молиться „по мужицьки“, не по руски, як батько. І така молитва, на його думку, не є справжня. Хіба ж можна молитися „по мужицьки“?

А кінчається молитва, коли батько, відступивши пару кроків від стола, охрещує в останнє своє суворе обличчя, гне свою дебелу постать, вибиває три повільні глибокі поклони, торкаючись своїм морщинястим чолом самої землі. І не встиг ще батько після останнього поклону встати, як Володько та Хведот чинно сидять вже один коло другого за столом і чекають на страву. Розуміється, їх ще звідтам вигнали. Вони, мовляв, тут не найважніші особи.

Помолившись, мати ставить на стіл страви, батько залазить на почесне, коло куті, місце. Коло нього вже остаточно вмощу-

ються Володько та Хведот, при чому давно тримають свої обов'язково нові (нова солодша) деревяні ложки. За ними сідає Василь, а мати примощується з краю по лівій від батька руці.

Їсти приходиться поволі, бо при столі сидить батько. Хведот, як і завжди, переживає свою трагедію. Він немилосердно розливає все і батько змушений взяти його до себе на коліна та годувати. При вечері панує якась особливо урочиста тиша. Володько коло самого сіна. Йому тут вигідно, утульно.

Зараз по вечері всі готуються спати, бо батько хоче йти на „всюночну", а для того треба від перших півнів вставати.

— Ну й я наївся — крекче Володько.

— То проси Бога, щоб розсівся — додає Василь.

— Діти! Моліться всі Богу і лягайте — каже мати.

— Я ще не хочу спати. Я так налопався, що ось-ось лусну — стогне Володько.

— Не базікай мені, а молись.

Батько затягає церковні співи, Василь йому допомагає. Опісля перейшли на колядки. Проспівали: „Небо і земля", „Дивна новина", „Христос Спасітєль" та інші. Володько і собі примостився до співаків, задер назад голову і тендитним дискантиком давай підтягати.

Від цього витворився в Матвієвій родині лагідний, приємний настрій. Зникла та вічна скорбота, напруженість, гризня. На дворі мороз. Вікна замальовані ласицями. Зійшов місяць і освітив ті дивовижні візерунки. Заблищали вони, заіскрились, а над усім глибока божеська тиша. Небеса величні, прозорі, ядерними зорями сцяцьковані.

Але настрій Володька трохи зіпсувався, коли, лягаючи, він пригадав, що на завтра на розговіння не буде вже, як торік, свіжої ковбаси. Прийдеться їсти звичайну кашу з салом і капусту без мяса. Це йому не зовсім до вподоби, а тому вранці не квапився він вставати. Бувало, ще на світ не благословлялось, а Володько вже на ногах. — Мамо, ковбаси! — морочить. — Ще ж дуже рано, свинтюху ти! — відповідає мати, та Володько вперто своє: — Ковбаси хочууу!

Тепер ні. Він ось прокинувся і лежить собі під кожухом. На хаті за ніч стало холодно, а під кожухом тепло. Батьки пішли на „всюночну", що він навіть і нечув, а Василь розпалює в плиті, щоб гріти воду для худоби. Прийде мати, то почне обід варити. Книшів та калачів напечено ще перед святом. До того ще дещо зварить, скромно, по бідному.

Перший день пройшов для Матвієвої родини досить сумно. Сиділи всі дома. Йти нікуди. Сусіди далеко. Пішов було батько на пару годин до мельника, випив там, зїв пару „бухтів", і це все. Мати з дітьми нудилася дома. Особливо нудився Володько та Хведот. Василь всетаки десь поліз борхатися по снігу, десь ходив у ліс, а Володькові хоч у воду. Чого тільки не видумував, що не виробляв. І бігав, і на полу перекидався, і цебрик води розлив, защо, розуміється, негайно дістав „прочухана", щось ці-

кавого знайшов у Василевих паперах і взявся пильно читати, одначе йшло це дуже поволі. Друк був дрібний, а поки дочитав стрічку до кінця, то початок і забув.

Та зате на другий день було дуже весело. Ще зрання на двір вїхали одні обшивні. Вже по буланих конях Василь здалека відгадав, що то їдуть дядько Корній з тіткою Зінькою та стрийчною сестрою Катериною. Володько застрибав і бігає ніби вивірка по лавках, полу та печі, аж поки „вони" не увійшли до хати. А стрибав він не дурно. Від дядька дістав цілу десятку мідяну. Правда, що сказали купити цукорків та поділитися з Хведотом. Від тітки повну жменю горіхів та кілька грудочок цукру. Від Катерини також горіхів та яблук. Дістав гостинці й Василь із Хведотом, але то не те. Василь вже великий, а Хведот малий. Найбільше скористав Володько.

Внедовзі за цими гістьми приїхали ще дідуньо Уліян з тіткою Марією. Знову гостинці, знову копійки. Але найважніше, що Володько дістав від дідуня чобітки. Справжні, меленькі, шиті з старої холяви, чобітки, Боже! Яка радість! Це для Володька дійсно несподіванка.

Мати була колись „у своїх" та й поскаржилась: — Сидять, нидіють... Ні в що взути, а то б бодай вийшло провітритися.

А дід, не кажучи, і на..., знайшов „ще зовсім добру" холяву, вирізав передочки, шевство знає сам і зложив чобітята.

— Отой шмаркач — радіє мати. — Біжи но, поцілуй дідуня в руку.

— Ось тільки чоботи взую — гордо заявляє Володько.

Взув, поцілував дідуня в руку і проходжується по хаті в чоботях. Хведотові аж сльози в очах від заздрощів. А чоботи добре намащені дьогтем, чорні...

— А вони витяжки — хвалиться Володько, не розуміючи, що то значить „витяжки", але знаючи, що то мають бути найкращі чоботи. Одначе його були якраз не витяжки, а пришитки, і з Володькової помилки всі сміються.

Почався „сніданок", обід... Забряжчали чарки. В хаті гармидер. Тітка Зінька розказує Насті, як то не можна від ходанів обігнатись. Все Катерина та Катерина. А де вона? А що вона? А воно ж ще зовсім дитина. Допіру в Спасівку шіснадцять буде...

Катерина дійсно на диво хороша видалась. „Тендитне таке — як казала Зінька, але струнка, стан „як тополя", личко свіже, рожевеньке. Коси кучеряві, русяві. Очі сині, як небо. Володькові вона нагадувала отих херувимчиків, що в Дермані в приходській церкві на хорах намальовані.

Володько підсумовує свої гостинці. Тітка Марія принесла таких гарних цукорків.

Папірці з них мальовані, з оленем. А напис під ним „Чемъ табакъ курить, лучше конфетъ купить"... Володько все це в голос сам прочитав.

Старші за гутіркою не звернули на це уваги. Але Катерина дуже зраділа, вчувши, як її пестун вже читає. Вона пірвала його

собі на руки (ну й же сором!). Володько не очікував такої напасти і почав молотити ногами.

— Та посидь же, Володьку! Прочитай но мені ще щось... — Слухайте — звернулася вона до всіх. — Наш Володько вже незабаром апостола в церкві читатиме!

— Та невже?! Ооо! — дивуються всі.

— О, так... — сказав батько. — Він дуже малий понятливий.

Батькова похвала ніби жаром його обсипала. Цього то ще ніколи не чув. Ніколи він не знав, що думає про нього батько. Він загорівся, почервонів геть із ухами і рветься з рук Катерини мов піймане звіря. Він не переживе сорому.

А Катерина тисне його, обнімає, вициловує. Володька зроду ніхто так не цілував. А вирвавшись, як не було, пошумів у самий куточок на піч разом з чобітками.

— Як підросте, — хвалиться батько, — подам на школи... Може з нього толк вийде...

І це Володько вчув. І це кажуть тато! Самі тато! О, Боже! Ні, він... Який же сьогодні особливий день. Він не знав, що й як йому робити. І радісно, і соромно. А чого соромно, то й сам не знає.

Увечері друга радість. Прийшли колядники і то зо звіздою. Володько тільки зачув під вікном дзвінок та голос: — Будьте здорові з Різдвом Христовим! А чи дозволите нам заколядувати?

— Спасибі! А просимо, просимо! — відповідають.

Володько як і не сидів на печі. Стриб, стриб і він уже разом з Хведотом у самому вікні стирчить.

Колядників, коли відспівали, покликали до хати, почастували чаркою горілки, дали книша, грошей і відправили.

День пройшов якнайкраще. На третій день батьки поїхали до Дерманя і взяли з собою Володька. Василь мало не плакав, залишаючись із одним Хведотом дома. Володькові також не особливо подобалися гості. Це не те, що влітті. Побіг кудись, і цілий день зникай, де хоч. Тепер нікуди йти. Хлопці, з якими колись проводив час, десь Бо-зна де блукають, а може й просто дома сидять. Дехто з них, як Мехтод, Ароїл до школи ходять і їм тепер вже не до Володька.

І Володько був радий, коли ввечері вертався до дому. Змерз добре їдучи. Ноги в чобітках, якими встиг уже всім похвалитись, коли їхав на санях, мало не поодмерзали. Але їхати всетаки приємно. Дорога гладенька, рівна. Небо ясне, зоряне. Мороз припікає, полозки саней порипують і біжать, біжать. Їхали коло обмерзлого млина. Коліс його зовсім не видно, так пообмерзали. Дорога тепер уже не тудою, що влітку. Навпрошки від млина через став, річку та луг до хутора. Хутір Матвіїв тихий, одинокий, снігом занесений, майже непомітний. Лише підїхавши до нього ближче, видно дві маленькі віконечка, слабеньке у них світло та з димаря на стрісі валить і тяжко здіймається догори величезний стовп диму.

Видно, Василь топить сирими корчаками та сосновими смоляками. Це вони так коптять.

Решта свят, Новий Рік та Водохрещі прошмигнули як і не були. Ще раз були гості. Ще раз випивали. Приходили до Матвія ріжні чужі люди. Гуторили, радились, оповідали. Матвій трохи відпочив, підняв голову, не сердився стільки. Настрій родини одразу змінився. Володька колядувати та посипати так і не пустили.

Але минули свята. Знову будень, знову праця, знов убогі харчі, гризня. Зараз по Різдві почалася метелиця, а з нею відлига. Подуло теплим західнім вітром. Пішов дощ. Сніг намок і розтавав. Цілий луг залило водою. Та не встигла ще збігти вода, як вдарив мороз. Став, річка і цілий беріг замерзли і, наскільки сягне око, по цілому лузі, аж до Лебедів, хоч покотом коти. Лід чудесний, гладкий. Простору хоч відбавляй.

Василь, користуючись негодою, ввесь час не приходив до дому. Він загалом не охоче ходив на хутір. І далеко. І скучно. Прийдеш, зараз до роботи марш, а в дядька зовсім що інше. Не далеко. Повно хлопців. Прийшов зо школи, наївся, за шапку і поніс... А там юрба хлопчури, гренджоли, коньки і до вечора санкуються, чи війну роблять. Навчився курити. Хлопці в батьків бакун крадуть, папірки з книжок. Навіть і Василь якусь божественну книгу, куплену в Почаєві ще покійником дідом Антоном, на курево перевів.

Дома ж зате нікому працювати. Матвій почав знову до каменю ходити. Настя сама не розірветься. Цілий Божий день товчись, товчись, а всього всеодно не зробиш.

Поскаржилася вона батькові, що „той" не приходить. Матвій щось подумав і мовчить. А Василь не приходить та й не приходить. Минув тиждень, а його нема.

Тоді пішов Матвій до села і привів Василя. А це вже багато значило. Увечері так відлупив його, що той день посовався й ані рисочки в уста не брав. Володькові шкода його, та що подієш. Хай Василь не лишається так часто у дядька.

Після цього Василь уже приходив завжди до дому, робив, що треба було, але ходив надутий — ні до кого ні слова. Володько часто слідкує за Василем. Дивний це хлопець. У ньому чергується щось між добром і злом, але по всьому видно було, що це дитина, яка виросла без матірної опіки. Зовнішній його вигляд — стяглий, яснорусий, обличчя й шия в ластовинню, притягував до себе Володька. Йому такі подобаються.

У його, наприклад, очах завжди видно якийсь смуток. Чогось йому ніби шкода, ніби його всі ображають, а він не в силі себе боронити. Ще одно, що Володько знав (і це його непокоїло), це те, що Василь не зовсім був свідомий свого положення. І якщо він колинебудь протиставився чомусь, чимсь був незадоволений, то робив усе відруховo, несвідомо. Це не те, що Володько. Цей хоч малий, але все він розуміє. На все гостро відзивається. Завжди обдумує свої вчинки, плянує помсту, вважає себе порою навіть за переборщено ображеного.

VIII

У МЛИНІ

По святах побіг для Володька час куди швидше. Він уже не нудився так завжди в хаті. Він уже має власні свої одяги. Тепер він не потребує просити в мами чобіт. Майже кожного дня одягався він і йшов на двір.

А там широке поле діяльности. Перше, що — лід. Розлоге, блискуче, гладеньке мов скло плесо, сягає від Дерманя до Лебедів верстов дванадцять. Внадились і почали сюди вчащати учні учительського семінара.

Кожного дня по полудні на льоду можна бачити кілька тузінів вітрогонів, що, розпустивши проти вітру поли своїх чемерок (носили темно-синьої барви чемерки), шугали по льоду, мов вихорі.

Це Володька он як захоплювало. Він також „хотів би" ось так гонитись. Він також хотів би мати такі блискучі залізні лижви. Але це тільки: хотів би. В дійсності нічого він не міг зробити і нічого не мав.

Тоді він почав майструвати сам собі лижви деревяні. Але скільки він не мучився, нічого з того путнього не вийшло. Мати зібрала всі ті стругани і повкидала в піч. Що робити? Просити Василя? Але Василь ніколи нічого не робить задурно. Він завше вимагає за свою роботу плати. А що йому Володько дасть? Хіба ті копійки, що назбірав за свята? Ну, він поміркує...

Друге, що його особливо притягало — млин. Правда тепер зима, холоднеча. Дядьки-завізники не сидять уже де попало, на морозі, по каменях, по колодах. Ні. Але тепер вони чекають своєї черги в „хатині".

Хатина та виглядає особливо. Це не звичайна собі хатина. Це темна, метрів два з половиною довга й зо два широка будочка, з одним маленьким закуреним димом віконечком, без помосту, а висока, що добрий дядько якраз лисиною в стелю впирався, як входив.

Але в ній завжди повно дядьків. Одні лежать на голих дошках попід стіни. Інші сидять. По середині вічно на червоно розжарена чавунна грубка. На ній гріють дядьки свої „сніданки". Коло неї прикурюють цигарки, люльки. А курять усі багато, і все міцну смердячу махру. Від диму в хатині світу не видно, але тепло досить.

Най там знадвору, який хоче, мороз, у хатині парня, хоч роздягайся.

І от Володько є тут майже щоденний постійний гість. Завізники одні відходили, другі приходили; один Володько не міняється. Вічне тут сторчить. Вічне уважно слухає, підшморгуючи носом. Він до того зжився з обстановою хатини, що йому нічого іншого й не хотілось.

Дядьки, значить, сидять, гуторять, часто регочуться всі, курять,

спльовують і обовязково хтось оповідає. Були до цього справжні майстри.

Одноокий Трохим — син Івана Гуца. Старий Середа, що був колись злодієм і, ховаючись від самосуду громади, підрізав собі горлянку. Так і звався — Середа-Зарізаний. Дід Кошіль, лисий, білий, з довгечою бородою. Олійник... Ще до недавна бував тут старий Ровіцький, що був на Турецькій війні в 77. та 8. роках... Цей оповідав. Цей знав того. Він завжди так і починав: „Коли я в 77. та 8. році на турецькій війні був, то..." і почне, і почне. Доходив нераз до червоного коліна. Кажуть, брехав багато, але всі слухали охоче. Мав він багато справ з „нечистою силою"...

Оповідає: — Раз, каже... А це було перед зимним Миколою, саме перші хуртовини закрутили. Робив я тоді у чеха Шалти. Трачку різали. А людина з Шалти нічого собі. Випити любив, поговорити також. Ріжемо, стал'-бути, цілий день, а ввечері до дому. А мені, звісно, до дому верстов шість через поля.Та Шалта знає це. Прийде: — А ходім но, пане Ровіцький, та погріємся...

— Ну, ходім, пане Шалто. Зайдем стал'-бути, до Веселого — отам, де чеська гулянка. Ну, зразу по пиві, а пиво там, звісно. Гульченського бровару. Знаєте?

— Чому б не знати — відповідає котрийсь із дядьків.

— Ну, ото ж. Наперед пиво, далі на чарочку перейдем. Я, стал'-бути, оповідаю. Шалта слуха, та підлива, слуха та підлива. І не раз бувало, значить, випємо нічого собі... Але пили з розумом. Не то, щоб там наджорився тай хвантазії які... Боронь Боже. Вийдем од Веселого, верстви чотири до дому зайдеш, жінку часом вибєш...

І Ровіцький на хвильку втихне, люльку потягне, сплюне.

...Одного разу, продовжує, засидівся з Шалтою так мало не до перших півнів. Вийшов на двір. А в полі — метеее... Світу не видно. А при мені сокира. Чи йти, чи не йти? Піду — думаю. Хай йому частець. Ото як ідеш на доброму підпитку, завжди тебе нечиста сила водить. Завжди то відьма яка, то вовкулак, то панич. А цього вечора, стал'-бути, панича зустрів. Як вийшов, різал-ма, в поле, став, розглянув. Так, думаю: це буде навпрост до Андрущиківських займиськів. А там виборхаюсь на дорогу й уже дійду. Значить, вирішив і пішов... Йду я, стал'-бути, йду! Йду я, йду. Тьху, що за напасть якась. Поле, поле і поле. А сніг глибокий. А мете, просто хоч плач. Вже й займища мали б бути, а тут навкруги хоч у морду дай. Аж то нарешті... Щоб ви думали?

Тут дядьки піднімають голови і роблять великі очі, а Ровіцький навмисне лишає маленьку павзу.

...Дивлюсь, знаєте: Черешенька!...

— От-тобі й маєш — в один голос дядьки. — Де черешенька, а де Андрущиківські займиська.

— Ото ж бо й є. То ж там, знаєте, торік знайшли нашого Миколу замерзлим. Позаторік завіяло там Корчака Панаса, зятя церковного старости, геть з кіньми, саньми і мукою. Їхав із млина.

Там і Ляша, як знаєте, завше „водило", поки до банти не довело. Кажуть, бувало, як їде від своєї коханої з Верховеччини, так цілу ніч проїздить навколо черешеньки, а все додому не попаде...

— Ну, думаю. Стал'-бути, „плохо дєло". Що його робити? Воно то, як 1877. і 8. роках, на турецькій війні був, то траплялося й гірше. Та що тоді. Тоді я був молодий, здоровий, кров ще грала. А тепер пройшов від Веселого до черешеньки і вже дихавиця почала грати, ноги не слухають. Кашель душить. Коклюш мав такий, що як зайшовсь, — ледь на ногах втримався. А коли викашлявся, вже думаю, куди б його, в яку сторону, від черешеньки вдатись. Оглянувся...

— Господи! Коло мене панич. Тьху! ти, думаю. І де ти тут взявся? — А він стоїть, регоче. Одягнений делікатно. Храк, котьолок на голові.

— Куди ви, дядьку, йдете? — питає, стал'-бути.

Я глянув на нього, подивився.

— А тобі, кажу, що? Йдеш собі, чоловіче, куди, то йди. І вдаю, знаєте, нібито не знаю, хто він.

— Та я, каже, також іду. Підемо разом.

— А куди ж ти йдеш? — питаю.

— Десь, каже, до села. Зблукав от. А чому ви, каже, оту сокириську дричите. І так ледве ноги тягнете.

...Ааа, різал-ма, думаю. Злякався. Знаєте, нечиста сила сталі боїться.

— Ні, кажу. Нічого. Я вже якось донесу.

І, значить, йдемо. Без дороги, без сліду. Отак, куди очі бачать. Борхаємося снігом, з вітром боремось. Панич мій цигарку закурив і мені дає.

— Ні, кажу. Дякую. Не вживаю. Я курю люльку.

Розпитує, стал-бути, де був, що робив. Я відповідаю.

Але тут я покмітив, що мій панич увесь час спихає мене з дороги. Все в право та в право. І пройшли ми, значить, отак з годину. Став я, щоб оглянутись, знайти себе. Коли гляну — а ми коло черешеньки. Тьху! Свят-свят-свят! Е, кажу, паничу! Краще воно буде, коли ти собі підеш своєю дорогою, а я своєю. А то їй-Богу перехрещусь.

От не гріх, що божусь. А він, капосний, став і регочеться.

— Геть! — кажу, — поки ще не розізлився. Думаєш, не знаю, хто ти такий?

— Не сердься, дядьку. Я вже вас не займатиму. Підем, я вже вас проведу додому.

— А не зведеш?

— Їй-Богу, ні.

— А не брешеш?

— Ні, каже клятий.

— Ну, то ходім. Але як тільки що, то одразу похрещу і все. Гляди мені!

І пішли. Йдемо ми, йдемо. Йдемо ми, йдемо. З мене вже

піт цюрком. Ноги ж, хоч відкинь. І де б ви думали, ми опинилися? — Під Горою. Коло каміноломень. Якраз, знаєте, зійшли над мій карєр. А я там глибоку печеру вигріб.

— Та куди ж ти мене, нечисть проклята, завів? Аа... і тільки хотів руку піднести, щоб похрестити, а він як трісне мене по мармузі. Так, знаєте, судонув, що я й не счувся, як полетів просто в печеру. То ще щастя, що снігом її занесло. А то б розбився. А він, чортяка, тільки в долоні заплескав, зареготався і зник.

Лежу я, значить, увесь з головою в снігу. В голові чую, щось перевертається. Прислухуюся, а на Ровіцькому хуторі півні співають.

— Аа, хвала Богу! — кажу. Зняв я шапку і перехрестився та почав поволі рухатися.

Треба, думаю, якось з того снігу вилізти.

Борхався, борхався. Мучився, мучився — і виліз.

Але сокири так і не знайшов. Відлетіла кудись і кат-зна, де ділась.

Отаке то було. О, та „нечиста сила" не одного зведе — закінчує своє оповідання. А дядьки слухають, підтакують і в кожного вже готове подібне оповідання і кожний рветься почати: — А зо мною, знаєте, трапилось раз таке...

...і пішло, і пішло. І так день, ніч і безконечно. Ровіцького старого так таки й „завела" ота „нечиста сила", бо йдучи одного разу з „трактиру", що на казьонній части, якимсь чином опинився у вікні. Вікна це неабиякі речі. Рідко вони тепер трапляються, але як попадеш туди — пиши: пропало. Засмокче драглина, затягне, а тоді й костей не знайдеш. Одно таке вікно було у Хвадя старого — Мартинового батька — на займиську. Багно, а в багні безодня. Оце й вікно. Туди то „завела нечиста сила" старого Ровіцького. Розказують, що Хвадів наймит, Югеньо, напуваючи коло креничини вдосвіта коні, чув, що у вікні щось ніби стогнало. Але він що дужче тікав, бо хоча був досвіток, але нечистий завше може по багнищах гуляти.

Таких речей Володько не слухав, а жер. Оповідали тут досить і про діда Юхима, і про стару Улітку, що кицькою чорною перекидалася і відбирала господиням молоко в коров. І про вішальника Ляша, як то він з висолопяним язиком та посторонком на шиї „приходив", по горищі шугав і лякав людей.

Всьому цьому, розуміється, вірилось. Все це передавалося від покоління в покоління, з хати в хату, перекручувалось, прикрашувалось, з маленької речі, як то тітка Домаха застала у свому хліві сивого кота, робилася чорна кицька, з кицьки стара Улітка, з Улітки відьма. А її старий, що одного разу, йдучи пяний ще не з „трахтиру", а — шинку, замість додому попав на кладовисько і там під каплицею на цвинтарі переночував. Після цього випадку став відьмаком, що по могилах серед ночі якісь особливі квітки зриває і з того робить Улітка чари. Захаркова Вівдя божилася і клялася, що сама бачила, як Варпон удосвіта з могилок ішов. Це бачив також манастирський німий свинар.

Але то було взимі. І як він там міг квітки збірати, знала це тільки Захаркова Вівдя та німий свинар.

Одного разу якийсь дядько (Володько його ніколи ще у млині не бачив) почав про старовину оповідати. Почав здалека: „Земля, каже, наша стара, древня. Люд наш тут споконвіку живе. Ще перед татарами (а це всі знають; про це „Татарські ями" по яругах свідчать) були тут наші селища. Були свої князі, замки... Пізніше князь Острозький, знаєте отой замок у Острозі? Ото ж. Так князь Острозький всім цим краєм володів. Кажуть, навіть школи були. Кажуть, що й він манастир побудував. Буцім то, кажуть, воював він з якимись дикими племенами, полонених набрав і оту гору, що на ній манастир, невільники висипали. Там ще і колодязь є. Він двадцять пять аршин глибокий і пять широкий. Глибина одної води пять аршин. Так отой колодязь не копали, а обмурували та обсипали землею. Висипали такий горб, поробили мури. Виставили манастир. Підземні ходи поробили. І Дермань наш тоді повстав.

А був тоді навколо ліс непроходимий. У лісі яри, пригірки, багнища, вікна. Розказують, буцім то, коли князь Острозький місце собі на манастир вибирав, то заїхав аж сюди, де тепер стоїть млин коло Яна. Там і памятник стоїть під липами. Знаєте ж? Ну, то-то. Так, кажуть, їде, значить, пан на коні. Доріжка вузенька, лісом, значить. Були з ним і отроки, та тих десь нечиста рознесла. Звісно, як молодь. Десь забарилися, чи що. А князь, значиться, їде сам. Та що був за день зморений, так їдучи задрімав. І тут враз вискакує на нього здоровенний дик. — Кінь шарпнувся і князь ледь-ледь не полетів на землю, але на щастя через дорогу звішувала свої віти здоровенна липа. Одна гілля, значить, перевісилась геть над саму дорогу, так, що верхівець і головою дістане. І саме в той мент був князь під тією гіллею. Мимохіть, падаючи, підняв він руки і згрібнув за гіллю. Таким чином дістався він на липу, сів на гіллі і каже: — Ох, гірке те було дрімання. Хай, каже, на цьому місці повстане селище. Хай зникне ліс, звірина. Хай живуть працьовиті люди, а щоб мали вони де Господа Бога славити, збудую їм манастир.

І так сталося. І назвав князь те місце „Дремання", а з цього перейшло згодом на Дремань, а опісля Дермань. Нібито в дзвіниці, яка вже кілька століть стоїть у нас, є давні сховища ріжних паперів. Є там старі, старі записи. І все це ніби виписане, про все це оповідає живе слово.

А скільки тут лісів було навкруги. Які яруги. Які ріки, багна. Все це старе-престаре. Сива давнина положила свою печать навіть на наше небо. І люд наш давній якийсь, не сьогоднішній. Мури наших замків грубі, тяжечі. Вони свідчать про ту велику нашу минулість, якої ми, діти, не можемо назад привернути.

І каже дядько: — Народ наш, як бачите, дрібнявіє. Народ наш, коли тільки почав робити панщину, коли тільки зігнув раз шию в неволю, так і залишився невільником.

Вже давно скасовано панщину. Скоро сотня років проповзла над нами, а ми все такі ж, як і були. Спокійні, похмурі, повільні. Нас не цікавить ані наша минулість, ані наша будуччина. Жили ми в лісах. Дерли мед по липах. Били звіря. Ловили рибу і платили, невідомо кому, податки.

Прийшли нові часи. Ліси наші пожерла машина. Безліч наплодилося народу. Де тільки була латка доброго поля, скрізь бачиш села, села і села. Бувало, як їдеш до Острога, так один шлях, ліс і більше нічого. Сьогодні там самі хутори. А візьміть сюди, на захід сонця. До Будаража, до Мостів, до Шумська, Кремянця. Знаєте, що то було перед кількома десятками. Знаєте, що то був ліс та вовк і злодій. Сьогодні ще деякий шмат лісу лишився, але хіба тому толк, який порядок? Рубається, нищиться. Самі корчунки. А що то буде за десять літ? Ну, звісно. Кому то наших багацтв шкода? Хто хоче, то й господарить, — москаль, жид, тільки не наш мужик. Яканебудь княжна Андрейова, граф Грох-Грохольський, Димідов, Сангушко, гандляр Таксар, Гронфельд... — бачите, хто у нас господарі.

— Тото! — похитують головами дядьки.

А Володько слухає та міркує: — Тому то й наші тато мусять у ліс по дрова в ночі їхати. Треба було на корито свиням кусок стовбура. Тато мусіли в ночі, в заметіль, коли побережник сидить в конторі, до лісу йти, мучитись, рубати. Бо свині корита потребують. А ліс той, думає Володько, на нашому стоїть.

І він переходить у думці далі. Згадує бородатого діда Кошіля, як то він сміється. Як то він гарячими коржиками з медом та огірком його вгощав. Хм... Коли той сміється, то щоки його надуваються і червоніють. Подібний він на св. чудотворця Миколу. — Це побережник нашого лісу, а Лісовський, що має дванадцятеро дітей, також. Тому то тато Кошіля завше радо вітають. Тому то з Лісовським дуже щиро про Бога, про війну, ріжну старовину оповідають. А Лісовський стане, ноги розкарячить, подригує колінами: — Ну, воно конєшно. Єслі, так сказать, примєром, одним словом, то подано в древності лісу було, скольки хатіш... Їдь, бери, рубай"... — Ну-да, ну-да! — каже батько. Воно, трастя-ма, і тепер його ще досить. Кебто його не так нищили... Кебто, скажемо, був господар до нього. А то що? Таксар? Жид, здира. Йому аби більше тисячок збити. Он в Острозі свій банок відчинив... А ми то що?

Лісовський підтакує головою, подригує колінами, випє одну, другу чарку. Йому посиніє ніс. Заспіває він якусь розтяжну польську пісню. Володько слів її не розуміє, але знає, що Лісовський поляк. Знає це і батько, але Лісовський намагається говорити по кацапськи. Оте його „конєшно" за кожним словом, так, що Володько казав Стахові: — Ти „конєшно". Слухай. Чому твій батько говорить „конєшно" і колінами дригає? А Стах витріщить випнуті сірі очиська і мовчить. Чоло в Стаха страшно вузьке. Волосся зачухране, вилиняле. Ходить він і вліті і взимі

без шапки. — А носик тонкий-тонкий, довгий, білий, а колись посиніє, як і в старого Лісовського. О, Стах, Стах!

Чому Володькові лізуть отакі спогади, він і сам путтям не второпає. І це все у хатині, де регочуться дядьки, де густо від диму, смороду, дьогтю та махорки, де розпарюють овечі кожухи і летять на всі боки прудкі, крізь зуби, сплюваки.

Млин і хатина були для Володька першою школою. Вчителі мінялися щодня і щодня Володько міг чути нові речі.

А блисне сонце — Володько на льоду. Ковзає там і ковзає. Одягнутий кепсько, змерзне нераз на гірке яблуко, але додому не йде.

IX

У НЕДУЗІ

Одного разу, десь перед самою масляною, засидівся Володько в млині. Цілий день перед тим проціпенів на льоду, а над вечір, коли кріваво, з двома величезними червоними вусами, заходило сонце, зайшов Володько до млина. Там якось було холодно. Не топили, чи що. Дядькам то ніяка гибель. Вони в кожухах, постолах або валянках, а от Володько. Цього дурня мороз перебирав по кісточках і аж до серця добірався. А він чапить. Стоїть, сопляк під носом. Ніс як буряк. Губи посиніли. Чапить і слухає.

І так прослухав до пізнього вечора. Коли ж спохватився... О, Господи! Що ж йому дома скажуть? Мабуть уже тато прийшли від каменю...

Він хухає на руки, тупотить чоботлятами, біжить що духу. Йому щось непособі. Чогось недостає. Млосно якось. Добігши до річечки, що витікає з джерел від так званої ковбані і впадає до річки, зустрічає в ній важливу перешкоду. Річечка не замерзла. Тепла джерельна вода, бистра її течія перемагали найбільші морози. І до цього часу Володько, без особливих намагань перестрибував річечку, й аж сьогодні, добігши, зупинився, твердо переконаний, що перестрибнути її не зможе. Всі його мязи стягнуті холодом, ніби заледеніли. Руки пограбіли. Маленькі чобітки з поганенькими портяними онучечками зовсім не гріють ніг і, здавалось, вони обняті льодовими стисками.

Став малий. Думає, але квапиться. Хоче щось видумати швидше, але поквапом ще більше протягає час. Стрибати? Ні. Це ж не жарт у такий мороз скупатися. А морозець дійсно. Пекучий. Небо прозоре. Місяць великий, червонавий викотився зза соснини. Верби іскристим інеєм убралися. До того й вітрець східній стриже долиною, змітаючи з льоду рештки зернистого сніжку. Грубі зорі тремтять угорі і, здається, мов дзвони дзеленчать.

А навкруги — ні душі живої. Ледве-ледве, з далечини маячить малісінький огник з Володькового дому, та вогник такий

далекий, такий безпорадний. Острах лізе малому в душу. Чи вертатися до млина і там прилюдно показати себе таким легкодухом, нездарою, який навіть не перестрибне мізерного струмка, чи стрибати у холодну воду?

Стоїть, вагається, тупає, ціпеніє. Мороз все дужче та дужче пришкварює. Зорі все голосніше видзвонюють. Вітрець все гостріше стриже гладку, безмежну, льодову поверхню, а Володько...

— Що робити? Як... Мама. Мамо! — вирівається з уст вигук одчаю. Вигук болю. І раптом дивиться:

— Господи! Та ж я дурень, над усіма дурнями — дурень! То ж струмок можна оминути. Він же впадає в річку, а річка замерзла. Вернися кілька кроків, поборхайся снігом до річки, пересунься через річку перед струмком та за ним і справа закінчена...

Аж підстрибнув від щасливої думки, мерщій квапиться використати останню можливість рятунку.

— Додому, як пізніше оповідала мати, ледве живий присунувся. Чекаю та чекаю. Чекаю та чекаю. Де та, думаю, дитина? Ото човгає щодень по льоду, ще, чого доброго, залізе під нечисту силу до ополонки якої... А тут ні старого, ні Василя дома. Найменший заснув. Я вже... дай, думаю, піду й хоч погукаю. Аж то двері рип — відчиняються і... сунеться. Змерзле, нещасне. Та де ти в погибелі був? — напустилася на нього. А воно, людоньки, вже й язиком не поверне. Біжи, кажу, мерзляку, на піч! А там жито сушилося. Він і поліз.

Далі Настя, звичайно, піднімала досить брудний хвартух, одним кінцем обтирає вічно червоні очі, другим голосно сякає носа.

— А Володько без руху, блідий, зо спрагненими устами, запалими очима та щоками лежить, мов кара яка і ні рятунку, ні поради.

— Другого ранку, по приході з млина, після переспаної ночі в гарячому житі, Володько вже не встав. Рано прокидається і все йому гаразд. Нічого не болить, нічого не долягає. Сунеться на край печі, хоче злізти. Ще мати підійшла: Ти но там, каже вона, не зсунь із собою жита. Мерзляку ти. Шкода, що батько тебе попругою не потягнув. Тоді знав би, як то ходити та по цілих днях десь там ціпеніти.

І не встигла вона того виговорити, як Володько спустив ноги і замість того, щоб стати ними на тапчан, раптом падає... Ноги не слухають, гнуться. Вони, мов мотузи які. Впав хлопець і ні згуку. Мовчить і тремтить. Що він має казати? Що стане йому в оправдання? Казки слухав? Дасть йому батько казки. І новий страх заціпив серце. Тремтить воно. В очах біль, острах, благання. — Мамо, мамо! Зрозумійте хоч ви мене! — кричать ті повні сліз, ясні, прозорі, невинно сині оченята.

Але мати не розуміє. Вона тільки чує. Чує цілим єством, що наступає щось болюче, щось грізне, щось, що треба всіма силами поборювати.

— Встань! Встань, Володьку! — гукає вона.

Малий пручається. Ні! Він не встане. У нього нема ніг.

Зойкнула стара, руки — сухі патики, затріскотіли:

— А ти, потицюху! А ти безсоромнику! Горе ти моє тяжке. Нащо ти сушиш моє серце, дитино?

Ой-йой-йой! А як прийде батько!...

Батько? — і Володько здригається.

— І що з тобою є, ти чудовисько моє?! Горенько ти моє, горе. Попробуй но ще. Може як встанеш.

Куди там встанеш? Ноги попоретинані; навіть не чути. Володько лежить, мов непотрібний шматок чогось, що тільки дрятує погляд матері. Очі його все більше і більше наливаються слізьми, повніють і він не счувається, як вилилися з них дві великі світлі сльози.

Постелила мати в запічку якусь кожушину, рядно, поклала велику мягку подушку і Володькові постіль готова.

— Ох, справдився мій лихий сон! Ох, справдився...

— Дитинонько моя болюча, що я тепер робитиму? Верзлося мені цілу ніч, гірко верзлося.

Прибіг Хведот. Він переляканий, зніяковілий. Він не знає, що сталося, що є з його „Воводьком".

— І де то все на мою голову береться? — невгавала стара. Сіла на краєчку тапчана і тихо сплакнула.

Один лежить в гарячці. Другий на коліна вліз. На дворі морозисько. Батька немає... Вчора він відніс лебедцеві останню сотню, тому й забарився. Прийшов десь опівночі, щось трошки прикорхнув і ледь світ, коли ще Володько спав, пішов знову. Тепер прийде і почне жминдати: — А на що пускала? А нащо розпустила дітей? А чому не потягнула через плечі, щоб у хаті сидів? Ось маєш забавку. Тепер сиди ось та тішся. Вмре під погибель лиху і тоді що? Нащо я оте каміння тягну та землю купую? Для кого? Для себе?

І що я йому на це скажу? Намучений, голодний, намерзлий, хіба він нятиме мені віри, що діти не можуть в хаті вічно сидіти?

Цілий день сердилася мати, плакала, сварилася. Володько мовчав і терпів. Чув свою вину і разом не розумів, у чому вона. Зірвався кашель. Груди тиснула якась неміч. Їсти нічого не хочеться, думка плутається, крутиться голова...

Мати бігала то сюди, то туди. Все порає, скрізь порядок робить. Дров, води наношує. Водянку, що геть у сінях замерзла, вкотила до хати. Тепер вона розтає і коло порога ціла калюжа води. Василь прийшов зо школи. Його також неприємно вразила Володькова хороба. А батька то й поготів.

Він приволікся аж поночі. Сутулий, загнаний. Полатаний його суконний куцан увесь в білому поросі, ніби той тільки що з млина. Постолиська розбилися, одні волоки тримаються ще і тісно обшнуровані ними суконки позмерзалися, зальодиніли — справжні льодяні холяви, на які напущені колошні.

Прийшов, став, подивився на Володька і ніби зовсім байдуже каже:

— А з ним он що? Знову наганяв чого?

І, не кажучи більше ні слова, сів коло столу. Мати подає вічну вечерю. Вічна тому, що були це картоплі та огірки. Це робиться завжди. Сьогодні з приводу масляної принесла ще шматок солоного сиру. Всі їли і мовчали, а мати, тошніючи, оповідала. Їй не до їдла.

По вечері підходить батько до постелі хорого.

— А їв він що? — питає.

— Та де там. Ані калинки в устах не мав — відповіла мати.

— Та... Я вже сам не знаю, що робити. Бити вас? Лаяти? Бог мене за вас побив... — і вийшов з хати. Він мусить оглянути худобу.

А прийшовши, сів, роззув постоли, помолився і, не підійшовши до Володька, постогнуючи, ліг. Згасла лямпа, а мати стояла коло хорого. Уста її ворушилися. Чути тихий шепіт. Опісля падає навколішки, заломлює руки, благає всемогучого, „забувшого" її Бога.

Ледь світок батько прокидається, рухається. Спина за ніч заклякла, не розгинається. Але хто там зважає на якусь спину? Він встає, надіває не постоли, а чоботи — видно відразу, що не до каменю збирається. Неділя сьогодні. Він іде до церкви.

А вернувшись, витягає зза пазухи пятикопійкову французьку булку та півфунтовий пакетик цукру.

— Маєш ти ще, стара, молоко? — питає.

— Де вже там тепер молоко? Мюже щоб і вицяпнула... Молозиво тепер у „неї", не молоко (це про Рябу мова).

— Ну, та ж ти щонебудь йому приготуй. Він мусить їсти. А я зайду до Юхима.

При цьому слові Володько поворухнувсь. Через гарячку та біль голови не міг він підвести голови, але силувався всетаки. — Добрі мої тато — думає він.

Зараз по обіді пішов Матвій до першого свого тестя Юхима. Йти треба через ліс, вируб, поле. Скрізь грубо снігу. Ні тобі стежки, ні сліду. Борхайся по коліна в цілині.

За годину був він коло Юхимового хутора. Тут пусто, тихо. Світить сонце. Майже ввесь хутір занесений снігом. Величезні замети дивовижними візерунками нагадують застиглу поверхню збуреного срібляного моря. Високий частокіл з дощок оточує садок та забудівлі. Біла, мурована, крита зеленою бляхою хата. Добра на камінних стовпах клуня. Муровані хліви.

Коли Матвій увійшов на двір, коло комори зашарпався на ланцюгу здоровенний псюра.

Довгий від комори до стайні дріт і собака, видно, в ночі до нього припнятий, але тепер він привязаний лише коло своєї будки коротким ланцюгом. Побачивши Матвія, кудлатий псюра наробив лементу, ніби йому за це Бог-зна скільки заплатили.

На це вибігла з хати вихованка Юхима, найстарша Матвієва дочка, Катерина.

— Ой, тато! — вигукнула дівчина. — Чи ти, Боску, замовк-

неш?! Ану, мовчи! Пішов геть! Ходіть, ходіть, тату! Що там у вас? Усі здорові?

Матвій не мав що так розходитися. Він входить у сіни, обтупує з чобіт сніг, обмітає їх віничком. Юхим уже видно з хати почув Матвіїв голос і відчинив з кухні двері.

— Ооо, кого я бачу! Оце так, оце так! Ну, заходь, заходь!

І він щиро, сердешно радів, згучно сміявся, потирав руки. Дідура лічив уже з сімдесят, але вигляцав ще чепко й обіцяв довго бадьоритись. Бороду свою підстригав. Вуса також... Чуприна, правда, шпакувата, але колись, видно, була русява, тому не дуже помітна сивина. Підібрав він її у гарну, опрятненьку стрішку, по старосвітськи. Дідом навіть не випадало його звати.

— Оце ти до речі прийшов — і старий залився розкотистим сміхом. Міцно потиснув широченну тверду Матвієву долоню.

— Катерино! Мерщій батькові меду. Сиджу ото, куняю над книжкою. Придбав, знаєш нову пасічницьку книжку. Там вичитав нові зразки вуликів. Думаю собі завести. Та сідай же! Скука в нас тут на тих Клопах. Ну, що там у тебе?

— Ет, махнув Матвій рукою. Стара біда, а до неї й нова чіпляється...

Оповів про свої купівлі, камінь, а далі і до Володька:

— Лазило, лазило... Ото, знаєте, лід перед хатою. Наженеться туди отого воріння з семінарія, та хіба малого втримаєш? Пішов, промерз, а тепер ледве чи й вичухається. Лежить, як головешка. Ноги відняло, не їсть...

Невістка, Климова жінка, колише дитину. Прийшов Клим. Це старший Юхимів...

Він хотів був „на школи" йти, та не витримав, щось в голові замотичилося і мусів його Юхим на пів року до жовтого дому послати. Кара за нюхання з нечистим, — казали люди. А молодшого, Івана, дома не було. Цей парубкує. Масляна, то ж пішов до Дерманя „колодку" котити, та ось уже скоро тиждень, не приходить.

А Клим був толковий парубок. І вчився не зле. Та якось раптом... Кажуть нібито залюбився у попівну. А сам він то не дуже назовні того... Рижуватий, худощавий. От вона й не захотіла мужика. А той не знайшов нічого іншого, як збожеволіти. Дивні бувають люди... А Юхимові так хотілося „їх" в люди вивести. Іван теж вдався. Що його не побився — де там! Втік із школи і шабаш. Знайшов у Дермані якусь драбину (аби хоч дівка) і лазить до неї; скоро буде рік. Хай би вже хоч женився.

Мало мав Юхим радости з дітей. Одна дочка була, вийшла заміж і нагло померла. Єдина втіха — Катерина. Цю взяв і виховує. А стара його також вже давно покинула. Уже либонь років вісімнадцять буде.

Зятя свого Матвія любив, поважав і шанував.

Зійдеться — не наговориться. А розмови все живі, толкові. Не то, що з іншим вертихвостом все про чарку та тютюн. Цей ще хлопцем молодим сподобався Юхимові, а мав він всього девятнадцять літ.

Але сьогодні не до розмов. Смутні Матвієві вісті чіпнули за живе й Юхима.

Що ж... він піде. Може він що порадить. На віку траплялося досить бачити. А тим часом деяких трав із собою захопить. Трави бувають дуже цілющі. З них і ліки роблять. У Юхима, ще від Бо-зна коли, лежить на полиці груба, в шкірянім вязанні, книга: „Цєлєбныє растенія".

Він вірив, що „Бог мудро будував наш світ. Дав він хоробу, але й лік від неї. Все потрібне, все на місці. Збагнути мудрощі великого творіння — значить вірити у велику доцільність усього, що дав нам Найвищий Творець" — і, вірний своїй фільософії, він стійно і мужньо зустрічав усяке горе, так само, як і радість, шукаючи нової рівноваги.

Знову борхня снігом через поле й ліс. Кріваве сонце спадало за лісову стіну. Легкий, гострий вітрець стриже поверхню снігу, розсічує віти сосон та старих беріз, шумить і дбайливо засипає сліди.

Коли Матвій з Юхимом прийшли — Володько спав... Червоний, з виснаженими устами.

— Їв він що? — питає Матвій.

— Та лемензнув, як кіт, кришку булки з молоком, — відповіла мати.

Юхим оглядає хорого мацає його чоло.

— У вас тут холодно. Ти б натопила, Нвсте. Для хорої дитини це шкодить. Я ось тільки огріюсь, а там бачитимем, — каже Юхим.

А огрівшись, він попробував живчик малого.

— Ну, Матвію — сказав старий по часі. З хлопцем не жарти. Він простудився. Ледве, чи я тут що пораджу. Треба буде дохтора. Де це він так промерз.

Матвієві уста скривились.

— Мені, каже він, треба б узяти добру запругу та спитати он ту стару. Коли б її звіз кілька разів по плечах, тоді сказала б, де він промерз. Напевно на лід хлопця пускала.

— Людоньки, людоньки, — тошніє Настя. — Дітиська досихають на печі і...

— То, різун в твою-ма, тепер хай догниває в постелі — гукнув сердито Матвій.

Мати в плач: — Коли б воно яку одежину путню, чоботи мало, то цього не було б. Не можу ж я, щоб їх воші на печі догризали.

— Коли б, коли б! — А ти не пускай на холод. Я тобі це сто разів казав, але поки не відчує цього твоя спина, ти не послухаєш.

— Втихомирися, Матвію! — вмішався Юхим.— Криком справи не поправиш...

— Але ж, стоболів його-ма', злість бере. Кажеш, говориш, наказуєш. Ніби горохом об стіну. Ніколи, зволота, не послухає. Казав: гляди мені, не пускай дітей на двір. Ні. Не послухає... —

Мовляв, що то я не — не я попова свиня зроблю по своєму... А тепер на маєш. Добре воно сказати — до дохтора. А де то тих грошей наберешся?... Та й народ тепер ні на що зійшов. Бувало, як я був малий хлопець, то по снігу босі бігали і нічого. А тепер — дивись...

Ет... — і Матвій сплюнув.

Настя почала хлипати...

— Але, Боже мій... — розважав Юхим. — Сваркою та плачем, діти мої, найменше собі допоможете...

— Тошненько мені та нудненько мені... Снилося мені, людоньки, таке всяке... Сниться, знаєте, що зо старим ідемо коло млина греблею, а за нами й воно бігло. Біжить, жебонить, як курча. І тут зненацька, як зірветься хуга! Вода в ставу піднімається, рве греблю, міст, і разом з тим забрало нашого малого. Боженьку, що я наболілась тої ночі. Ото, знаєте, бачили, як тоне дитина, а тут ноги ніби закам'яніли і поворушитись не можна. А вода брудна, брудна... Господоньку, Господоньку! Що то буде?... — і Настя перехрестилась.

— А ті сни, Насте, бабські забобони... Хлопець видужає...

Матвій трохи охолов. Йому також снився прикрий сон, мовляв, верзлося, чорт зна, що... Ніби з нею (і тикнув пальцем на Настю) стоїмо над глибокою криницею. А цей он малий нахилився в криницю і на наших очах шубовснув у воду. А криниця сажнів двадцять глибини.

— А то верзеться часом. Але ви напувайте його липовим цвітом з медом... Якщо не маєте, то Катерина принесе...

Настя перебиває: Чому то не маємо. Маємо. Дяка вам за пораду... А може його почаївськими мощами обкурити та маслосвятіє справити.

— Ну, то вже аж опісля. Тим часом не обкурюйте, і не везіть до церкви. Йому треба тепла...

Настя заметушилась. Не було навіть чим почастувати гостя. Щось там було дрібочок старого сала в бодні, але ж ще прийдуть свята — Великдень. І тоді закортить поскоромитися... До того саме тепер маслянка. Настя поставила на полумиску грудку солоного сира та з ложку масла...

— Вибачайте за таке приняття... Так, чуєте, витратилися, що Господи...

— А мені чого ще треба? Що ви за люди... Хіба я не знаю вас, а ви мене? Ось треба йти, поки ще не зовсім ніч...

І Юхим дійсно хутко відійшов, не дивлячись на те, що Матвій затримував „посидіти". Він ще раз оглянув хорого, порадив лікаря, або принаймні хвершала і пішов.

У понеділок, ідучи ледь-світ до каменю, Матвій міркував: „І як його в повітри до того дохтора?". Останні копійки, навіть зароблені коло каменю, одніс Григорчукові, ще й боргів наробив. А тепер їх сплачуй, проценти сплачуй, податки плати, штраховку*

---

* Забезпечення.

плати, а де його в нечистого того гроша наберешся. Хуга ще до того зірвалась. Сніжить, мете, віє... Вивези дитину в таку пору на поле... Та це ж певна смерть.

Одначе, коли ввечері вернувся додому, на душі у нього стало відрадніше. Володько міг уже розмовляти хвильку, піднімався, щоб посидіти, та їв. Не міг тільки звестися на ноги. Вони стали зовсім нечутливі. Порою ж відчував великі болі і навіжено янчав. Матвій порішив з поїздкою до лікаря зачекати.

— А може воно само перестане, аж поки чоловік трохи з боргів обчухрається.

І так плили дні за днями — тяжкі, безрадні, одноманітні на безлюдді.

Володько лежить. Ноги його попухли і він не може ними ворухнути. Часами біль добирається до серця, але він ціпить зуби, щоб не янчати, бо мати кожного разу починає, хоча і крізь сльози, допікати йому за непослух: — Ая, дитино, дитино! Наробило ти мені бідоньки, наробило. Ночі мої, сон мій, спокій, мої тяжкі болі! А чи ж я тобі не казала? А чи ж я тобі не наказувала? — Сиди в хаті! Батько сердитий, мороз на дворі, одежинки людської Біг-ма. Ні. Не послухає. Ось маєш. Ось лежиш ти в подушках, а в серці моїм гарячий камінь. Ох, треба було тебе бити, ох треба було.

Володько воліє сто раз гірші терпіти болі, ніж вислухувати оті матірні вичитування. Він корчиться нераз з болю. Часами довгими безсонними ночами ллє пекучі сльози з душі і серця, що палають огнем, якого не згасиш.

Знає він, що матері біда. Лихо, нужда, нема кому допомогти. Хведотисько один замурзаний на печі, але що він? Їсти тільки кричить. А матері і худоба, і води наноси, і дров наготуй, і звари, і Володька опорай, на руках на двір виносити треба, на другий бік обернути.

З часом від лежання пролежні у малого поробилися. Рани гнійні. Поприлипає сорочка до спини... Хоч ти всіх святих на рятунок клич. Треба було відмочувати, відривати.

Після таких відмочок хлопець лежав на подушці — блідий, сумний аж прозорий, з заплющеними очима, а на чолі у нього краплі холодного поту.

Мати зложить руки, а сльози в неї горохом сиплються. Згодом і слів не стало, а сухий плач ще болючіший.

На третьому тижні Володькового лежання поробились у нього на стегнах великі нариви. Почало гнити, текти. Витікало багато матерії й у хаті від того прикрий запах. Мати не встигала міняти підстілок. Ще гірше ніж з малою дитиною.

Страшні болі терпів малий, моральні і тілесні. Очі його, мов рани... Веселість і вогонь радости зникли з них назавжди. Синьота їх злиняла, а лучистий зір притупів, прибитий виразом страждання. Коло нього і над ним одні і ті ж осоружні вигляди. Темна, закіпчена, з ребрястих липових дощок стеля, на якій Володько уяву свою розпускав, малював на ній картини прива-

бливих краєвидів, людей, звірів. А коли кришку вщухав, меншав біль і зменшалася сердечна мука, він навіть мріяти починав. Видавалось йому — далеко обсаджена тополями дорога. Над ним небо глибоке і тяжке, ніби мармурове склепіння. Перед ним сходить могутнє, яскраве, мов кипяча кров, сонце, а він живий, щасливий із здоровими ногами, йде, біжить і співає гимни, чи молитви. І птахи при цьому співають, і рикають в лісах звірі, і земля радіє, пє промінь сонця і його спів, тішиться і паленіє соромом радости та краси.

Зате страшні безсонні ночі. І тиша ночі, і біль разом з мороком, наповзали на нього. Кожний нерв бренів болем. Голова повна рідкого клекочучого мозку. Оченята западали, а кров, що порою переставала омивати ранені перетяті жили, бурилась, припливала до мозку. Він чув під собою мокроту з ран, але боявся будити натомлену матір. Вона й сама по кілька раз прокидалася, стогнала, міняла під Володьком підстілку, хрестила його. Це безперечно заважало батькові, але він завжди так був натомлений, що спав, мов труп на бойовищі. Хай там громи бють, гармати ревуть... Міць його сну подібна міці граніту. Тільки подих ранку і перша соняшна зірниця могли старого підняти. Вони крушили його сон. Вони зводили натомлене тілисько, обдаровували його стогонами, болями. Старий тримався за крижі і зводився... — Ох, ох, ох!...

Все це Володько бачив і чув. Тоді болі батькові долучалися до його власних, навіть їх глушили. Він бачив, як поволі зводиться батько, надягає одяг, наборсує постоли з волоками, йде до цебрика і, набравши кварту води, миє правою рукою обличчя, очі, а лівою тримає кварту. При цьому він так обережно нагинається, бо спина мов кіл. Її не легко зігнути. У ній тисяча кольок сидить. У ній всі ломи, грабки, сокири, пилки. Це вони там колють, ріжуть, трощать.

А мати ще раніш, ніж батько, встає. Вона ж мусить, поки „він" відійде, чогось теплого спартолити. Вона наготовить для „нього" в кошіль на цілий день....

*

Уже в березні починає весна. Дихне тепліший вітрець і сніг не переносить його пристрасти. Сонце без страху, отверто заливає віконцята, а промінь його мов стріли диких вояків засипають хатину. Два стовпи освіченої куряви, мов дві похилі вежі чавлять тягарем своїм хорого. Синя латка на небі наново перемальована.

Ах, яка та весна! Ах, яка радість! Володько сонце зустрічає і проводить. Хведот більше коло вікна стирчить, а Володька заздрість бере. Батько швидко роботу в каміноломнях полишить, бо земля розтає і може трапитись нещастя.

Весна і на хорого вплинула. Уже до Великодня йому значно покращало. Принаймні з ран не текло, та міг, коли його підперти подушками, кришку посидіти, а від цього почали пролежні гоїтись. Йому сповнилося сім років, тому мусить перший раз іти до сповіди та гріхи свої сповідати. Але для цього не було часу.

Сніг не забарився злинути. Матвій що Божий день в полі та в полі. Часу не має, щоб коні запрягти та одвести малого до церкви. а нести такого не понесеш... Як не як, до церкви сім верстов.

— Не буде ж дитина, через якусь там роботу, без сповіди та Причастя, — гризеться Настя.

А Матвій відповідав: — Коли б но всі ми стільки гріхів, як він, мали, то й попів не треба б було на землі.

Одначе Матвій вибрав всетаки хвилинку, (був, здається, якийсь присвяток) запріг конята в драбинячок, намостив досить мягкої овсяниці, окутав Володька кожухами і повіз до церкви.

Незабутня, чарівна хвиля! Якийсь величний, новий світ узрів малий страдник. Храм. Скільки тут простору, святости, розкішних, повних божества картин.

Церква видалася Володькові безмежно висока. Ледве сягає зір до склепіння бані. Там великий образ могутнього Бога-Саваофа з золотим сонцем на чолі, що розсипає на всі боки пучки проміння. А навколо ріжні святі картини. Володько ще не знає їх. Пізнає між ними тільки постать Христа, що скрізь відріжняється від інших якоюсь ясністю і привабливою простотою. Всі святі бородаті, здебільша лисі. Одяг на них дивний. Якісь полотна, не одяг, а на ногах сандали. Деякі образи захоплюють своїм змістом. Он, наприклад, Ісус Христос на ослі до Єрусалиму їде. Багато люду. Всі, видно, гукають, радіють, вимахують руками, зривають свої одяги і кидають по дорозі пальмові гілки. Але Христос сумний. Він їде туди, де чекає його мука і смерть.

Ця картина особливо подобається Володькові. Він ніколи, ніколи не забуде її... її такою, якою бачив у своїй сільській церкві, коли було мало люду, пахло ладаном, бамкав дзвін на горі і дзвінка луна розсипала під склепінням бані однотонний спів церковного хору.

Малий сидить на ослончику, ввесь закутаний у ріжні лахи. Йому боляче і холодно. Він починає тремтіти, а очі його наливаються каламутним сумом і сходить одна по одній сльоза.

Боже! Боже! — думає він, дивлячись на скрівавлене обличчя Христа у терновому вінку на образі. Ти бачиш мої страждання. Я вірю, Боже, поможи мені!...

І біль, здається, ущухає. Ах! Чи то лиш я терплю? — „Я мушу терпіти, бо кров моя неспокійна, а тіло моє не від мира сього" — говорив Володькові Христос.

Тоді Володько зовсім забуває за свій біль. Забуває і лише шкода йому чогось. Острах западає в душу. А що, як залишуся калікою? Без ніг? Чи встану я ще коли? Чи пройдуся нашими луками, полями, лісами? Чи слухатиму радісний голос життя? Чи побіжу по стежці, втоптаній, гладенькій? Чи різатиму вітер — вітрогоне ти, казали бувало мама... Ааа!...

І мати тут же побіч. Вона стоїть навколішках перед великим образом Пречистої Матері й молиться. Перед образом висить велика лямпадка з ріжнобарвними скляними френзлями, а в ній мацісінький огник блимає. Барвисті скелка відбивають

барви. Володько дивиться на темноватe обличчя Матері Великого Сина і порівнює його з обличчям своєї... О, Боже! Яка подібність... Тільки що „вони" — багато сухіші, багато чорніші... Але вираз очей... Ні, Володько ніколи не забуде виразу очей страждаючої Матері...

А батько стоїть оподаль. Правиться якась відправа і він слухає її. У нього нахмурене високе чоло, великий, злегка горбатий ніс у профіль, кудлаті, настовбурчені брови, невидимі запалі очі та досить довга густа, чорна, ніби сталева, борода.

О, батько є завжди батько. Навіть тепер, тут, у церкві, перед обличчям примирення і святости. Ні один образ не нагадує Володькові подібности батька. Чи молиться він? Невідомо. Але час від часу він кладе на себе широкого хреста, не похитнувши навіть головою.

Люди прибувають. Через величезні вікна вриваються похилі кольони соняшного світла. З хорів несеться перший спів. Володькові робиться тепліше. Його тонкі, оголені, вимучені нерви бренять тисячами відгуків і йому порою хочеться злізти з ослону, припасти до шерсткого каміння помосту і ридати:

Да ісправиться молитва моя
Яко кадило пред Тобою...

Довго, довго тягнеться відправа. Володько втомлений розчулений. А коли вийшли люди і в церкві стало згучно та порожньо, побачив коло себе матір, батька... Вийшов піп у чорному одягнутий, з хрестом у руці. Малий хлопчина тримав великий таріль, а на ньому ріжні речі. Батько підніс Володька враз з ослончиком до престолу і тремтячий Володько почав сповідати перші свої гріхи.

— Чим ти згрішив? — було перше питання попа в російській мові.

Володькове серце стиснулося і голос засікся. Він мовчить. Він не знає, чим згрішив, які гріхи можуть бути. Він Хведота спокушував на ріжні вчинки. Пригадав річку, млин, корови, казки... Все те гріхи. За все його бито, за все, що він зробив. Сказати це?... Скажи!... Але скільки він не силився виговорити хоч одно слово — не міг. Священик допомагає:

— Не слухав батька, матері? Заздростив? Не молився перед спанням чи рано Богу? Не постив у середу та пятницю, лаявся поганими словами?

Ах, він пропав! Він згинув. Він великий грішник. Все це було, і Володько, тиснучи останні вибухи плачу, не витримав і великі гарячі сльози полилися з його очей, потекли по щоках і капали на престіл...

— Ні! — майже викрикнув Володько. Йому хотілося ще щось сказати, та було пізно. Сповідь скінчилася, а почалося маслосвятіє...

Він мусів розстібати свою одежу і при цьому було йому соромно. Йому мазали оливою плечі, груди, чоло. Він силкувався

витримати всі ці тортури, хоча всією душею прагнув їх кінця. Він втомлений, вимучений. І коли їхали додому, почув сильну душевну втому і знову заплакав...

— Чого він реве, той бельбас — майже сердито каже батько.

А бельбас ревів тому, що не міг виконати попової кари, яку на нього наложено: — Піди, стань навколішки перед Матірю Божою і вибий десять поклонів.

— Мамо! — шептав тоді Володько — Я не можу піти... Я не можу стати навколішки...

Тепер їдучи Володько пригадав це і заплакав. Вони кпляться з мене. Тільки мама одні... Мама сказали: — Не треба. Я сама помолюся за тебе... — І повний великої вдячности він знайшов матірну руку, стиснув її. Мати відчула той потиск, зрозуміла, пригорнула і вимучений хлопчина заснув.

Сон був такий міцний, що малий навіть не прокинувся, коли його дома зносили до хати.

Скоро запав вечір, а Володько все не прокидався. Мати ввесь час чапіла коло його постелі і молилась. На дворі віяло весною, світив молодик...

До Великодня з сівбою закінчили, бо свято припало пізно. Що там тієї роботи. Зо три чотири дні і „шлюс"... Але найтяжчі злидні налягали тепер на плечі Матвія. Міцні вони, але не втримували тих тягарів. Голод зазирав до віконцят його хати. А тут весна, свято, сходить хліб святий, зеленіє луг, витикається стрілками очерет, а коров немає. Одна хвостина залишилася на подвірю та пара кінських шкур.

Батько сяде коло столу, затисне тведрими долонями своє широке, обпечене сонцем та вітром чоло і думає. Працюй, працюй, мов той каторжник, борися зо злиднями, ломи кості, а що маєш? А тут оті блазні, отой хорий. Так би й розбив голову... І на якого біса було женитися. Що робитимуть діти. Землі треба! Землі! „Росія матушка" ширізна, а тут немає де повернутись. Там десь Сибір несходимий, а тут...

Ні! Годі! Чи ж то тільки світу, що у вікні? Геть звідсіль! Землю шукати, битись, дертися за неї, хоч ціною життя свого, бо що значить воно без землі? Що за життя, коли людина з дня на день, з року на рік перебивається, гірко працює і ледве на кусень хліба та личаного постола заробить?

І прочуває Матвій, що десь в кацапії дешева земля — двадцять-тридцять карбованців, продається. Думав, думав і одного ранку каже Насті:

— Щоб то стара, коли б отак десятинок двадцять-тридцять ми мали?..,

— Що, тобі сниться, чи що? — каже Настя.

— Не сниться. Он, у кацапії, кажуть, земля дешева. Готуй но мені торбу з хлібом, поїду оглянути її.

— Чи ти з глузду зїхав? — сіпнула Настя. Чи ж би ми покинули наш Дермань, церкву, рідню, рідні могили і поволіклися б, чорт зна куди, в світ за очі?! О-о-о! Це вже ніколи. Тут родилась,

тут вмірати хочу. Вже й так виволік нас, Бо-зна куди з села, де ані людини живої нема...

— Дурна ти, бабо. Рідня та могили тебе не нагодують... Хочеш тут з голоду пухнути? Що буде, коли кості мої відмовляться тягати лома? Глянь, он руки повитягав з ключин, жили як мотузи випинаються зо шкури, а що маємо? Ти ж не забудь, що он ще ті бахурі ростуть.

— Ну, як собі знаєш, а я присягну, що не піду в такий світ. Хто зна, що там за люди живуть. Може у них і церкви немає, і гутірка у них якась кацапська... Не піду.

— Ет, що з впертою бабою порадишся! — І на цьому розмова скінчилася.

Матвій обдумував свій намір далі. Ходив у село, щоб більше розвідатися про ті землі та порадитися, а опісля почав шукати собі товариша для подорожі. Земля та десь аж у Смоленській губернії. До подорожі зголосився ще один дядько...

Уже на перший день Великодня, по розговінню, почав казати Матвій, щоб Настя готувала йому на дорогу харчі. „Ані мрук мені!“ — сказав, коли та щось знову почала. „Завтра їду і все!“

Грошей трохи пристарав. Сім карбованців за камінь вторгував. Перед святом корова отелилася і привела бичка. І як він мав тиждень, продав, що дало також сім рублів і пять золотих, бо бичисько був порядний.

Настя плакала, коли відходив Матвій, але нічого не помогло. Старий узув чоботи, закинув на плечі торбу з хлібом, на палицю перекинув свиту і почимчикував до стації пішечком. До містечка сім верстов. Там є цукроварня, а тому і чугунку провели. Всетаки вигода, різал'ма — казали мужики. Не то що інші верстов сорок-пятдесят до стації тіпай...

— Що й казати. Звісно, чугунка добра „вещ“ *.

Знову залишилася Настя сама. І худобу порай, і за дітьми пильнуй, і хорого гляди. Правда, худоби тої неабискільки, але і ту одну хвостяку мусить хтось попасти вигнати. Володько лежить, Василь до школи ходить, а Настя мусить сама корову пасти. Візьме на мотуз, виведе на луг, привяже, а сама біжить до хати обід варити та на городі копати, сацити, сіяти, полоти.

Володько все лежить. Найтяжчі дні минули. Ноги помітно гояться, але ставати на них ще не може. А тут весна, все розвивається, цвіте, світить сонце. Мука одна лежати в таку пору.

Хведота вже не вдержиш в хаті ланцюгами. Чи зїв що, чи ні — побіг і там десь цілий день гасає.

Квітів, квітів навкруги. Луг, ліс, поля. Все манить, все соковите. Володька часом винесуть на сонце, покинуть мов комердяку яку і лежи. Він дивиться, як шпориш на подвірю розростає, як літає з квітки на квітку бджола, як цвіркоче над двором жайворонок, а на стрісі цілими днями клекочуть чорногузи.

---

* Річ.

Шкода, що Хведот не розбирається в квітах. Полізе ото на луг і понариває там оберемок всякої болотини, принесе Володькові і горя додає:

— Володьку, насі висні тааак цвітуть — і при цьому аж очі приплющував, показуючи, як то „висні“ цвітуть. На гладках тулецький часник... Мама насадили тааак багато всього...

Немає більш нещасливої людини від мене — думає Володько. Він мучиться і болів. Пробував на ноги спинатися, але вони ще гнулися й боліли. Про лікаря ніхто й не думав. І коли він намагався звестись, коли, не втримавши рівноваги, падав і безпорадно лежав на землі, йому виступали сльози. Тепер він зробився якийсь розлізлий. Блідий, сухий, мов скипка — одні кісточки, очі глибоко-глибоко, тільки два червонясті знаки від кінського копита виразно виступають під правим оком...

А яке глибоке і синє небо. Яке чисте й пахуче повітря. Увечері скрегочуть жаби і це нагадує Володькові, як вони перебиралися на хутір. Тоді йому було три роки. Вони їхали коло млина і Володько слухав, як десь за ставом скреготали жаби... І тоді така ж хороша була весна. Зрештою, коли вона не є хороша?

Коли Матвія не було дома, то Настю часто хтонебудь з рідні навідував. То Єлисей приходив, то його старший син Василь, якого дуже любив Володько, часом тітчина Катерина, яку Володько збожнював. Вона була завжди весела, розсміяна танцювала, співала, пурхала мов той метелик на весні. До того вона страшенно любила Володька.

І коли вона сідала коло нього, коли починала пестити, цілувати його, щось йому оповідати, він тоді оживав, щічки його загорялись і рожевіли, оченята починали великою радістю жаріти. Він нераз вмірати за ці пестощі хотів би... Ніхто ж у нас не вміє так пестити, одна Катерина — отой вітрогон...

Настя страх любила свою племінницю і разом хрещеницю. Вона завше просила її залишитись у них якнайдовше і Катерина, як могла, то лишалась...

— Будеш ти, Володьку, ходити ще своїми ногами? — чомусь запитала одного разу Катерина.

Для Володька ті слова були непереможно болючі. Він почав, замість відповіди, плакати. Він плакав з безсилля, з сорому. Катерина цим перелякалася, припала до нього, обсипала цілунками: — Не плач, Володьку! Не плач, миленький! Ти будеш ще ходити! Ти ще виростеш отакий великий, як твій батько, отакий дужий будеш, як він. А скільки дівчат будуть тобою любуватися, а щастя твоє велике і сам ти будеш красунь великий. Як я тебе люблю, Володичку! Мій ти маленький братик, моє ти серденько щире! Коли ти виростеш, ти не забудеш мене? Ні? Ну, скажи, ні?

— Ні — тихесенько промовив Володько.

— О, ні, ні! Ти ніколи не забудеш мене — і цілувала Володя у чоло, щоки, уста, волосся. Як йому гарно було, як радісно на душі! Він не відчував більше хороби. Він був щасливіший за всіх людей на світі і, вигукнувши якийсь вигук зо всіх

решток своїх сил, тісно, тісно обняв за шию Катерину та міцно поцілував її. Очі його світилися великою дитячою любовю і ніхто не відчував її краще, ніж ця русява дівчина.

Коли Катерина відходила додому, на Володька находив подвійний смуток. Весняне сонце гасло і блідла зеленість трави. Ані Хведот, ані Василь не розуміли його, а весна ніби навмисне злочинно хороша була.

„На проводи" Настя не ходила в село, щоб мертвих навідати. Не було з ким дітвору покинути, а безногого не потягнеш з собою. Зате попоголосила вона той день. Сама одна. Скука. Гора, на якій знаходиться кладовище, далеко на кілька миль видніє. Видно люду багато, дзвони дзвонять, радіє природа, а тут злидні, нещастя, смуток.

Богу дякувати, Зінька—кума і сестра—над вечір прийшла провідати, крашанок принесла й обі проплакали до вечора. Зінька оповідає, скільки то люду було на могилах, скільки там випили... Над вечір покотом народ лежав — проводи, яких вже давно не бачили люди. Шкода, шкода, що Насті там не було. Тому і плакали обидві.

А на Юрія рано приїхав Матвій. Був невиспаний, втомлений, тьомбав піхотою зо стації, торбу порожню, обсовану по порохах вагонів та кацапських хижок приніс і викинув на сонце, щоб трохи висмерділась. Сам же спати звалився... Коли людина зморена, то й Юрій їй ніщо... Від самого Києва вночі їхав, а що находився!

Зрання Василь ходив до церкви і пустив між ріднею звістку, що батько вже дома. Незабаром приїхав брат Єлисей, тесть Уліян, деякі рідні та знайомі. Зінька з чоловіком приїхала. Всі цікавилися новинками. А що Юрія ніяково справляти без чарки, то кожний з гостей подбав про півока то горілки, то якоїсь запіканки, чи вишнівки.

Розбудили Матвія. Бідака мусів зволоктися, продерати заспані очі, митись, причесатись, щось з порядніщої одяжки накинути. Білу сорочку з червоним поясом надяг, бо тепло досить.

Гармидерно стало, і в хаті, і на дворі. Всі на жито хочуть... Ну, на жито, так на жито. Настя сюди-туди метнулася, всі рештки зносить на закуску. Зінька, знаючи Настині цьогорічні достатки, мисалу холодниці та величезного пшеничного колача з собою привезла. Настя перед тим трохи свіжого сира віддушила і з нього макітру мялохи наробила, та насмажила яєшні... Десь клаптик сала, що з великою обережністю ховала для найважнішої оказії, вискупала, а вареники з сухими сливками варили, бо сира не стало.

Вийшли всі на верх під ліс. Володька також взяли з собою. — Не буде ж дитина сама нудитись. Тепер для нього свято і гостинців, не знає, де сховати.

Знайшли місце гарне, сухе, під дубом коринастим, що саме розвиватися почав. Проти сонце пече, соснина розпарилася, міцно в ніс бє смоляним запахом. Килим зеленого жита збігає у низ, а там переходить на подекуди ще цвітучий молодий садок. Море

зелене, хвиля по ньому ледь помітна хлюпоче, цвіт саду, мов срібна пінка виблискує в соняшнім огні, а зелений заквітчаний луг оточує сірі стіни будівель розкішним вінком.

Пили, їли, чоломкались, пробували співати. Матвіїв характер горілки не переносить, за те він надхненно і поважно ніби священослужить, оповідаючи про нові краї і землі.

Він радіє радістю цього свого рідного краю. Радіє оцим житом, небом, сонцем і квітом свого саду. Але не там у Смоленськім. То вже чужина. Сіра, нудна і непривітна. Там холод, там багна і мало соняшного проміння, бо сонце не всім однаково світить.

— Та й що ж—спокійно казав Матвій. Не сподобалося мені там. Не наша культура. (Чомусь це дивне слово вжив), Правда, що ліс там — заздрощі одні, як свічки сосни, але тільки всього і є. Земля не пашна, громиш... Сіно росте, але переважно болотяне. Сіна там хоч гатку гати, а тамтешний люд ради собі з ним не дасть і там гниє воно по лугах у копицях. Народ там незрячий. Добрий люд, нічого казати, але сірий. Все розмова та розмова, а діло не робиться. Баба там заправило, а мужик каптуркаптуром, то спить, то піячить, то тягнеться у світ. А що вже баба зробить, то звісно. Ніде тобі ані хати людської, ані клунчини. Якісь сушні, знаєте, що зветься „гумно" (тьху, аж сором висказати), ото подекуди стирчать, а більше нічого... Як збере, то мізерію яку з поля, то там і гниє під голим небом, а ліса навкруги, хоч пали його.

Знов і життя їх не понутру мені. Неряхи, брудні. Хати, знаєте, з кругляків будують, не тинкують їх, не білять. Скажеш йому що, а кацап тобі: — Аа, што там... Нам і так карашо. Нє красна ізба угламі, а красна пірогамі!" — Ну й кажи йому, що хоч, хай йому частець, тьху, Господи, прости!

А чи має він ті пироги? А знаряддя у них яке... Плуга вони не знають. Якесь рало мають, що звуть сохою. А що тією сохою та зоре. Вийде, покопирсає поле, ніби свиня рилом, і то зветься зорав. Борони ще у них деревяні, на одну, як вони, кажуть „лошадь"*. Земля погана, але коли б до неї німця чи чеха дав там, той би з неї зробив щось путнє, але рускій ніколи.

Рускій поспати, поїсти, випити, то так, але до праці то його немає.

— Ото, кумо, що правда, то правда — починає Зінька, але Матвій нікого до слова покищо не допустить.

— Правда, що за одну нашу десятину там можна пять — шість купити, але мене це не спокушає. Знахорцеві подобалось і він хоче туди ще раз їхати, але вже дав спокій. Призвичаїтися для мене не легко було б... Ані доріг там нема... Навіть, наприклад, таких, як наші. А що вже міста — просто сміх один. Ночував я одну ніч у мужика в місті Малоярославці. Колись у нім хранцуза побито і памятник навіть на ту памятку там стор-

---

* Коня.

чить... Але, поправді, то з того міста один памятник і є. Решта — тьху, тай годі. Будинки все деревяні, чорні. Вулиці то широкі, але на них ні пройти, ні проїхати. Коні по черева грузнуть, така грязюка. А коли кацап приїде до міста, то стає, де йому хочеться. Підкине під коня сіна; що кінь зїсть — добре, а що лишилось, лежить місяцями, вмішується в грязюку...

Отакі там порядки...

Але мужик, у якого ми ночували, добряга, нічого казати, душа. Не давав мені до півночі спати, розпитував. Все „Матвєй Антоновичем" мене кличе, а я вже і спати б хотів. Ні. „А Матвєй Антонович! А как там у вас та?.,. А што? А как зємлішка то?"... і так безконечно. Нас вони не дуже люблять, хахлами кличуть, та лаються... „Ти, каже, мужік, ти хахол, в тібя нужди нікакой". Трястя-ма, добрячий народ, але жити не тямить.

Бачив там і господарства з тією сохою, гумном та деревяною бороною. Бачив навіть садок. Власне отакого саду, як он мій, там і не знають. От, знаєте, город, а в нім затицяно в неладі кілька дерев... Дерева ті вбогі. Хрукта кисла... Шкода, що не міг я бачити, як ті сади цвітуть. Але яблука ті коштував. Один пан дав мені на пробу, ну, така, знаєте, кислятина, що в рот не можна взяти.

Ні, це не для мене. Коли вже бідувати, то дома, а не десь Бо-зна де. Чоловік там завжди йде в світ, а дома баба... Баба ж, звісно...

— Ну, це вже робота — додав Зіньчин чоловік, що, як відомо, був під патинком своєї жінки.

— О! Ти но глянь на нього — затараторила Зінька.

— Дивись но, Насте. Вона і те, вона і се, сюди-туди. Та хіба тебе можна з такою бабою рівняти?

— Но, но, кумо! Ви вже не кажіть...

— Ее, що у нас бабам... От у кацапії — кинув Єлисей, хоча зовсім там не був. — Там баба й оре, й сіє, і молотить... Чотири, або шість ціпів нараз лущать, і все баби.

— А хай йому частець, щоб я та ще молотила. І так руки покручені від жаття та вязання — додає Настя.

— Ну, ну! Чекайте ще... Хай но війна прийде. Будете і ви молотити, — каже Уліян.

— Аа, що там війна. Поки війна, поки що... Його на війну не візьмуть — хвалиться Настя. Я свому одно казала й кажу: Роби, що хоч, дій, як хоч, але я звідсіля нікуди не піду. Досить з мене і цього. Я й так три роки тут проплакала. Вийдеш, бувало, вранці: пустка, безлюддя — голосиш. Але тепер я і безлюддя полюбила. А поїде він, сяду на камені серед чистого поля і буду сидіти. Тут і сонце, і ліс, і вода, і люд рідний.

— Еее, махнув рукою Матвій. Кобто чоловік баби слухав, то світ давно перевернувся б.

Зіньчин чоловік засувався: Свята правда! — випив чарку.

— Я, продовжує Матвій, вже шукатиму десь тут землі, а звідсіль, кров з носа, а мушу геть.

Під вечір всі порядно звеселіли. Під дубом мало місця стало, на жито пішли і викачали чимале кубло. Навіть Матвій дав себе зломити, випив кілька чарок і опянів. Настя геть голову стратила, так, що тверезий Володько, що лежав під дубом, не міг з дива вийти, як то так, що його, завше такі заклопотані, поважні батьки нараз можуть такі штуки витворяти.

Настині щоки розчервонілись, очі блищать... Зінька також не дрімала. Побравшись за руки, вони вертілися кругом, притупцювали і дикими тонами виводили пісні. Луна далеко їх по околиці розносила, але краси в тому мало було.

Нарешті дійшли до:

Ой, музички мої,
Та й заграйте мені...

Хоча ті музички, це були дядьки, що, розкарачивши ноги, ледве тримали рівновагу та наплескували в долоні, ніби ярмарочні ліворанти, то все ж баби під таку музику витанцьовували справжнього гопака. Навіть Матвій ледве, ледве втримувався, щоб не пуститися навприсяди, але він за тяжкий. Не піде, а осоромитися не тяжко...

Так бавилися до пізнього вечора. Довго ще луни ночі перегукувалися пяними співами. Радісно стало навкруги. Трави лісові пили соки. Молодий лист тріпотів. Вилуплювалися молоді воронята.

Володько, другого дня, як гості розїхались, почувався багато краще. Вчора, коли його принесли додому, він чувся такий зморений, що зараз заснув і проспав камяним сном цілу ніч. Видно, свіже лісове повітря добре вплинуло на нього.

Тепер малий хутко поправлявся, навіть міг уже сам сидіти, переповзти з місця на місце. Обійшлося і без лікаря. Шкода тільки, що харчі занадто мізерні; а в нього смак порядний зявився. Цілими днями просиджував тепер на дворі і сильно попікся. Особливо спікся на Миколи, коли в селі Гільчі одпуст.

Гільче невелике, але багате село. Половина села чехи, половина „мужики“ і „тутешні“. Там є невеличка гора, з-під котрої витікає струмок води. Кажуть, що над тим струмком зявилася колись ікона Матері Божої. Там же збудували каплицю в честь св. Миколи. Тисячі люду, навіть з далеких сторін, стягалися сюди на весняного Миколи, 9. травня.

Дехто і не вірить, що там направду Матір Божа зявилася, але всетаки кожному цікаво побувати на одпусті.

Цього року і Матвій поїхав на отпуст з цілою родиною. Хату замкнули і покинули саму, бо злодіїв тут, дяка Богові, від коли живуть, не чути. Безпечно можна залишати саме господарство.

Володько такою поїздкою захоплюється. Він вже був у Гільчі, але зовсім малим, а тому мало що памятає з того. А там стільки всячини цікавої. Скільки ріжних продавців, забавок, цукорків, медівників. Правда, що він мусів цілий день просидіти на возі,

але таки йому не скучно. Навколо вози, тісно коло себе стоять. Приходять і відходять люди, хваляться своїми закупами. Діти бавляться, висвистують глиняними свистунами, награють на устних гармоньках. На дорозі лірники нарипують, розбитими голосами виспівують жебраки, каліки. Вертяться юрбами парубки, дівчата... Вони жартують, пють дешеву лімонаду, квас... Оподаль розкинув намет якийсь рижобородий кацапчук, продає квас і виспівує:

Квас маліновий,
Сєм раз наліваний...
Кто мой квас попіваєт,
Тот сто лєт проживаєт...

Ех, як би хотілося Володькові піти на торговицю, стоконятися в юрбі, оглядати червоноцьких комедіянтів, обдертих циганів, спритних продавачів дитячих забавок, проїхатися на каруселі, але то все неможливе. Він хорий. Він мусить сидіти. Всі пішли десь. Батько та мати з Хведотом до церкви, а Василь, хто зна куди. Сонце ж безупину шкварить, ніби хоче з нього смаженю зробити і навіть сховатися нікуди.

В одній хаті, коло котрої стояла Матвієва підвода, счинилася пожежа. Всі господарі, видно, пішли геть, а залишили під образами горіючу лямпадку. Від неї занялися папірові рушники та квіти на образах, і з цього стала така пожежа, що ледве вгасили. З образів одні углики та скло залишились.

Володько дістав за три копійки малюсіньку гармоньочку з одним рядом голосників, а Хведот глиняного, позолоченого півня-свистуна. Але та гармоньочка не дуже бавила Володька. Він вже виріс з такої музики, але Хведот то насвистував своїм півнем, аж у вухах лящало. Мати мусіла сваритись.

Їдучи назад дорогою, переганяли великі юрби парубків та дівчат. Все це веселі, святково, барвисто одягнені молоді здорові люди... Йдуть, співають. Деякі парубки пообнімалися з дівчатами і так ідуть. На плечах у кожного якийсь пакуночок.

Все це свято для молоді. Весна, молодість і кохання...

Але ж Володька попекло сонце. Вже їдучи додому, чув, що все його обличчя пашить. А вночі почала пекти і боліти голова. Але він вже призвичаєний до болів. Не міг навіть заснути.

По кількох днях почала на обличчю лупитися шкура і біль ущух. У ногах чув більше сили. Він пробував спинатися на них, обережно, поволі зводився і сам із себе сміявся. Ніби дитина однолітня... Батько зробив йому дві милиці, а мати і плакала, і сміялась, коли дивилась, як той вже безнадійний хорий шкандибає на подвірю.

Ох, не допусти, Господоньку, цілий вік дивитися, як твоя дитина на милицях ходить... Краще пошли мені смерть... — молилася нераз мати...

Перед Зеленими святами приїхав дядьків Василь. Яка була його радість, коли побачив Володька, що стояв, опершись на

камінь, сам без милиць. Він забрав його з собою в село. Там збіглися всі сусіди. Володькові товариші кликали Володька бавитись, але він ще не міг. До того, він тепер зовсім не хотів бавитись. Він тепер не любив багато говорити і зовсім не сміявся. А коли і всміхався, то сміх його був гіркий, болючий. Хлопці втратили у Володькові доброго свого співтоваришa. Вони чужі тепер йому, а він їм...

Перед святом приїхав батько, нарубав у літнику клечення і забрав Володька на хутір.

*

Хутір. Нічого кращого на землі немає від цього хутора. Широкий луг. Поплутана річка і верби над нею. Вони нагадують біблійних дідів-патріярхів із довгими сивими бородами. Навколо квіти цвітуть, птахи виспівують. З другого боку ліс. Спочатку сосни, пахне живиця, ростуть під ними маслюки та ріжки, плутаються блискучі вужі і купи комашні коло пнів. Далі чорний ліс: дуби, клени, берези, липи. Скільки тут тіни, холодку... а скільки тут грибів. Як буревій із зливою промчить, вийди в ліс. Прискає роса і піднімається туман. Розсипані грибки на очах ростуть, а птахи поправляють свої кубла. Береза звішує коси до землі, плаче мабуть. Чагарники молодої грабини заховали кущі ліщини, а на них горішки і вивірки. На галявах суниць та квітів чимало.

І стару липу вічне довбе дятел. Чи рано, чи пізно, завше почуєш його невтомну стукотнечу. Крук десь дзвінко крукоче, ніби дорідний семінарський бас, аж луна бє. А над усім блакитнє, недосягле і незбагнуте небо, мов око, заповнене коханням. По нім кружляють безупину чорногузи і тріпочуться соколи.

Часто штикільгає Володько на луг і сідає у траві. Навколо пахне, дзеленчать коники-стрибунці, бзичать гедзи, сонце пече, пахуче і приємне. Усе це задуму наводить, а в серці зростає приємна безтурботна радість. Здебільша він тепер сам. Хвидотові було б з ним скучно, бо Володько ж не може, як бувало, стрибати. Минулось. Тай сам Володько якось полюбив свою самоту, зжився з нею. Він і не хотів товариства.

Дивні думи турбували його дитячий розум. Він часом боявся їх, боявся тому, бо чув ще себе занадто малим, безсилим. Він знав уже, що всетаки йому рано ще міняти дитячу забавку на ті турботливі, настирливі питання, яких не міг покищо розвязати.

Порою знову нападав на нього дивний дошкульний страх. Це був, видно, страх смерти, страх комашки, плазунчика, якому ніжне тільце не дає досить сили захищати своє життя.

Здавалося, що скрізь на нього чекає нещастя. Отут, де він сидить у траві, може вилізти ядовита гадина, один укус і він умре. То знову він може штикільгати коло річки, спіткнеться і полетить у воду. Хто його порятує? Сам він безсилий і немічний. Але найгірше, мабуть, боявся скаженого собаки. Бо одного разу, коли Володько лазив над дорогою і рвав на

віночок квіти, раптом почув голосний репіт Василя. Якраз, крім матері, що сиділа в цей час у хаті, нікого не було дома. Василь спостеріг під лісом здоровенного псюру, наробив галасу і стрімголов кинувся рятувати свого викоханого Пундика... Володько ж у той час спокійненько сидів у траві при дорозі за клунею і рівняв у пучечок нарвані квіти.

Але нещастя минуло. Скажений собока пробіг повз Матвіїв хутір і зник десь у Мартиновій долині.

Але не то лишень турбувало малого. Правда, життя відчув він наново жагуче і безнастанно пив його розкоші. Немає сил, які б могли відсунути від його уст цей пянюче-цілющий келих. — Смерть! — О, ти несмачне слово! — Коли малий лежав у непритомному стані й уста його вимовляли благання життя, повторюючи шабльоново слова молитов, його уява бачила тільки одно: життя! Бюче, розкішне, соковите. Ні, ні. Він ніколи, мабуть, не забуде цього менту.

Думи неслися. Болі терпів. Радість рвала груди. Краса сліпила розум і полонила душу. Хмари пливуть по небі... Вітри приносять бурі і громовиці... Маленька прозора росинка розкладає світло соняшне на сім барв, а сльоза матері, що витікає з глибини душі, пропікає камінь і залізо своїм жаром.

Сили малого наповняли зівяле тіло. Прийшли Зелені свята. Ще напередодні двір умаявся клеченням, доріжки засипані червоним піском та пахучою лепехою. Він був у лісі, ходив у соснину, дивився у далечінь, вслухувався у гомін сосон і шепіт дубів. А коли запала пітьма, він мусів іти до хати. Прийшовши на подвіря, він бачить матір у відчиненому вікні між клеченням.

— Мамо — каже він.

— Чого?

— Я хочу ще трохи на дворі побути. Тут тепло.

— Хіба я тобі не даю. Будь...

І він не пішов до хати, а вернувся знову під горбок, під ліс. По траві впала роса, а тому він не йде в траву. Він глибоко зідхає і сідає на шпориші доріжки, а навколо вже бузова пітьма. Чути, як легко повіває з лугу вогковате повітря, а трава нанизує все нові росяні перлини. З зеленого жита вибігали нагі русалки. Володько виразно бачить їх. Вони побралися за руки і витанцьовують легкий танок. Облиті місяцем, вони виглядають як великі квіти.

Небо прибрало барви чарівної безодні. Воно вирізьблене найбільшим різьбарем на розкішному зелено-бузовому мармурі. Золоті зорі рухаються, пливуть, крутяться. „Світи пливуть. Надо мною й підо мною. А передо мною квіти співаючі, роси, танки і божеська музика“ — так може тільки Бог сказати...

Володько майже перший раз в життю відчув виразно природу. Йому тепер все зрозуміле. Він ще малий, дитина, але він виразно чує космос і рух. Він порою не знає, що з ним твориться. Тоді починає співати і коли б не боліли ноги, пішов би в танець.

Коли Володько вернувся до хати, всі молилися. Він і собі приєднався і молився. Між іншим, він не вміє молитися по колишньому, як це було перед його хоробою. Тоді він не молився, а, як казала мати, „хамаркав". Тоді він говорив багато молитов, але думка його була завше деінде. Коли хрестився, то „мухи обганяв" і за це батько сердився. Батько любить виразно, на чотири такти, хреститись... Тепер же слова молитви для Володька зайві. Він їх не потребує. Вони видаються йому смішні, а до того чомусь якоюсь дивною мовою говорені.

Тепер він молиться всім єством. Він молиться квітами, росою, небом і зорями. Він думає про красу і чується вдячний Великому Творцеві за це.

Коли лягали спати, батько був у такому доброму настрою, що сам заговорив до Володька:

— Ну, що, набігався? — і повів тяжкою шорсткою долонею по мягкому волоссі Володькової голівки. — Молодець! Брикай, брикай! Ти ще будеш бігати он як... Не падай тільки духом. І я колись, коли ще був малий, то відморозив на ногах пальці...

Володько на це не відповів. Він казав:

— Тату, ви хочете продати наш хутір?

— Ну, ще ні... А тобі що?

— Нічого. Але мені шкода було б його. Тут так хороше і так тихо...

— Ех, дитяку, дитяку! Нічого ти ще не тямиш. Як поживеш, то побачиш, що то значить тихо. Що воно варте, коли немає чого в рот вложити?

— А наш садок, тату?... Ліс, луг?...

Батько хвильку помовчав. — Чортів паршук, думає він. Нагадає тобі... Садок, садок!...

— Я, дитино, каже він вголос, не думаю за це. Садок! Я люблю садок. Я люблю кожне деревце. Я люблю і тішуся цим, але що ж... Хіба ми маємо якесь право любити землю нашу, ту, де ми родились? Ні. Ми, дитино, мужики. Ми маємо право тільки працювати... Так... Тільки працювати... А коли треба хліба... Кидай скибу, на котрій ти виріс, кидай хату свою, кидай садок і мандруй у світ. У степи, у Сибір, бо тут тобі немає місця... Тут тобі чужі землю забирають, а ти тікай... Така то наша Волинь, сину...

— Наша земля зветься Волинь?... — потихо, несміло питає Володько.

— Волинь. З діда прадіда — Волинь... Затям це... Чекай, ти хутко до школи підеш, вчитимешся.

— І Хведот піде, тату, до школи?

— І Хведот, і всі. Треба, щоб усі до школи йшли. Невчений чоловік, всеодно, що сліпий. Он мати твоя... Що вона знає? А для того, щоб учити вас, грошей треба. Треба вам дати світ побачити... Садка мені шкода. Дерево я люблю, і овоч люблю, але що ж... Це вже другий я насадив, насаджу ще й третій. А опісля ви будете садити...

Батько більше не говорив. Пізно вже. Володько швидко засипляв. Щасливий тихий день минув.

Росистий, свіжий ранок. Голосне кукання зозулі. Барвистий, веселий схід сонця. Ця велична боготайна маєстатично піднімала світ від сну, дихаючи прохолодом, повним приємних запахів, диханням.

О, велична хвиле! О, благословенна красо!

Володько прокинувся свіжий, здоровий. Йому здавалось, що може встати і не то, що побігти, а полетіти, але не ризикував. Ціле подвіря — суцільний від клечання та повний пахучих трав гай.

Понапасали худобу і поїхали до церкви. У Дермані празник і одпуст. У дядька гості. Треба на Запоріжжя їхати...

А Запоріжжя, як справжня Січ козацька. Тому й називається так. Цей куток села зо всіх боків оточений яром, долиною з камінеломнями, гаями, садами. У долині бють камінь.

На лузі кілька криниць з вербами. У яру, зарослому безліччю дерев та кущів, копанки, поросле ряскою та жаборінням. Там завше тінно і свіжо. Коли співаєш, луна бє. У копанках баби коноплі мочать, полотна білять, там повно галасу та пересудів. Там і криничина є, де білизну перуть. А в свята по гаях та перелазах чути дівочі хіхі... Скільки поколінь викохалось тут... Зелений лист гаїв ховає барвисті вбрання дівочі від цікавого ока, а міцна парубоча рука може сміливо перегинати гнучкий стан коханої. І що міцніші цілунки, то солодше в душі, лиш шамотіння листу та смішок, лиш соловейко та збита роса...

І поки батьки у душній хаті празникують, Володько облазив гай, яр, та оглянув криничку з трьома вербами та черпаком, пішов до Татарської ями. Цілий день був сам і йому не скучно. У найглибшому закутку яру якась безодня. Там покійник дід мочив лубки та лика. Там нічого не росте, лишень жаборіння густою ковдрою встелило воду. Хорони Боже попасти туди. Там живуть чорти, відьми, вовкулаки, водяники. Там ворота до пекла. Недурно туди Ровіцького втягнуло.

А опісля Володько вийшов у садок. Великий, гарний, на соняшному схилі. Це все праця Матвієвих рук. Колись тут чагарники одні та дикі яблуні росли. Все те повикорчовував Матвій та засадив овочевими деревами. Тепер тут садок на славу.

Десь на другій горі затарабанив бубон. Починають музики. Стежки зо всіх схилів поміж кущами ріжнобарвні — білі, червоні, сині одяги мигають. Це дівчата та парубки квапляться до танцю. А скрізь у повітрі розлився настрій великого свята. Навіть дерева якось урочисто стоять. А сонце навмисне світить, палахкотить.

— Володьку! Володьку!

„Ага. Це Василь гукає. Треба йти" — подумав Володько.

— Чогоо?

— А де ти там?

— Я тут. Я не хочу їсти!

— Ходи но ти, ходи!

І Володько пішов до хати. Гості вже були на дворі. Без шапок, розхрістані, з розбитим волоссям, розчервонілими лицями.

Настя оглядала нову, ще недобудовану, криту чорною бляхою хату.

— Ото-то, кумо, — каже вона Одарці Єлисеївні, — будете мати покої... Таки нарешті дочекалися.

— А як Бог допоможе скінчити... Що коло неї праці, один Бог знає. Одні робітники скільки зїдають, а ти сама і придбати і видати мусиш...

Над вечір Матвієва родина розпращалася з гістьми і від-їхала. Дома на Настю сто робіт чекає. І корова голодна, та від рання не доєна, і свині, і кури... Тільки з воза, швидко з себе нове убрання скинула, іде, підтикавшись та закачавши рукави, до праці.

*

Свято скільки б не тягнулося, то проте прийде будень. Треба працювати. Людина родиться для праці — розважає нераз Матвій. „В поті чола твого здобудеш хліб свій" — каже Святе Письмо. Василь, розуміється, знову за пастуха. Батьки завжди поза домом. Мати на городі від світання до смеркання. Всіляке зілляччя заливає городину, то треба сполоти. Пшениця он геть за волошкою гине. Кусень проса на новині будяками та гірчаком заріс, хоч косою коси. Все то Настина праця.

Батька ніколи дома немає. Що він робить і де він ходить, навіть Настя не відає. Прийде ввечері наморений, сердитий, чи зїв що, чи й ні, оглянув коні і спить. Він на валах каміння вириває, глибокі рови, що колись шанцями цитаделі були, рівняє і хоче камінистий пригірок у родючий шмат поля обернути. У нього камінь мусить родити...

А Хведот, — шибеник, цілими днями лазить кудись, ріжні збитки витинає. Скучно йому було, то він майже всі качата перебив. Як побачила це Настя, руки заломила, привела за вухо Хведота і показує на мертві качата:

— Хто то зробив? — гукає.

— Я — спокійно відповідає малий.

— На що ти то зробив?

— Так!

І говори з ним. Лясь, лясь по задочку і малий по хвилі зоглядівшись, що з ним діється, уважає за потрібне заплакати.

Але це довго не триває. За коротку хвилю, коли Настя відійшла на город, Хведот гонить вже навколо хати зацяпаного, недоречного каліку півника, і то гонить його так довго, поки той не падає, а Хведот патиком добиває його.

— То буде якийсь кат — кричить мати. Та я тебе, шмаркачу ти, роздеру... і сіпає його за руку, і верещить: За малим догляду треба, але хто тут догляне?

Одного разу заліз він десь у ліс і заблудив. Було вже

пізно і ніхто не знає, де стоконяється малий. Мати вже стурбована, а батька дома не було. Аж то геть смерком волоче малого за руку дядько Титко. Не пізнати малого. Замурзаний, обдрипаний — одні оченята блищать.

— Ти, Насте, не пускай ту дитину саму — сердиться Титко. — Аж на Лебедське заліз і, видно, не знав, куди йому далі. Сів під сосною і кричить. Підходжу: — Звідки ти? — питаю. — Не знаю. — А чий ти? — Не знаю. Ба, думаю, це Матвіїв.

— Де ти, трясця твоїй матері, був?—напосілася на нього мати.

— У лісі — хлипає Хведот.

— Ні. Вже не знаю, що з тою дитинчиською... То кара Божа.

— А що там, Титку, у вас? Як тато?

— А аяй-яй! Біда! — аж крикнув Титко, вдаряючи на „біда". І при цьому кілька „сторій" розповів:

— З батьком учора мало не побився. Був би голову розбив, така злість напала. Я, каже, спалю тебе. Ти, різуне, ти, каже. Ти ходиш по ночах, бабам коноплі крадеш та чужі яблуні в пазуху обриваєш. Ти, черевію западющий.

Бач, батько хочуть, щоб їм грошей позичив, а я знаю, нащо їм ті гроші. На п'ятику. До корчми... Щонеділі до „трахтиру" і там з кумами кручки, четвертухи та півоки* вихиляти. Куди б вони не йшли, то за пазухою пиріг та кручок. А я думаю, що на це не треба грошей. — І Титко сердито на всю губу сплюнув.

— Колись гризли мене, щоб відділився, то й відділився. А тепер і кроку на моє не сягай.

— Шершень той...

— Ай ти, Титку, всетаки на батька так не кажи. І чого ви тиснетеся на тому припічку. Дві добрі бабі задами той городець засядуть, а ви там тиснетесь — казала Настя.

— А що ж порадиш? Вішатись?

— Землі шукай. Є ж у світі досить землі. Не будеш ти з батьком увесь вік битися та лаятися.

— А де ж його, в повітри лихої, теї землі? — виспівав Титко і пазурами зашкреботів у довгій чуприні.

— Ти но візьми та побалакай з моїм. Він би тобі щось порадив.

Титко вічно не має часу, тому довго не просторікував. Зараз по його відході надійшов Матвій.

— Знаєш, Титко був — сказала йому Настя. — Знов нарікає на батька. Але що йому батько винні?

— Ет, дурний той твій Титко. Чому він не шукає собі іншого місця? Чого вони ото на тому городці душаться? А чого він приходив?

— Хведотиська он приволік. Заліз аж на Лебедське.

— Знов його лиха година носить. Як зріжу попругою, то буде знати і перестане лазити, де не треба.

---

* Так в Україні під Росією звали горілчану міру.

— Ах, дай йому спокій. Ще мале...

Батько хвилю думає і міняє ровмову: — Конюшина поросла, як ліс. Внедовзі косу набивай і в покіс. Копиць десять буде...

— Хоч би вистарчило худобі. Але з іншими пашнями мізерно. Пшеницю он волошка забиває. Рядниськів з десять наполола і ради не можу дати. А що того кукілю! Господь його святий знає, що з того буде.

— Нічого не буде. Буде чорна пшениця. То не пошкодить.

Балачка опісля на худобу перейшла, зійшла на собаку і, як звичайно, вийшла сварка.

— Ох, той мені собака! Він мені в печінках сидить... — казала Настя.

Володько починає власними ногами, без милиць, обходитися. Спочатку йшлося зле, але з часом покращало. Одної чудесної суботи, пополудні, ризикнув він пуститись у далеку мандрівку, кільометрів два від дому. Він пошкандибав на парину до Василя, де той пас корову. Він пас не сам. З ним був ще один пастух, Семен. Василь десь колоду старих засмальцьованих карт вискіпав (ох, коли б побачили тато!) і вони часами по цілих днях без перерви ляпали дурня.

Володько був тут дуже до речі, бо ввесь час ходив корови від шкоди одвертати. Семен починав своїм знанням грати на сопілці. Він завше носив її за поясом і що Божого ранку, як тільки підносилося на небеса сонце, зачинав вицьорюкувати свої тріпотливі мельодії. Це, серед поля з житами та гайками, так гарно годилося, що порою, здавалось, навіть перепелички замовкали, щоб сопілчаного гамору не перебивати. І Семен зовсім це розумів.

Володькові це настільки сподобалось, що він вчіпився був до матері, щоб і йому купила сопілку. Але мати йому відповіла: Дивись. Купила йому гармоньку, то він ще невдоволений. На таку непотріб гроші йому викидай. Обійдеться.

Що тут будеш діяти? Гармоньочка коштувала три копійки, а сопілку можна б за дві купити, але матері здавалось, що то коштує сороківку. Василь за свою гармоньку заплатив двадцятку. І гарно грає. Гопака так нарізує, що хоч у присядки іди. А як поприходили дівчата, так і польку заграв, а ті в танець пустилися.

До того Василь має пісенника і книжечку з байками. Славні були байки. А які пісні! І сумні, веселі, і смішні. Часом хлопці, замість карт, грали лишки, шкандибали палицями. Це шкандибання досить сумно на шапках відбивається. Нераз побють шапку того, хто не вміє шкандибати. Часом одні шматки з шапки лишаються. Але горя мало, аби тільки батько не бачив. Грали ще пєкара, свинки та інших.

Цього дня, як був тут Володько, грали лишки. Коли сонце сповзло над знаний вечірній пруг, Василь каже Володькові:

— Смали додому, бо поки заповзеш, то смеркне. Ти можеш тепер сміливо з черепахами в перегони ставати.

І Володько поплужився. Пастухи ще залишилися. Коли вийшов, то сонця ще досить видно було... Маленька, у дві колії, доріжка долиною. Цвіте лужок. Рояться і сипляться у вічі клубки мошки. У пашнях маки та волошки цвітуть.

Володько дибає поволі, маленьким ціпком підпирається і думи думає. Йому тут весело, приємно, хоча і ноги болять. Сяде, посидить, зідхне. Ех, що йому на біль вважати?

Нагнав його якийсь дядько, що пару конят вів. Конята маленькі, а дядько довгоногий верхи їде. Постоли дядька майже по землі тягнуться. Порівнявшись із Володьком, перехилився він на один бік, мало коняка не звалилася.

— Гей, ти, малий! Що тобі таке, що ти ото так ідеш?

Володько мовчить. Що він буде казати? — „Проїзджай собі швидко“ — думає він. І дядько мусів без відповіди їхати далі.

На половині своєї мандрівки, де сходяться і перехрещуються дві дороги, великий кіпець. Колись він ділив дерманські землі від лебедських, але тепер це все змішалося.

Володько присів на кіпці і відпочиває. „Як то, думає він, дерманці далеко на лебедське залізли. Дерманці, видно, сильніший люд. Спритніший.

Заходить саме сонце і чути, що Василь веде вже додому корову. При цьому він завжди виспівує. Тепер він співає:

Повій, вітре, на Вкраїну,
Де покинув я дівчину...

—співає так вразливо, так ніжно, а слова: „дееепокинув карі очі“—то просто десь під небо заносить. І Володькові це також подобається.

Коли він роздумував над словом Вкраїна, то для нього був це порожній звук.

— Ти ще не дома? — весело питає Василь брата, зрівнявшись із ним. — Ходи, на корову посаджу.

— Не хочу. Жени, жени. Я прийду.

Гей, гук, чумайдра,
Чумачина молода!

— весело заспівав Василь, широко і пружно ступаючи коло своєї корови.

Володько залишився сидіти. Він прислухується до сіпків у своїх ногах, боїться, щоб такою довгою ходою не пошкодив собі, але втому поборює величня краса вечора та маєстатична глибінь чистого неба. Заросле високим очеретом ставище напнято мовчить. Очеретяний мур, таємний і сильний, обняв і здушив собою став. Там десь кляпотить млин. Часом зірветься з очерету кілька чайок. Вилетівши високо, високо до самих піднебесних промінів запалого сонця, вони раптом знову стрілою падають униз. Десь квакають дикі качки. Їх звуки радісні, мов клич. Від заставської соснини, пружньо розсікаючи золотисте повітря, з сильно витягнутими шиями, ціла їх зграя вертається з далекої мандрівки на відпочинок.

Володько встає і дибає понад лугом далі. Біла їх хатка вже здаля кидалась у вічі. Садок кучерявив місцевість.

Мати, батько, Василь і Хведот сидять при вечері на дворі. Перед вікнами стоїть довгий стілець, а на ньому велика, поливяна миска паруючої юшки.

— О, повзе нарешті наш рак — каже мати. Ходи но, ходи, небораче! Ми ждемо на тебе.

І всі вечеряли. Комарі дзеленчать під вухами і тнуть болюче. Батько оповідає, скільки то у Смоленщині комарів тощо.

Володько так виходився, що навіть їжа йому не смакувала. Сьорбнув трохи і поволікся спати.

— Який косець, такий і їдець — зауважує з жалем мати. Ледве перехамаркав той „Очинаш" і звалився на розстелені лахмани.

Як і звичайно по вечері, обход худоби, саду, клуні. Батько спить на соломі у клуні, а мати в хаті з дітьми. Старий довго молиться на схід сонця. Десь кректять жаби. Лисину його тнуть комарі. Він чавить їх шорсткою долонею і серед молитви лається. Спить просто на соломі без підстілки, а під голову підкладає набитий потирухою кропивяничок. Вкривається своїм великим жовтим кожухом.

Коли все втихає, залишається тільки одне Пундикове гавкання. Він не спить уночі. Навколо тиша і спокій. Світить непорушний місяць. Пундикові скучно, а тому він принаймні доволі на місяць набрешеться.

Унедовзі починається косінка. Матвій знімає з вишок над свининцем трохи поржавілу косу, витирає її від курячого калу, добре виклепує, набиває дзвінко на рісся й іде в покіс. Кушки він не має. Не любить, як ото при поясі теліпається. На воду брав глечик для бруска і барилку на пиття. Все це денебудь у холодочку лежало.

А конюшинка мов буй-трава поросла. Журно тільки, чи буде погода, щоб її висушити. Але погода не зрадила. Нагорода за торішнє дощове літо була перебільшена. Мало дощів, навіть річка помітно змаліла. Конюшина поросла завдяки фосфоритові, яким засипали ціле поле. Минулого року Матвій робив пробу. Висіяв фосфором на конюшині своє ім'я і всі люди з околиці пізнавали Матвієве поле, на котрому великими барвистими літерами красувалось: „МАТВІЙ".

Цього ж року нікуди було діти, стільки тієї паші вродило. Запхав нею горище на хаті, вишки на хліві і ще в клуні маленький стіжечок наложив.

— Вірте мені, що „удобреніє"*, це добра штучка — розважав між дядьками Матвій. Я попогрів лоба, вожучи свою конюшину. Хур десяток приволік, а все „удобреніє". І гріш не змарнований.

Любить Матвій цвітуче поле конюшини. Здається, ті живі, напухлі бульбешки творять пишний мягкий перський килим.

---

* Штучний погній.

і просять покотитися по ньому. А вранці, коли роса мінить... Коли джмілі пахучий вибирають мед... Коли легенький вітрець гладить поверхню конюшини... Ні. Матвій тоді тільки головою похитує. Нераз аж перехреститься з невідомих причин. Хочеться молитись, дивлячись на соковиту красу.

По косінці починалися сльоти. Небо загорталось у брудну бавовняну отороку. Сіяв дощ, гнулися дуби і плакало мокре повітря.

Матвій сердився. Настя, що цього літа завагітніла, журилась, як то їй плоскінь конопель вибирати. Хліба вже ледве-ледве старчало. Їли молоко, зелений борщ, молоді картоплі. На грядках досить зеленини — цибулі, часнику, салати. Настя вміє розкішний зелений холодець робити.

А коли випогодилось, то на підмогу Насті кликнули дівчат до конопель. Прийшло дві Катерини — тітки Зіньки та Юхимова вихованка.

Володько знов ожив. Він вже зовсім добре ходив і навіть злегка міг бігати. Цілий день стирчав він коло дівчат. Тітчина Катерина жартами засипає, Володько радіє і соромиться. Дівчата пісні співають, а ввечері йдуть до річки купатися.

Про це заговорюються дівчата, беруть із собою Володька, але просять, щоб він нічого не казав про це Василеві. Той шибеник може їм якогось фігля встругати. Але Володько противиться, щоб купатись разом із дівчатами. Це сором, одначе пішли.

Коли проходили повз кущі верболозу та порічок, було темнаво. Раптом звідтіля вискочило щось чорне, волохате і, дико верескнувши, впало на стежці. Дівчата аж попрісідали з переляку. Володько викрикнув і серце його так билося, що здавалося, груди розтрясе.

В той час всі почули голос Василя, який аж качався з реготу.

Ааах! — відсапнули всі. — І як той вітрогон дізнався, що дівчата підуть купатись? Він натягнув кожуха чорною вовною наверх і пішов їх полякати. Володька схопила Катерина. Він тісно обняв її шию, припав до неї і чув, як сильно билось її серце.

— То ти здурів, чи на тебе пароки найшли? — напустилася на Василя сестра. — Чи ти при своїх?! Ото-то мені жарти! Дивись, який пурис знайшовся! Йди собі додому!

— Можете купатись — віджартовувався Василь. — Ось як вилізуть русалки... ха, ха, ха!

Тітчина Катерина не сердилась, а сміялась.

— Геть, геть, Василю! Йди собі додому! Не боїшся, щоб тобі брови посивіли...

— Їй-Богу! Якщо ти не підеш! Ох, і випарю я тебе...

Василь мусів іти геть. Дівчата, мов дикі птахи, оглянулись навколо, понюхали повітря, прислухались і шубовснули в лози:

— Сховаймося в лози! У лоєи! Ходи, Володьку, швидше! — і побігли туди, а там почали роздягатись.

— Ну, Володьку, роздягайся. Вода, як парене молоко, — казала Катерина.

Але на нього напав раптом невимовний сором. Коли він побачив нагі, стрункі дівчата з розпущеними косами, йому хотілося скрикнути і пуститися навтіки. Він не знав, що йому діяти. До нього підскочила Катерина і почала швидко роздягати. Кожний дотик її пальців пік його. Він тремтів, боронився, борикався з нею, але Катерина роздягнула його і викупала.

Туман стоїть над річкою. Бризки води у місячнім сяйві і плюскіт дівчат, що купаються, турбує засоромлену тишу.

Василь не втримався, щоб не ціляти грудочками в те місце, де купаються дівчата.

— Той кручений знову кидає. Ех, як зловлю його! — каже Катерина-сестра. Дівчата притихли і перечекали, поки Василь втихомириться.

Володько одразу втік із води і почав одягатись.

Дома Катерина оповідала Насті, як Василь їх полохав, як Володько боявся купатись, як тепло було, яку пісню, йдучи росяною травою, співали.

— Але чому ви ще того гниляка туди волокли — каже Настя, показуючи на Володька.

— Але тітко, не кажіть. Володько не гниляк. Правда, Володю? Ти козак. Ах, мій маленький козачок, — піймала, пестила і гладила Катерина Володька. Батько дивиться на малого і посміхається у вус.

Володька опалює жагучий сором, він вирівається з рук Катерини і тікає в сіни.

Спали дівчата на горищі у сіні, а з ними спав Володько. Цієї ночі Володько хотів втекти і, коли Катерина піймала його, був у якомусь опоєнню, мовчав, паленів жаром сорому і довго не міг заснути.

І коли дівчата відійшли додому, Володько більше нічого не думав, як про Катерину. В його очах стояв образ русявої дівчини з веселими синіми очима. Уява його домальовувала їй крила, давала в руки оливкову гілку, а голову уквітчувала вінком пишних квітів.

Розкішний, ніжний запах виділяло її тіло. Побожна святість рухів, погляду, усмішки наповняли його душу. Він ішов у поле, ліс, дивився на поля, поляглу від сльоти пшеницю, далечінь синіючу, небесне легкотіння і співи птахів переймав, засилаючи гимн цьому ангелові.

Володько тихо вертається по доріжці від лісу до обійстя. Сонце хилиться. Напруженість дня холоне. На стежці сидить Хведот, перед ним Пундик. Обидва похитують головами:

На, на, цєнцій баця, на!... —

На, на, викий бака, на!... — виспівує Хведот. А той „цєнцій баця" кокетує з ним, схиляє голівку з розумними добрими очицями, то в один, то в другий бік.

Володькові подобалось це. Він постояв кілька хвилин, по-

любувався, а опісля засміявся веселим, щиро-сердечним сміхом.

Хведот ніяковіє і сердиться.

— Діти, діти, казала мати ввечері. Що з вас буде? — і в її очах палає стільки любови до них, стільки великої, матірної любови, що світ, коли б його навіть дійсно одним великим злом назвати, то задля тієї любови варто жити, страждати і на глибокому схилі життя відійти у вічність. Велична і благословенна любов! Кожне дихання листочка, святий непорочний погляд дівочого ока, наївний вигляд звірят, сміх і плач дитинки та легіт небес захоплює, рве, бичує і заставляє ревіти від величі та жорстокої могутности нічим незбагнутої натури буття.

Відколи Настя завагітніла, у родині настав спокій. Менше сварилися батьки, менше гармидеру, не чути гвалту.

Та приходить одного разу до Матвія Знахорець. Це високий, тонкий дядько з рижуватою клинцем борідкою. Гутірка його протяжна, розмазана, з сильною місцевою вимовою, що нагадує поліську говірку. Матвій саме полудную.

— Доброго здоровя! Смачного! — поздоровив Знахорець, стягнув з лоба кашкет, підпер кулаком мізерні вусики.

— Дай-Бо-здоровя. Просимо і вас, — відповідає Матвій. — Сідай. — Вони тикали, бо старі товариші.

— Спасибі. Я вже по полудню. Як мається? — навмисне напівжартівливо вставляє чуже слово.

— Тааак... Могло б воно бути ліпше. Але, коли не є... Нема ради.

— Так воно, трясця-ма, скрізь тепер. Не знали, кажуть, діди біди, але внуки наберуться муки, хай йому частець. Чув я, Матвію, що в одному місці землю продають.

Матвій нашорошився, навіть жувати перестав.

— Де ж то, коли не тайна? — поволі питає.

— Оцьо, знаєте-о, приїздив було якийсь пан і розказує, що в Калузі...

— Де, де?

— Та в Калузі, у кацапщині. Він каже, що ніби-о за пятнадцять карбованців цілу десятину можна, та ще й з лісом. Воно то всякому заволоці годі віру няти, але всетаки. Чи не поїхали б ми, Матвію, туди?

— Ти, видно, полюбив ту їздінку. Де його в чорта грошей наберешся?

— Де вже наше не пропадало. А що ти скажеш тут робити? Стоболів його ма, тут тобі на карку всяка холєра сидить, І жид, і пан, і чех. Куди не повернись, скрізь чуже, скрізь не можна, скрізь... Тьху, бий тебе сила Божа!

Втручається в розмову Настя:

— Дайте йому вже чисту годину. Ото кидай своє кріваве, сердечне й іди під повітру. Бо-зна куди. Нікуди він не поїде.

— Е, що там баба тямить. Баба є мудра, коли повні кадуби муки та бодні салиська. До цього то ви порадьте, а до іншого, то ліпше мовчіть. Я не жартую. Га?

Матвій чухмарить потилицю. — Ах, знаєш... Воно то кортить, та щось воно не віриться, щоб воно краще від Смоленського.

— Що ми тоді могли бачити? Сніг ще лежав. Тепер і пашні, і луги...

Протестувала, сперечалася Настя, та хто б її послухав. Не поміг і плач. Пішов десь Матвій, не було з пів дня. Приходить додому заклопотаний.

— Готуй но мені що на дорогу — каже понуро. Спечи коржа якого, бодай житнього, а після завтра поїду. А ти пожди сердитись. Не для себе ж дбаю. Коли б ти більше головою варила, то розуміла б.

— Розуміла б, розуміла б. Тут літечко он яке. Тут земля пахуча. Тут город, садок, люди свої, церква, рідні могили. А що там? А чи ти видержиш? А чи не сконаєш з туги? А чи там будеш те, що тут, мати? Чужа-чужаниця. Рідню кидай і плетись у широкий світ.

А де ти знову тих рублів наберешся? І на те гроші, і на те гроші. Що ти їх по дорозі збираєш? Але тобі говори, що горохом об стіну. Старий, старий! Згляньсяся на мене, на дітей. Глянь но на них! Голі, босі, обдерті, жеброта, не діти. А та дорога, скільки вона зжере! Боже, Боже! Я тобі, мов на вітер кажу, але скорше ти мене нарядженою побачиш, ніж я в чужу — кацапію піду. Хай там гори золоті, хай там ріки молошні, але мені наша земля миліша за все. Наш витоптаний поріг, наші корінці в землі. Ми вросли в неї. Наші жили і кров звязані з нею. О, Господи, Господи!

— Но, но, но! Ти но не янчи. Ти но мені на дорогу готуй! — і більше Матвій нічого не казав. Думав, морщив чоло, зідхав, поцмокував устами, ночами в голос говорив, думу за думою, мов хмари дощові гнав. — Ех, жизня, жизня! Чортова вона клятуща. Мужича жизня — мука пекольна, але був би чоловік остання онуча, коли б не строщив їй роги.

А третього дня рано почимчикував Матвій знову на стацію. Василь пішов до села Катерину кликнути. У Володька від згадки про Катерину билося серце і кров заливала обличчя. Саме в той час зайшов якось Юхим.

X

ДІДО І ВНУК

Старий хотів одвідати тільки Матвія та дещо з ним перебалакати. Він чув про купівлю землі, але не в кацапщині, яку він ненавидів, а тут, у себе. Одначе прихід старого став для малого Володька цілим переломом, цілим переходом від дитинства до передчасного юнацтва.

Розбалакався старий з Настею. У неї на згадку про Матвієву впертість, з якою той „хоче її Бо-зна куди виперти", котилися

грубі, краплисті сльози. З розмови довідався Юхим про речі, в які годі йому повірити. Голод. Злидні. Хліба нема. Розуміється, що старий відмовився від усякої гостини.

Коли Володько побачив Юхима, дуже здивувався. Здавалось, це було перший раз. Здавалось, що до цього часу Володько не бачив його. Хлопець пригадав собі всі байки, які оповідали про цю людину і йому стало соромно за людську наївність. Він малий хлопчина, що ледь починає розуміти світ і життя, бачить, як дивний людський розум, що в усякому явищі шукає чогось надзвичайного...

Володько після своєї хороби став дуже соромливий, ще більше, ніж раніш, але до діда щось тягнуло його. Він соромився промовити до нього слово, але крадькома не зводив зо старого очей. Цей дід не скидається на чарівника. Не має він ані довгої бороди, ані глибоких очей з довгими бровами, ані неприступної замкнутости в собі. Навпаки. Бороду завжди підстригає. Веселий, говіркий і розважний. Очі його світяться, манять, мов небо весни. Усмішка лагідна і привітна. Вже від першого погляду, від першого знайомства, Володько відчув на собі теплоту дідового погляду і разом відчував, як ця людина йому близька.

Він пригадує собі свого діда, матірного батька Уляна. Той його також любить, пестить, дає дарунки, але Володько не чує до нього стільки безпосередности, як до цього.

Юхим, розмовляючи з Настею, здавалось, навіть не дивився на малого, але перед його зором не скрилося зацікавлення та соромливість Володька.

— Виріс? Виздоровів? Ну, бач. А який був тоді... Як головешка опалена лежав — сказав Юхим.

Володько майже не пригадує, коли то він його бачив.

Юхим щось пригадав і питає: — Бавишся ти з Хведотом?

Володькові ледве витиснулися через сором слова: — Я вже не вмію бавитись.

— Чому ж то вже? — питає дід.

— Бо він малий і не розуміє мене. Ми вже торік не могли разом бавитись. Мені завше за нього діставалось.

— А батько його не раз вишпарив, бо завше Бо-зна куди волоче малого — втрутила мати.

Василя ще не було з Дерманя. Володькова думка вітала там десь з ним. Він уже на Залужжі. Він говорить з Катериною. Юхим питає далі: — Так ти з ніким не бавишся?

— Ні — і похитнув головою. По хвильці додав: — Я у Дермані колись з хлопцями бавився, але коли у мене ноги відняло, їм стало скучно зо мною. З хорою людиною усім скучно. Та й мені не хочеться.

„Бач, яке воно розумне“ — шмигнула у Юхима думка.

— А що ж тобі хочеться?

— Нічого.

Настя знову вмішалась: — Хлопчисько тільки й знає, що

по лузі та по лісі лазить. То знов сидить у садку, але щоб засміялось, щоб побігло, щоб слово якесь від нього... Як пень, їй-Богу, не гріх, що божусь.

Володьків зір, що впав на матір, ховає у собі глибокі струни докору. Мати чуттям відчула це, відчув і Юхим.

— Чи дозволиш, Насте, щоб він пішов зо мною?

— Ох, тошненько воно мені. Хіба такого гниляка голого можна куди між люди пускати? Ох, діти, діти!... Спитайте його.

У хлопчини очі напружились. Він ще питання не дочекався, а: — Хіба я так далеко дійду — каже.

— Але ти хочеш іти?

— Умгу... — і очі уткнув у землю, мов дві стріли.

— Ну, то я тобі допоможу.

Що проти цього може сказати Настя? Чула вона багато всячини проти Юхима, але хай Бог хоронить її дитину.

Темно на дворі було, коли вийшли. Земля мов розбурена любка пристрасно дихає, лиш річка вогковatою повіває імлою. Настя провела їх аж за хату, де цвітуть рожі і тріпоче мов тополя стрункa молода грушечка цукрівка.

Пішли стежкою поміж викою і пшеницею. Каша і посохлий горошок плутається по ногах. Підпідьомкає перепеличка. А темно, темно. Тут під лісом на сосновому пні Володько здоровенного вужаку бачив. Згадав це і моторошно стало. Між вітами дерев благально хрупотять зірки, а покрик сонно-сполоханого крука збудив пущика і його довге пу-гу-гу-у розкотисто покотилося десь у Мартинову діброву. Там зірвався зайчик, розплющив одно око потурбований вуж, поверченим корінням без перерви догори піднімаються соки. Листя дихає, мов риба знесилена сонцем і повітрям дня.

— А куди, дідуню, вибрався „Конєчно"?

Конєчно це бувший побережник Лісовський. Контора, в якій колись мешкав, стоїть пусткою. В ній ночують сови, ліплять кубла ластівки, сидять дикі коти.

— А хто його знає? Кажуть, до Верхова перебрався.

— А що будуть робити його діти?

— Не знаю, сину.

— Він не має землі?

— Так, без землі погано, сину. Без землі гірше ніж без рук. Земля своя, дорога, насичена потом. Любиш ти, сину, землю свою? — питає зненацька дід і Володько аж здригнувся. Він не може відповісти. Він мовчить. Аж по хвилі Володько каже:

— Коли б я міг її завше любити! Коли б тато не схотіли звідсіль виїздити!

І Володько оповідає, як він захорів, як болюче йому було, як зустрічав першу весну... „Він розважає, як дорослий" — думає Юхим. І дійсно. Хлопчина висловив кілька великих думок. Любити життя в горю. Любити в біді. Любити, коли відриваються твої ноги і ти залишаєшся віковою калікою. Любити, коли голод душить і ти розпучливо змагаєшся за кожний мент твого існування.

Опісля він розважає над тим, чому батько хочуть покинути цю хорошу рідну місцевість, якої ніде в світі не знайдеш.

— Сину, сину, — казав на це Юхим. — Так це ж і гонить твого батька з рідного краю. Це краса гонить його. Ти ще не знаєш усього. Ти ще бачиш усе так, як це падає тобі у вічі. Твій батько лисину має, а волосся його від поту випріло. Від поту і жури. Твій батько сильний муж, міцний тілом і духом, але тепер лишився тільки ще дух. Тіло зламане на вік. І горе велике, коли зломлять його дух. Затям собі це.

Боже, як свіжо, просторо тут. Немає тут смутку, нема жури. Ніч мягка і тепла.

— Гарний наш край, сину, гарний. Та що ж зробити. У світі є багато хороших країв, але для нас наш найкращий і найдорожчий. У світі повнісінько ріжних людей. Ріжних людей... Усякі є люди, і білі, і чорні, і жовті. Одні такі, як ми, інші розумніші, ще інші дурніші, але всі вони так, як і ми, живуть. Всі вони, як і ми, потребують їсти і жити вільно. Всі вони, як і ми, люблять свій край, де родились, свою землю, що скормила їх, своє небо, що тішило їх красою, світлом і теплом. Глянеш на світ Божий. Річки пливуть, квіти цвітуть, пташня щебече. І думає людина: Пощо це все? Пощо, коли ми живемо, нерозумно живемо, мучимось, нарікаємо? Пощо це все? А мудрий Божий голос відповідає: Для тебе. Для твого щастя, лиш щастя химерна річ і треба вміти його розпізнати. Найбільше, сину, в світі щастя любити край свій і для нього ціле життя працювати. Памятай це і будеш ти завжди щасливий, навіть серед найгіршого лиха.

Володько не счувся, як його ручка опинилась у цупких обіймах дідової, шорсткої гарячої долоні. Слухаючи його слів, малому робилося весело, легко, добре. Він починав чути в собі силу. Він видавався більшим перед самим собою і йому хотілося притулити дідову руку до уст своїх, цілувати її, пестити. Вона суха, жилава, загоріла.

Здалека видно вогник хутора. Чути вже гавкання собаки. І тепер цей таємничий, одинокий зелений хутір, якого ще так недавно лякався Володько, видавався тихим райком, джерелом утіхи й мудрощів.

Хутір Юхима не подібний до всіх інших хуторів в околиці. Назву характерника, чарівника, відьмака, заслужив старий не даремно. Весела, під зеленим бляшаним дахом його хата, світиться, мов око веселе. Все там чисте, все на місці, все привітне, тепле. І коли Володько зрівняє дідову хату до своєї бідної, йому одразу стає дивно. Аджеж це ті самі люди. Аджеж і батько сильна і добра людина. Чому в них невесело, суворо? Чому тут привітно, приємно?

Он лежить сокира, якою січуть свиням кропиву. Он висить старий закопчений ліхтар. І сокира, і ліхтар, — так само, як сяюче дзеркало, що відбиває в собі купу хатніх цвітучих ріжними барвами квітів, — гарні, чисті, особливі.

Що Володька передовсім зацікавило, це портрет царя. Де дідуньо взяли портрет царя? А старий оповідає:

— Довго, сину, казати. Колись виростеш і все тобі розясниться. Оттой цар. То особливий цар. Під нього, коли він їхав у столиці, хтось бомбу кинув і вона обидві його ноги відірвала. І цар помер. Він був, кажуть, добрий цар. І можливо, що був добрий. Панщину звів, деякі нові порядки настановив. А то, бувало, мужик був, як скажемо, собака або кінь. Хотів, його продав. Хотів, проміняв. Хотів, то просто забив і нічого. Пан таке право мав, а що ж...

— А нащо ж під нього кинули бомбу? — питає Володько, пильно дивлячись на діда.

— То вже така сторія, сину — відповідає Юхим, але Володько не второпав сказаного. Він і соромиться того, і заразом більше знати хоче. Сторія. Що за сторія? Чому так?... Дід ловить напнуту цікавість хлопця і додає:

— Заздрість. У світі, сину, скрізь заздрість. От, скажемо, ти живеш. Ти розумніший, ти кращий, ти щасливіший. А побіч тебе стоїть твій ближній. Це така сама людина, як і ти, але вона чомусь бідна, нещаслива, зла. У неї на душі вічно як у льоху, цвіль. От та людина і заздрить. От вона думкою своєю вперто шукає темного у темному і те найтемніше вибере. А те веде до злого. А те кидає людину у страшне зло. У житті є, сину, діяволи...

— Ну?... — Володько хотів щось запитати, але запит застряг у горлі. Він пригадав свою хоробу, коли то лежав прикутий до постелі і замість стрибати весною по лузі, мусів слухати дошкульних притисків великого болю. Він дійсно заздрив тоді. Заздрив Хведотові, вітрові, птахам, заздрив горобчикам, що, цвірінькаючи, сідали на вікно з соломинками у дзюбі.

Юхим подивився на малого і потягнув від нього запит.

— Ну, ну? Кажи. Не бійся, дитино. Навчися, любий мій, усе говорити. Це буде лекше тобі.

— А коли ж сміються — виплескує Володько.

— Хто?

— А люди. Коли ти слово скажеш, а люди з тебе дурня роблять, — каже Володько й одвертає у бік голову. Юхим зробив маленькі очі й думає, а опісля каже:

— Ну, то правда. Але ти не зважай. Розумна людина на такий сміх не зважає. То кепський сміх. То навіть не сміх, то гидота, бо сміх є хороша, свята річ і сміхом не можна образити не тільки дитину, а й дорослого. То не сміх, яким ображують. Сміятись сину, треба, але так, як сміється сонце, як сміються квіти, метелики, як сміється щаслива, здорова людина, коли викупається у чистій воді. А коли ж хтось із твого щирого слова сміється, махни на це рукою і даруй йому. Так сміються блазні, покривджені... Ну, що з них візьмеш? Ну, от.

— Я, дідю, колись також заздрив, — вирвалось у Володька.

— Ну?

— Я був хорий. Мене боліли ноги, а надто боліло мене,

коли мама стоять надо мною та плачуть. Чого вони, думаю, плачуть? Тато прийдуть увечері, сядуть, жують хліб і мовчать. Мама тоді також мовчать. Хведот на печі також мовчить. Але... Боже мій. Я так добре знав, що всі вони думають про мене. Думають щось таке, що не вміють сказати, а тому мовчать... І я собі думаю: От ти, Володю, ще маленький. Тобі всього так мало літ, що ти навіть не знаєш, чого сонце світить...

— Цього, сину, — перебиває дід — ніхто не знає...

— Еее, дідю. Василь приніс, знаєте, таку книгу, що там геть все чисто написано. І чого сонце світить, і вітер віє. І чому, коли лягаєш спати, віє від Харитонового рівчака, а як встанеш, від Мартинової долини... Все, дідю, написане.

— Може — згоджується Юхим.

— Тому то й школа. Ти малий і тобі нічого не можна. А до того хорієш. Тобі болять ножиська, над тобою плачуть і ти думаєш, що от-от помреш. А жити так хочеться. Не знаю, чому, але мені, коли найгірше боліло, тоді найбільше хотілося жити. Так і мама кажуть. Плачуть, бються, деруться й аж коли відійде, то кажуть: А чому я тоді не повісилась?... От-то. Тоді й заздрість страшна бере. Тоді хочеться якось... Ну, я не вмію цього висказати, от аби виріс. А як виросту — скажу.

Подумавши, Володько добавляє: — Ну, от подумайте самі. От я хорів. Я десять неділь навіть не підводився. Все отак до гори лежав і дивився в одно місце на стелі. І подумайте собі, дідю, що коли мене повезли до сповіди, піп питає: — Чим ти, каже, згрішив? Як собі хочете, думайте, але я аж заплакав. Мені було боляче. Ну, чому він мене не взяв тай не спитав: Володику! Що в тебе болить? Розкажи. І я б усе розказав. А то: Згрішив? Як я згрішив? Я нічого йому не сказав, я йому набрехав і, їдучи додому, ввесь час плакав — так боляче було.

— Ах, ти моя сердешна дитино — вирвалося у Юхима. Він підійшов до малого і тісно, щиро пригорнув до себе. Володько, якого ніколи ніодин старший мужчина не обнімав, засоромився і замовк. Вони вже більше не мали про що розмовляти, але, як гарно, весело, широко і світло було у хлопця на душі, цього він ніякими словами не міг би оповісти. Він вибіг на двір. Таке хороше сонце. Так простірно. Таке височезне і чисте небо. А яке повітря! Як квіти цвітуть і пахнуть! Так пахнуть, ніби вони навмисне окаджують запахами радість дитини.

І Володько стрибає на лужок, біжить між квіти, до кожної нахиляється, нюхає, гладить, торкає устами, опісля високо і довго стрибає та голосно регочеться.

Над вечір Володько знов у комірці Юхима. Тут якось добре. На столі лежить книга. На невеличкій поличці також кілька грубих книг, у твердих окладках, з золотими літерами. Старий прийшов від праці, скинув засмальцьований у меду хвартух. Володько підійшов до столу.

— Н-о — но, в-и — ви — нови-й — новий. З-а — за, в-є — вє — завє-т — завєт; новий завєт — прочитав він у голос за складами.

— То ти вже і читати вмієш? — зрадів Юхим.

Володько повісив голову і мовчав. — Це дуже гарно, каже дід. — Дуже гарно. А розумієш ти по руски?

— Мало. Коли тато читають, ну, дещо...

— Но, ще навчишся. Колись тобі почитаю цю книгу. Вона стара, але мудра. Славна книга. Шкода, шкода, що ти ще не можеш розуміти. Це от Євангелія... Це піп у церкві читає... Але... — махнув рукою Юхим. — Там не читають її. Там її більше хамаркають. Там не все дбають, чи люди розуміють Слово Боже. Там, буває, у ніс читають, читають мудро. Часом людина слухає, киває головою і б'є себе в груди, а запитай: Що то читали? — Нічого не скаже. А я от як у себе прочитаю... Мудро там, тепло і щиро. А це от, каже Юхим, показуючи на грубелезну книгу на полиці, це Біблія. Це вже груба книга. З цієї я тобі щось почитаю завтра. Завтра свято.

Увечері пішли Володько і Юхим на прохідку. Тихий соковитий вечір. Небо —випнута баня, підбарвлена рожевим сяйвом далекого світла. На нім розцвітають зорі, з-поза ліса висуває ніч свого заприсяглого свідка.

Пройшли дорожинкою, звернули і пошкандибав Володько росистою травою під ліс.

— Тобі не тяжко? — питає Юхим. Але хіба ж Володько такий наївний, щоб признатися. Розуміється, ноги його ще не скріпли. Вони незграбно плутаються у високій траві, але хіба ж це важне? Важне, що він знайшов собі товариша, людину, яка його слухає і безперечно не кпиться. Це вже Володько розуміє непомильно.

Він розповів старому про свої гріхи, забави, думи. Як вони у Дермані у дядька бавляться. Хто там є, з ким товаришить. Як вони пєкаря грають, як з гончарської глини забавки виліплюють, як поле міряють, ділять, орють, сіють. Які у них гроші з мушель і хто з них найбагатший.

Вони також і хоробрі досить. Часом вимастився, але Боже мій! Як не вимаститись, коли навкруги стільки речей, що аж просяться, щоб ними вимаститися. От, наприклад, падає дощ. Для дорослих це радість чи кара, а для них це завжди радість. Вони й не думають тікати від дощу. Чого б, дійсно, тікати? Дощ люрить, а ти стоїш собі під ним без кашкета, і по твому тілі біжать приємно-лоскотливі струмочки води. Всеодно опісля вигляне сонце і, як не було — висушить.

Або підуть „під гору". Там є дуже прикра стежка. Кожна жінка, несучи тудою воду з криничини, сапає, з десять разів зупиняється, відсапує і лається. А вони тільки і дякують Богові, що там так прикро. А де тоді вони мали б кращу ховзанку? Впаде дощ, слизько, тільки сідлай „скремейду", міцно вчепись за її гриву і гайда, аби тільки ноги твої не зломились, а на низу миттю опинишся, хоч часом догори ногами сторчана летиш. І добре, і весело...

Немає дощу, так вони наносять води і наллють, і знову

таки ховзько. Але тоді вже тітка Домаха або Ксенька клене, — „А бодай вам, капосні, ноги повкорчувало. А бодай ви з пуття зійшли"...

Хлопчиська тоді всі під скелю. Поприсідають, запруть дух і слухають. Тошно їм буває від таких побажань, але що подієш. Не будуть же вони дійсно зважати на те, що тітка Домаха не має кудою воду носити. Зате скільки втіхи, коли така тітка лається, лається з відрами на плечах, крутиться, чіпляється босими пальцями об слизьку стежку та, не вдержавшись, гримне і тільки шур вдолину. Відра виплюнуть воду, а самі покотом вдолину, навіть не доганяй.

О, тоді хлопцям годі втриматися від реготу, одначе тікати що дужч треба. І, пригнувшись, вони один за одним, ніби чортинята, поза стосами каміння до Єлисеєвого бгіжа лопотять. А там сядуть і до болів живота регочуться.

Все це оповідає Володько дідові, оповідає безпосередньо, не думаючи за те, яке враження викличе в діда його оповідання. Він сам захоплений. У його синьоватих, горіючих двома свічечками оченятах радість. Мила, згучна, вища радість. Дідьо бореться сам із собою. Його рідкі твердощетинясті брови, то спадають, то піднімаються, ніби вони на мотузочках. Володько помічує це, ловить у напів-тьмі зненацька моргання дідових брів і різко уриває оповідання.

Задерши догори тупе своє підборіддя, з ямочкою, він увесь розповзається у вираз остраху. Дідьо гніваються? Дідьові не подобається! Ох, як страшно, неймовірно хочеться малому зловити дідьову суху, ніби з рудого паперу склеяну, руку і міцно, міцно притиснути її до своїх тонких, гарячих і вогких устечок.

Але дід нічого. Брови його дійсно ще спадали, але мовчки, без єдиного слова, дідові руки беруть малого за щуплі, гостроваті плечі. У хлопчикових очах, через набіглі зненацька ядерні очні брилянтики, швидко затанцював на небі позеленілий місяць. Вони йдуть уже вузенькою, зовсім вузенькою стежкою, для одної людини, повз широку, листату плянтацію цукрових буряків, що належить Мартинові.

Зправа долина. За долиною пригірок з вирубаною недавно сосниною. Там ще минулої зими стояли, шипіли, гойдали патлами кремезні сосни. Тепер лише пні, що пахнуть смолою і ще чимсь, чого не можна розібрати.

А між порубом і плянтацією буряків корито висохлої річечки. Початок її заборсався у хащах Мартинового запусту, де ростуть, як це добре памятає Володько, лісові чорнобривчики і чобіточки. Там також при старих спорохнявілих пнях струнко зводяться молоденькі вільхи, з липкими, не зовсім приємно пахучими листочками. Вище берізки, гурточки сосонок, кілька в розсипку дубочків із листям ніби вони з бляхи, вимальованої у темно-зелену міцну олійку.

А все покриває пахучий, мов кадильний дим, туман. Там, де зупинився ліс, що нагадує закамянілу лаву війська, яке з витя-

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ У ЛЬВОВІ.

гнутими старосвітськими мечами вийшло до бою, стоїть якийсь невидимий жрець і кадить. Дим поволі, плавно розгортаючи поли, волосся, широкі палькаті долоні, пливе в повітрі і намагається, але не може вхопитися вогкої, запашної землі.

Збиваючи росу, що обсіла широколисту натину і, плутаючись у стручках ріпаку, Юхим і Володько йдуть у напрямку хутора. Назустріч туман. За туманом сріблистий простір. Там грають і співають зорі. Внизу, вгорі, зправа і ліва — скрізь Бог один. Бог!... Дідю! Там Бог і там Бог. Я хочу жити, дідю! Я хочу міцно, згучно жити. Варто жити!

Це не були слова. Це щось інше. Дід їх не чув, але відчував, хоча думи його були такі: — Так. Прийшли, вирубали німці, французи, жиди! Все вирубали, — це торкалося отих патлатих, шумних, як пивна піна, коринастих сосон, що їх пні з тамтого берега лисіють і пахнуть ладаном. Тому і туман пахучий.

Другий ранок — недільний ранок. Про це знає усе. Сонце недільного ранку сходить не так, як завжди. Ліс стоїть бадьоріше. Поле майорить, мов прапор. Небо синє, так сильно синє, аж ніяково. Мов залізні гравюри, стоять непорушно черешні. Цвітуть дикі рожі в бгіжі, а довгий пліт зо стрішкою простягнув свої рамена на схід і захід, ховаючись у заростях величезних бурянів.

Пасіка нагадує забутий музичний інструмент. Хтось ударив по його струнах і вони гудуть, зливаючись із далеким, далеким дзвоном, що птахами несеться звідтіль із півдня, зза лісу, де у синяві горить позолотою хрест та біліє над горами і зеленню струнка прадавня дзвіниця.

Повітря насичене медовими випарами. По роздявлених устах квіток совають свої тяжкі зади джмілі з набухлими незграбними лапами. Великий квадратовий шмат цвітучої конюшини, в якій довго живе нічна роса, нагадує перський килим тонкої тканини, розстелений тут для якоїсь урочистости. Від нього довгою стрічкою, стікаючи до зеленого запусту-дубняку, біжить нивка гречки, обсипаної міріядами бадьорих бджілок.

Чекайте. Зараз із темного дубового гаю вийдуть якісь величні люди зо співами і гимнами. Вони пройдуть повільною ходою нивкою гречки і зупиняться на розстеленому килимі конюшини. Дзвони литимуться просто з небес. Сонце співатиме найбільший гимн. Тіні від хмарок, що нечутно, мов дихання, несуть свої прозоросрібні вуальки, торкнуться дзвінких пісень землі, підхоплять їх і віднесуть, віднесуть...

Сіли, малий і старий, у траві. Ще вогковато від роси, ще чути запахи розмоклої трави.

У старого на колінах товстюча книга — біблія, про котру не раз чув Володько. Так ось вона та страшна книга, що в ній списано все, що було і що буде від сотворення мира до Страшного суду. Це та Апокаліпса. Це звідтіля вичитує цей старий із добрими очима й опалими щоками чародій свої дивогідні чари.

І, дивлячись на нього, Володько, чуткий дитячою душею, не відчував остраху. Щось тягнуло до нього. Кожна рисочка змор-

щеного обличчя казала про велику душевну притягливу силу цієї людини. Відхиливши злегка рожевенькі усточка, з широковідчиненими оченятами, хлопець ловить приємно-згучні слова діда, яких не розумів, які тільки чув, відчував і вірив у них.

Старий читав однотонно, сидячи в траві по турецьки. Книга говорила устами діда, а хлопчик випивав слова... „і все, що ти бачиш, запиши у книжку... і так запиши, щоб ти бачив, що є і що буде... — тягнув однотонний голос.

„...не бійся нічого, що треба буде перетерпіти тобі. От диявол буде шпурляти з вашого оточення в темницю, щоб спокусити вас, і будете мати скорботу днів десять. Будь вірний до смерти і дам тобі вінок життя“...

Володько чує слова. Вони капають на його вразливу душу і кожне випікає вічний значок.

„І я споглянув, — читає далі дід. — І от кінь блідий, а на ньому вершник, котрому імя Смерть; і пекло слідкувало за ним, і влада дана йому над четвертиною землі — морити мечем, і голодом, і мором, і звірями земними... І дух і наречена кажуть: прийди!

„Спрагнений хай приходить і бажаючий хай бере воду життя даром“.

Опісля старий закрив книгу і почав пояснювати. Володько слухав його і розумів. Розумів по своєму, по дитячому. Він виразно відчув, що все, що любив до цього часу так собі само собою, тепер любить свідомо. Старий говорив просто, отверто і щиро. Щирість його видавалася малому найбільшою його силою і хотілося добровільно коритися їй. Може, думав Володько, і бджоли чують ту силу. Може тому вони самі летять до нього, бо люблять...

„Прийди і пий воду життя даром“...

Дійсно, по повороті від Юхима багато дечого змінилося у малого. Тих два дні видавалися йому казкою. Зелений, соняшний хутір незабутньо на віки лишився в його споминах як тихий щасливий острівець, до котрого одного разу причалив його життєвий човник, щоб набратися душевного тепла і мудрости. І вже після того не так вірив Володько у чародійство Юхима.

XI

В ЖНИВА

Літо тікає наперід. Родина Матвія працює, мов кубло мурашок. Сінокос, город, жнива. Конюшина вилягла, пшениця похилилась. Дні гарячі, а часом буревії гуляють. Над лугом і річкою чорногузи кружляють. У річці плеще риба, на лузі дзвенять коси косарів. Володько коло хати працює. Корів не пасе, бо ще не зовсім дужий, але отой западенний Хведотисько додає йому чимало турбот. Він став ще гірший ніж торік. Одного разу, коли

всі були на ярмарку — втік. Що то налякався Володько, поки знайшов. Другий раз знову з Василем вийшла неприємна справа. Володько любить Василя, але той капосний хлопчисько завжди глумиться з нього. Як впаде дощ, поналиває на подвірю калюжі. Для Василя найбільше вдоволення, коли Володько обтрасканеться по вуха, або так накисне, що хоч не підходь перед мамині очі. О, тоді Василь тішиться. І чого він тішиться? Чого він радіє? Мама випарять Володька, а Василь регочеться.

Одного разу, коли Настя пішла в поле по зілля, Василь кепсько пожартував із Володьком. Витягнув його на горище хліва і мало-мало не пхнув із дверей фаціяти. А це ж високо. Володько підняв репіт, нахопилася Настя і Василь тяжко спокутував свою легковажність. Мати спарила йому хоптою сіданку так, що той тиждень не важився сідати. І дивно, — що Василь увесь час дувся не на матір, а на Володька, так ніби той винен. Василеві очі дивилися суворо, злісно. Володька вони бажали пронизати. А Володько болів через це. Прикро йому, і буває, коли Василь засне, Володько підсяде до нього і легенько, легенько, щоб той не почув, гладить рукою його русяве, мягке волосся. Тоді ставало Володькові приємніше. А час тягнувся довго.

Нарешті вернувся батько. Змарнілий, брудний, мовчазний, видно сердитий. Привіз із собою тільки брудну заялозену торбу, яку з серцем шпурнув десь на піч. Про це довідалися господарі і почали сходитися, щоб „розпитати, як там". Матвій, твердо спльовуючи, казав: — Кацап є кацап. Щоб із нього зробити господаря, то треба збити його нагаєм. Ледачий і дурний народ. Одно, що потрапить — говорити. Але землю орати, сіяти... Сам у такому гної сидить, що навіть наша свиня не могла б у такому витримати. Волію тут на десятині сидіти, ніж там на десятьох, — закінчував Матвій.

Насті такі слова подобалися. Вона божиться й присягається, що „він" нікуди її не виволоче звідсіль. Хто її переконає, що і там так само світить сонце? Так, там не так — відповість вона і говори, що хоч. Вона вже краще знає, як там є...

Тут же поле яке! А який ліс, а небо! Хіба є ще де таке небо? Вона колись ходила до Почаєва, йшла три дні і переколася, що ніде нема так добре, як тут.

Жнива проходять у кривавім поті. Обличчя спечене, мов шинка. Очі залляті солоною рідиною і болять. Спина вже не гнеться. Зігнеш — не випростаєш. Випростаєш — не зігнеш. Кості лупають, ніби їх хто ламає. Володькові дні тяжкі й безрадісні.

Та одного разу трапилось йому таке щастя, яке він ледве пережив. Ранок. Ще сонце не встало. На дорозі роса, над річкою туман. Володько спить міцним сном побіч Хведота на полу. Зненацька його будять. Розплющив очі — батько.

— Вставай, як хоч — каже він, — поїдемо до Острога.

— Що?!! — Володько ніколи не повірить, що він поїде до Острога. Це ж так далеко. Це ж таке велике місто, де москалів муштрують, де вікна „як наші двері", де хідники гладенькими

плитками з каміння виложені, де стільки краму і всякої всячини, що коли б зібрав гроші з цілого Дерманя, — ніколи не закупив би всього. Це все мама оповідали. Сам Володько зроду там не був, а почувши такі слова від самого батька, серце його заніміло, дихання захопило. Він витріщив очі і не вірить, що це не сон.

— Ну, ну, — квапить батько. — Вставай! Поїдемо. До сходу сонця мусимо бути в Лебедях.

Володько зірвався і треба було одної хвильки, щоб був готовий. Розуміється, що йому зовсім не хочеться їсти. Не до їдла...

Він сидить на вимощеному сухою конюшиною возі. Боїться тільки одного, щоб батько часом не роздумався і не скинув його назад. Адже одного разу так було.

Їхав батько до Мизоча. Володько дуже гірко зо сльозами просився: — Тату, татусю! Візьміть, візьміть! Візьміть мене...

— Куди там поїдеш?! Будеш тільки заважати. Сльота, чи що, куди дінешся?

Але Володько вперто просився. Батько рушив із возом, виїхав на дорогу, а Володько все біг за возом і просив. Раптом — труу! Батько стає. — Ходи но ти, шибенику, сідай! — каже Матвій. Серце малого стрибнуло, сльози перестали котитися, ніжки мов пружини... Але не встиг Володько видряпатися на віз, як дошкульний серицевий батіг так упік його ззаду, що Володько аж скрикнув.

— Я тобі покажу не слухатися, різун в твою-ма, — проказав чітким тоном батько і Володькові нічого більше не залишилося, як вернутися, ковтаючи безперерви солоні сльози, що безупинно як на-то-те лилися з очей. Після того Володько вже не одважувався чогось просити у батька.

А тепер... Це щось надзвичайне. Аж коли мати наносила і замостила в конюшину копу яєць, якогось півня і ще щось із клунків, та коли віз рушив і минув подвіря — аж тоді Володько був певний, що він нарешті таки їде до Острога. Він переживає щось особливе. Він бачить усе. Бачить, як віз, перевертаючись на бік, круто звертає з подвірного виїзду на вузеньку доріжку в дві, повні мягкого пороху, колії. Бачить, як мати провела їх і наказала, щоб не забули купити серпів, соли та мила. Бачить, як грубі маточини коліс при виїзді торкнулися сусідського вівса й обтрусили на нім росу. Володько сидить ззаду на мішку з оброком. Йому видно тільки зади, спину і вуха коней, що спочатку йшли ходою, але батько нагнав їх злегка батіжком, зади затанцювали і драбини воза глухо затарабанили. Їдуть підтюпцем. Минають поля. Володько знає кожне поле, знає, кому воно належить. На лузі густий туман. Там вже скошено першу траву. Пахне вяла лепиха та дикий коситень. Десь у тумані кричать качки.

А куций драбинячок дрібоче далі. Минули Мартинову долину, криничку, провалля, три сосни і підїхали під Лебеді. Назустріч саме зза лебедських хаток, закучерявлених садками, ви-

гулькнув величезний круг сонця, подібний на місяць у повню. Коні біжать уже бадьоріше і пирхають. — Здоров, здоров — промовляє батько. І коні ніби навмисне пирхають далі.

Минули Лебеді. Крім греблі і млина, про який колись оповідав Григорчук, нічого особливого Володько не помітив. Коло млина завізники. Знайшлися і знайомі.

— Ей! Дядьку Матвію! Куди їдете? Дай-Бо-здоровя!

Матвій зупиняє коні: — Та до міста. Пора така, а тут серпи, бачте, що гостри — не гостри — не тне.

Коротко побалакали і далі. Володько все чув і все на вус мотав, хоча зо своїми речами не втручався. Краще промовчати. Виїхали за Лебеді. На ліво дорога до Гільча. Це показав батогом сам батько. Там живуть чехи і є „залізо-летійний завод". Володько гордий, що батько так говорить до нього. Він подивився на ту дорогу і сказав: — Ага. Добра дорога... — Володько її вже знає. Був у Гільчі.

А коні біжать та біжать. Доїхали до гори. Дорога тут глибока — проваллям. З обох боків великі глиняники. Тут копають руду глину. Над проваллям ростуть дикі груші, кущі глоду, дене-де косаті старі покручені берези. Коні під гору тягнуть поволі. Портяні посторонки пружно натягнуті. Матвій нокає і злегенька пацає батогом по кінських стегнах.

Нарешті знову рівнина, знову широкий, немощений, обсаджений старими-старими осокорами шлях. Коні знову біжать. Ось доїхали до пустого молодого лісу. — Тут, оповідає Матвій, часом і розбійники є. А он там — тикнув батогом на ліс — Верхів. Он навіть баню верхівської дзвіниці видно.

Володько на все не надивиться. Все неймовірно цікаве. Який шлях, які дерева, який ліс. „У нас" такого нема. — А чи далеко ще, тату, до Острога?

— О, ще далеко, — чує він спереду. — Переїдемо ліс, а там прийдуть хуторі. Як то воно множиться народ. Отут-о, ще недавно, бувало, їдеш, то ні одної хати не зустрінеш. А тепер скрізь позаселювано, — розважає зовсім поважно старий, ніби з ним не Володько, а якийсь бородатий дядько їде. Треба знати, що робиться у Володьковій душі. Боже, який він пишний собою. Він сьогодні значно підріс.

А перед очима дерева — стрункі, криві, грубі і тонкі. Далі поля, он хата — одна, друга. Криниця з журавлем, стріхи, криті гонтами. На дворі запряжений віз, — одна коняка кара, друга булана. Якась баба у червоній хустинці порається коло воза, кладе на нього граблі, вила, пузату здоровенну баньку. Мала дівчинка пручається з ворітьми і відчиняє їх.

Далі знову поля і гайки. Сонце піднялося і починає припікати. На коні падають гедзи, за возом лишається хмара куряви, що поволі котиться на ліво й осідає на траві.

— Далеко ще, тату, до Острога? — вдруге питає Володько.

— Ну, от побачиш. Як виїдемо за отой гай, там пічнеться шоса...

Шоса? Цього ще Володько не бачив. Йому кортить довідатися, що то за шоса, але не одважується. Доїдемо — побачимо.

І дійсно доїхали до шоси. Це є виложена камяними цеглами дорога. Володько дивується, як то людям хотілося викладати так багато дороги. А їхати по ній зле. І тарахкотить, і дуже трясе, мало печінок не витрясе. Але Володько терпеливо зносить неприємності. Всетаки цікаво їхати дорогою, виложеною камінням, ніби перед церквою.

Шоса — це також знак, що внедовзі буде видно місто. Це Володька тішить. Починає зявлятися більше підвід. Здебільша їдуть у напрямку міста.

— Диви но, Володьку, — звертається батько до малого.

— Що там? І Володько дивиться, куди наказує батько. Там хтось їде машиною. — Це „волосипед“* — пояснює батько, а Володько не надивується, як то так ногами він мелe та їде на двох колесах і не перекинеться.

Підїхав, задзвонив і поїхав далі. Їде швидко. — Володько довго проводить його поглядом, страшенно задоволений, що побачив... як його? — „волосипеда“. Тепер він здивує Хведота і мамі також матиме що розказати.

І що ближче підїзджають до міста, то більше несподіванок. Ось уже почали не тільки люди, але й пани зявлятися. Он один у твердому соломяному капелюсі. Йде собі в черевиках і палицею помахує. Штани має білі, піджак темний. Гарний панок.

Ще далі нагнали їх якісь великі пани фаєтоном. Коні стаєнні, блискучі. Фаєтон на таких тонких колесах, що, здається, от-от розсипляться, але вони й не думають розсипатися. Вони виблискують на сонці мов скляні.

І нарешті під самим містом, просто ніби з-під землі виростають величезні казарми. Там у них „сидять москалі“** — пояснює батько. Тут уже досить людей і підвід. Баби з величезними кошами спішать на ринок. Володько побачив навіть городовика. Вусатий, у чорному одязі з блискучими гудзиками і якимись плетяними мотузочками коло плеча. З боку шабля. Володько докладно, зо всіх боків, оглянув його і вволю налюбувався. Чоботи має блискучі, аж міняться.

Коло казарм багато москалів. Вони відбувають муштру, ходять сюди і туди струнко, такі напняті і гарні. Володько нічого не мав би проти того, щоб собі стати „москалем“. Батько дещо пояснює:

— То он, бачиш, старший офіцер. Він наказує. А там всякі причандали. Бачиш, яка висока стіна, а на неї мусять москалі лізти, і то швидко. Котрий не вміє, той дістане такого, що ойой! Далі рів. Через нього мусять плигати. Все те для війни потрібне — закінчує Матвій.

Володько знає, що москалі воюють. Трохи уявляє собі, що таке війна. Він бачив у книжках малюнки війни. Але нащо там

---

* Коло, ровер.

** По цілій Україні під Росією москалями звали військо.

стіни чи рови? Це мабуть так собі, щоб москалі мучилися. Він чув, як то у москалях мучать.

І кожний предмет, кожна людина, все те, про що він не раз мріяв, уявляючи собі в яскравих привабливих барвах, усе те тепер він бачить. Місто. Скільки тут гарних річей! Як тут приємно по гладеньких плитах із каміння ходити. Тут не коле сухе бадилля, чи опалі соснові шишки, чи стерня, як це є там „у нас", де луг, де ліс, де поле з пшеницею, просом, житом. Тут он вікна які, а в них образки. Все образки, такі хороші, такі панські. Тут мужики ходять обережно, як у церкві, а жиди викрикують голосно. Он і до Матвієвої підводи підходить стара жидівка. У неї на голові хустина, з великою чорною плямою на тімені. Видно, вона завжди тільки носить цю хустину, а пляма та від поту та куряви. Ніс у неї подібний на скремейду, губи розтяжні, широкі. Голос скрипучий.

— Хазяїн! — гукає вона. — Що маєте продати?

— Яйця, — байдуже, не дивлячись на неї, кидає Матвій, не зупиняючи коней.

— Нуу! Стійте но! По чому хочете? — біжить вона за возом, вчепившись за полудрабок.

Володько розглядає її, але Матвій не звертає на неї найменшої уваги.

— Ааа, — сердито кидає він. — Всеодно не купиш.

Це ніби обурює жидівку. — Ну, чому не купиш? Що значить не купиш? Бодай мені стільки літ жити, скільки я вже купила, хай я маю стільки грошів, скільки я купила яєць... Стійте. По чому хочете? Ну, чого ви, хазяй, так поспішаєте? Хай мені руки відлетять, якщо ви продасте на ринку дорожче.

— По дві копійки даси? — зненацька перебиває Матвій її лемент і їде далі.

— Ой-вей! По дві копійки! Ви жартуєте з старою жидівкою. Я вже не молода. Жартувати... Чому ні. Але жартують із дівчатами, молодицями...

— Ну, то йди собі до чортової матері, — безпардонно й остаточно завершує Матвій. — З тебе купець, як із моєї жінки попадя. Хоч, щоб вперезав тебе батюгою?

— Нуу, хазяй! Чого ви такий сердитий? Станьте! Хай мене Бог скарає, коли вам хто дасть по дві копійки. Де то видано, щоб у цю пору хтось платив за яйця дві копійки?! Ниньки дві копійки — гріш. Дві копійки на дорозі не валяються. Берете за дві — три гроші?

— Не морочи мені, Рухльо... — і тут Матвій додає слово, яке лише вживають селяни при розмові з жидамм, циганами і їм подібними.

Матвій і говорити не хоче, але жидівка вже помітила і півня. Це змусило її ще більше залементувати. Вона міцно вчепилася за полудрабок. Жовта рука з сухою шкурою, ніби на копченому оселедці, вже лізе на віз, розгортає полову і пробує яйця, мацає півня. Матвій оглядається й обіцяє „сперезати її

батюгою через-зауш", якщо вона не забере свою лапу „до чортової матері геть".

Володько лише сидить і мовчить. Бій між жидівкою і батьком його зацікавив.

— Чортова жидівка, — думає він. — Яка халєра. Вона хоче за три гроші дістати дві яйці. Хитра, не бійсь...

А Матвій їде далі. Жидівка набавляє. Вона встигла вже перекляти себе, свої руки, ноги, голову, свою рідню. Матвій врешті спускає. Він віддасть за півтори копійки яйце, а тепер, як вона не хоче, хай іде собі, бо їй-Богу він уже не жартує. Не гріх, що забожився. Жидівка починає вірити і снажиться виторгувати хоч пару грошей на коні. Вона вже дає пять злотих* і двадцять грошей за копу. Матвій хоче рівно шість злотих і ні гроша менше. Ну, вона ще накине два гроші і хай вона не доживе до шабасу, що більше не може.

— Ну, бери вже, хай тебе халєра візьме, — кінчить торг Матвій і зупиняє коні. За цей час встигли доїхати до середини міста. Починається рахування. Матвій пильно слідкує, щоб „клята" не перерахувала. Жидівка натомість уважно обглядає кожне яйце, а деяке розглядає до сонця — чи не бовтун. Матвій заявляє, що його кури бовтунів не несуть, що яйця самі свіжі, а якщо вона знайде хоч одного бовтуна, то він подарує їй всі задурно.

— Далі, що хочете за півня?

— Ти но плати за яйця, а тоді будемо говорити за півня, — каже Матвій.

Жидівка виймає з глибокої заялозеної кишені таку ж заялозену калитку і тремтячими руками відраховує срібними та мідяками пять злотих і двадцять два гроші. Після цього починається вперта і довготривала боротьба за півня. Жидівка знову клене себе, знову безупинно до огиди лементує. Матвій лає її, обіцяє „сперезати батюгою", жене до чортової матері, до сто чортів, до халєри. Але жидівка ані на ніготь не думає ображатися. Це вона приймає, як належне, як щось, що є необхідне при купівлі та продажі. По довгому торзі годяться на дві сороківки*. Від пів рубля, якого так вперто домагався Матвій, прийшлось відмовитися. Натомість жидівка піднялася до цієї суми аж від одного злотого, при чому осудила нещасного півня до того, що вона купує мало не самі кості та піря і що вона „хай своїх дітей не побачить", напевно втратить на ньому.

— Чорти тебе не візьмуть — завершив Матвій, взяв у неї ще дві сороківки, доложив до решти грошей і тісно завязав у вузлик грубої, брудної хустини, яку заховав глибоко у кишеню. Відїхавши далі, з полегченням сказав:

— Слава Богу, що збувся клопоту. — Він терпіти не міг возні з яйцями та курми. Це бабське діло.

А Володько вже не встигає обертатися на всі боки, щоб нічого цікавого не пропустити. Боже, дійсно, яке те місто! Які ж

* Злотий = 15 коп. Копійка = 2 гроші.
* Сороківка = 20 копійок.

будинки! Он які вікниська в них, позавішувані чимсь. Високо ганок. Він зовсім висить і не звалиться. Там мабуть хороше посидіти і дивитися собі вниз.

І крамниць скільки! А люду! Скрізь повно, скрізь набито. Люди, жиди, пани. Панночки такі, що Володько, коли б не був так захоплений, міг би розсміятися. Тоненькі такі, спіднички короткі, черевички такі на ногах. Вони жебонять такими тоненькими голосками, що навіть він — ще малий, і то вже грубшим голосом говорить.

Очі Володька геть аж випинаються. Випинайтеся собі. Все-одно всього не побачите. Хіба ж це є можливе?

Тим часом доїхали до великого мосту. Під ним широченна річка. Такої річки ще Володько ніколи не бачив. Далі видно якісь старі грубелезні мури. На них вежа з зубами.

Батько не має часу розмовляти. Тут так тісно, так багато підвід, що треба добре стежити, щоб не зачепитися кому за вісь. Але всетаки він обернувся до Володька і показав батогом на мури:

— То, каже, замок. Старий він уже. Там колись князь Острозький жив. А це, показав на річку, Горинь. Сюди тече наша річка.

Володько вже чув про того князя. В Дерманському манастирі є великий гарний образ князя Острозького. Перед ним ставлять свічки і навіть цілують у палець на нозі.

А про Горинь чув Володько також. Колись оповідав про ту річку батько. Так от де вона! О, широка річка! У ній, мабуть, і риби, Господи, скільки. Але там певно втопився б одразу. Дна зовсім не видно.

Переїхали в нове місто і зупинилися на торговиці. Тут уже безліч підвід. Скрізь снуються дядьки, жиди, ліворанти. Галас над усім неймовірний, погано пахне, а духота — ледь дихаєш.

Володько мусить сидіти на возі і пражитися на сонці. „Приємність" це неабияка, але він не нарікає. Сидіти, то сидіти. Нащо ж тоді він їхав? Він знає добре своє завдання.

Батько десь ходив, довго там барився. Вернувся до воза обвантажений двома новими фабричними серпами, косою та ще якимись клуночками. Сусідські дядьки, що лежали на возах, побачивши покупку, заговорили до батька. Посходилися і почали оглядати та випробовувати серпи і косу. Серпи були добрі. Косою довго подзвонювали об обвід колеса і думки дядьків розходяться. Одні кажуть, що нічого, інші знову сумніваються.

Матвій казав: — Ну, яка є, така є. Косу і жінку — не вгадаєш.

— То, бачте, найкраще купувати косу у кацапа. Я, бачте, ще позаторік, як купив, то й досі маю. Скісок один лишився, але тне, як бритва.

Довго ще говорять про серпи та коси. Згадують старі, ковальські серпи. Це, мовляв, не та фабрична тандита. Бувало, як тобі серп, то серп.

Хтось згадав і ковалів-циганів, і які лепські виробляли вони серпи. Найкращі серпи циганські, а коси кацапські. Але то було колись. Тепер все фабрика.

І, наговорившись доволі, розходятьтя. Пополудні Матвій збирає з-під коней опалку, опоряджає їх, гнуздає і їдуть додому. По дорозі коло річки коні напуваються. Володько дістає велику цілу булку, яку він думав довезти додому нерушеною, але спокуса покуштувати її така велика, що він не видержав і відщипнув кусничок. Це, думає він, ані ніхто не пізнає. Але згодом їдучи він ще й ще щипає булку, поки з неї не лишилося нічого. Додому так і не привіз, лише на другий день похвалився Хведотові, що він сам зїв цілу велику булку. Боже, як Хведот заздростив.

І взагалі, після поїздки до Острога, Володько став неймовірно розумний. Він стільки того наоповідав, стільки всього бачив, стільки чув, що Хведот просто чудується, як його в світі можна все те знати. Володькові навіть снилося місто. Він почав дуже просити маму, щоб йому купили такого кашкета зо звіздою, якого він бачив у стражника.

Жнива йшли далі... Жниво дорідне. Пшениця і жито колосисте, тяжке. Овес також зернистий.

Це трохи виведе родину з біди. Настя завагітніла і не могла жати. Приходилося кликнути дівчат. Була знову Катерина. Володько оповів їй всі подробиці з Острога.

Коли Настя ходила тяжкою, у родині настав спокій. Вона раділа, що „можливо буде дещо більше в рот вложити". Такий дорід засипле знов їх засіки зерном, їх кадуби мукою, капустою та огірками, їх бодню салом та мясом. Може вона могтиме хоч на час чисту годину мати, а „він" трохи пообкидається з боргів, та не потребуватиме цілу зиму колупати те каміння, по скелях дряпатися, дерти одіж та ламати власні кості.

Може у „нього" і настрій поліпшає. Може хоч на короткий час прийдуть спокійніші та щасливіші дні, коли то вони з діточками весело і хоробро зустрінуть довгу, сувору зиму, певні, що голод не досягне до них, що вечорі їх будуть приємні й радісні, в гурті коло розпаленої на червоно плити, на якій вариться смачний товстий крупник. Може і дітвора трохи обшкрябається. Кожному потрібна якась людська одяжина, якесь пристойніше взуття.

Може „він" також і з тею землею трохи втихомириться. Замандюрилося йому кидати старе, вгріте, влюблене кубло і волоктися Бо-зна куди в світ, де ні кола, ні двора, де світ не свій і чужі, хто зна які, люди. Хто знає. Може якраз...

Не звикла вона перемогти, чи переконати „його". Що заманеться, те й зробить. Вона мусить хоч-не-хоч послухати. Але, милі мої людоньки. Послухайте мене, дурну нетямущу бабу. Послухайте і розсудіть. Чи ж нам тут є вже така несидня? Чи ж не маємо хліба і до хліба? Чи ж не докупили ми он поля десятинку? Правда, тяжко було. Стягнулися, поголодували, але, аби Бог дав тільки здоровя, все те, людоньки мої, фрашки. От одно, що далеко до церкви та дітям до школи. Але людина собі так міркує, що коли можеш, то піди до церкви, помолися там перед святими угодниками і свічку їм постав, а коли не можеш,

то, людоньки мої, візьми тай стань дома перед образами та від щирого серця до Господа Бога звернися, та вдар себе в груди і скажи: Боже, милостив буди мені грішній, прости й спаси мене, недостойну рабу твою. І, думаєте, що Бог не почує? Почує. Скрізь почує. Принаймні я так собі, дурна нетямуща, міркую. А діти вже якось до пуття дійдуть. Панами Бо-зна якими не будуть, але такими темними, як ми, також не сміють бути. Чи то листа написати, чи то в москалі піде, чи то книгу божеську у руку візьме — скрізь письменний є письменний. Скрізь він знає, скрізь він собі раду дасть...

Так розважає Настя. Але не так розважав Матвій: „Дякувати Богу, що вродило, але ж хіба він на те тверді тяжкі руки має, щоб згорнути їх і з жінкою коло плити тари-бари плести? Нащо ж тоді його міцні мязи і голова на вязах? Все те на те, щоб людина росла, ширилася. Це добре, коли по таких жнивах до клуні цілим потоком пливе золоте пахуче зерно. Але треба вміти з нього щось зробити. Треба добре його збути. Треба якийсь новий будинок пристроїти, поля шмат докупити, худобину якусь прикормити. Людина живе на те, щоб „в поті чола свого їсти хліб свій насушний". Так і Святе Письмо глаголе, так хоче сам Бог, так було, є і мусить бути.

А тому не дай себе спутати неробством, задоволитися тим, що є, не бажати більшого. Не дай себе вкрити пухкою периною лінивства і лежати непорушно гнилою колодою. Хай буде тобі в мороз душно, у голоді весело, в нужді сито і повно. Діти ростуть і кожне з них хай буде те, що Бог і ми хочемо. Хай вони свідомо знайдуть свою стежку й ідуть нею твердо до кінця свого життя. І кожне з них хай зробить більше від батька свого, і тоді світ буде багатий та щасливий".

Цілий день вязала Настя за лісом овес. Їй тяжко. День погожий, соняшний, то треба квапитися. Завтра святочко — Пречиста, то хто знає, чи видержить так довго погода. А як прийдуть сльоти, тоді пропало. Не дай Бог, щоб сльота застала пашню на покосах. Це всеодно, що й пропала.

Сапаючи, вона горне і горне валки, з натугою згинається і вяже їх перевеслами. Матвій також вяже. Їх двоє на полі, але працюють мовчки. Нема чого говорити, та й ніколи.

Та пополудні, коли сонце стало над дерманськими могилками, Настя кликнула:

— Матвію! Не можу вязати... Піду додому, а ти тут може довяжеш сам...

Матвій знає, чого їй треба додому. Не дивлячись на те, що вона каже йому вязати, він всетаки мусить також піти додому. Може щось не те... Може трапунок який, за бабою побігти треба, щось допомогти...

— Пожди хоч, поки снопи знесу... — каже він.

Але вона не може ждати. Вона кинула все, як є, і пішла. Матвій забігав по полі, зносячи снопи та збиваючи їх на галайбалай в півкопу. Обличчя його залите потом. Сорочка, ніби з води

винята. Схопив обоє граблі й уже коло самої хати догнав Настю. Вона не встигла ще додибати в хату, як на порозі родилася перша її доня. Матвій допомагав їй. Зробив на полу постіль, переніс туди роділлю, обчистив усе, опрятав і залишив її саму, бо побіг аж до Дерманя за бабою-повитухою.

А Володько того дня вже пас товар. Василь орав житнисько. Коли ввечері Володько гнав корови з гори дорожинкою, назустріч досить далеко вийшов до нього Хведот і заговорив:

— Наші мама знайшли сьогодні маленьку дівцинку під тлепетком.

Володько чомусь зніяковів. Він знає, що маленьких дівчаток ніхто під трепетком не знаходить. Вони родяться, але як родяться, цього ще також докладно не тямить.

Коли увійшов до хати, мати вже помаленьку ходила. Була бліда, нерухлива, говорила тихо і лагідно. На полу в ганчірках закувекало щось мацюпеньке і Володько з побожністю підійшов, щоб глянути на нього.

— Це ваша, дітоньки, сестричка, — сказала мати.

— Сестлицка? — проговорив Хведот, спинаючись навшпиньки, щоб хоч глянути на неї. Володько виліз на піл і сказав:

— Можна мені, мамо, подивитися?

— Дивись, дитино, дивись... А я розкладу вогонь у печі, поки прийде баба.

Володько довго сидів над сестричкою, довго дивився на те мацісіньке, розміром в кулачок, головеня. Ледь помітний носик. Очі заплющені. Усточка часом ворушаться, ніби щось ссуть. І дивлячись на дитину, Володько відчув до неї велику любов.

Десь аж опівночі вернувся батько з повитухою. Цілу ніч поралися, а на ранок роділля добре заснула. Після цього була зовсім здорова.

На тижні понесли до хресту. Кумами були тітка Зінька і дядько Єлисей. Коли ходили хрестити, Володько попросився і собі до церкви. Йому не відмовили. Він радо пішов із дорослими. Довго очікували на священика, що чомусь увесь час торгувався з дядьком Єлисеєм, а опісля Володько уважно слідкував за всім, що робиться. Це дало йому знову багато матеріялу до думання. Він щиро молився, але знову йому не подобалося дещо. Не подобалося, що піп так довго торгувався і що, як йому здавалося, надто байдуже, з поспіхом, відбув свій обовязок, так ніби він не знає, що це Володькова найлюбіша сестричка. Назвали її Василиною.

У найближчу неділю відбулися хрестини. Наїхало повний двір гостей. Приїхали дід Уліян, дядьки Макар і Єлисей з жінками, приїхав дядько Омелько з Білашева, а з ним навіть Володькова хресна мати Домаха, що ще ніколи не була в Матвія на хуторі. Вона не бачила Володька кілька років і страшенно здивувалася, що він уже так виріс, що говорить, як старий, що такий гарний. Вона була така втішена, що дала Володькові ці-

лого піврубля. Він не вірив, що це йому „дають мама". Він так сильно зніяковів, так почервонів, що навіть забув поцілувати маму в руку.

— Поцілуй, смаркачу, маму в руку — нагнала його Настя.

Він поцілував, але Боже! Хіба ж це можливе, щоб він, Володько, тай дістав цілого піврубля? Це ж такі великі гроші, що за них можна цілі штанята і кашкета купити. Це не може бути.

Але піврубель, що був уже у його жмені, явний доказ, що це правда. Це велика, срібна, з головою царя, монета. Володько не міг на неї надивитися. Це перші його великі гроші, даровані його втішеною хресною мамою.

Хрестини пройшли гарно. День був прозорий, соняшний. Досить зїли і випили. Гості розійшлися опісля по дворі, по садку. Садок гарний, яблуні тяжкі від яблук. Всі дивуються, як то так, що ще недавно, ще всі вони памятають, як тут було чисте поле, а тепер такий чудовий сад.

Винуватець того чуда ходить від яблуні до яблуні і докладно пояснює: — Оту он приніс із рова, знайшов у такому місці, де її вже давно знищили б. Я приніс її додому, защепив, а тепер, бачите. На оту дістав ножики у двірському саду. То добрі яблука. А он... і т. д. і безконечно пливуть із уст Матвія історії кожної яблуні. Він знає їх, чує їх, — чує, як вони ростуть, радіють, всміхаються до нього і вітають його.

До смерку деякі гості розїхалися. Кума Зінька і баба повитуха лишилися ночувати. А на другий день на хуторі знову розпочався тихий, звичайний будень. Знову Настя вязала, але тепер вона мусіла час від часу бігати „дати дитині цицьки". Матвій із Василем возять копи, орють. Володько пасе товар. Хведот стоконяється по дворі, робить збитки та не слухає. Мала сестричка плаче нераз, але Хведот, який ще сам собі не міг дати ради, не вміє її потішити. Він тоді біжить на поле до мами і гукає:

— Мамо! Йдіть, бо дитина плаче.

XII

СЕРЕД ВОЄННИХ ЛАСТІВОК

Скоро розпочалася передосіння сльота. На хуторі тиша. У полі мокнуть і співають пастухи, що пасуть на цілий день.

Одного ранку зненацька на Клопітському розпочалася баталія.

— Бум! Бум! Бум... — шумить далеко луна від того гуркоту. Всі повибігали на двір. По полях видно повно якихось людей.

— Москалі — каже батько. То вони маневри роблять і так стріляють з „орудій" *.

— Різал'-ма, пограсують озимину — додав він.

---

* З гармат.

Володька це неймовірно захопило. Він побачив багато москалів із рушницями, як вони проходили, зігнувшися під дощем, полями, дебрами, лісами. Дорожиною їхав відділ вершників і якісь дивовижні, широкі підводи на дуже високих колесах. Дороги для них були вузькі і вони їхали полями, де попало, чи там засіяно, чи не засіяно.

— То буде війна, — говорив батько. Німець бунтує все. „Наші“ їм як наложать, то будуть знати.

А москалі все йшли та йшли. Йшли від Мизоча, через Вали і Клопи, здебільша лісами. Йшли в напрямку Острога, через Лебеді та Мартинову долину, здовж річки. На зрубі, за Мартиновою долиною, зробили табор. Там ночували, клали вогні, варили собі їсти, співали, грали. На другий день був там Володько. Москалі вже відійшли, але Володько назбирав там блискучих гудзиків, бляшанок із консерв, якихось ремінців. Все це вважав за цінний добуток і поніс додому. Все те на щось придасться.

Після маневрів почали дядьки вперто говорити про війну. Це слово чути скрізь. „Не дурно вони ото совгають по полях. Таких-о маневрів, скільки живу, не бачив“ — говорив не один дядько Харитон.

Але минула осінь, прийшла зима, а війни не було. Почали трохи за неї забувати. Володько повинен був уже йти до школи, але ноги його ще не окріпли настільки, щоб він міг кожний день у мороз і в хугу по глибокому снігу борхатися таку милю до школи. Хай поки вчиться дома, а на другу зиму вже напевно полізе туди.

Це Володькові зовсім не до смаку. Він увесь уже був у школі. „Там же ходять ще менші від нього і їм нічого“ — казав він, а мати відповідала:

— Їм, дитино, близько, а тобі куди там лізти в таку дорогу. Хоч, щоб снігом замело?

Хоч-не-хоч, а скоритися мусиш. Пробував плакати, але батькова попруга не дозволяла. Знову зима, знову нудьга, знову сидня у хаті.

Він почав знову вчитися. Улюбленою його книгою стала стара батькова Євангелія. Він залюбки поволі, стрічку за стрічкою, перечитує її сторінки. Христос, його чуда, притчі. Скільки в тому приємного, хоча не зовсім зрозумілого. Але він всетаки досить розуміє.

Старі навіть дивувалися: таке мале, такий курдупель, а стільки розуміє. Він уже читав майже без затримки навіть дрібне письмо.

Але одного разу до його рук попали справжні скарби. На горищі хати стояла стара мамина, ще „з дому привезена“ скриня. У ній повно ріжного шмаття, старовини і дві великі бутлі зо сливянкою і вишняком.

Василь, від котрого „нічого не сховаєш“, якось довідався про ті бутлі. Сливи зо сливянки і вишні з вишняку — це найсмачніші в світі речі. Він ламає голову, як би то їх дістати.

Володько також цікавиться маминою скринею, але його тягне до неї дещо інше. Він знає, що там сховані якісь старі папери і книжки, яких мама йому чомусь ніколи не покажуть. Скільки він не просив, скільки не молив. Ні, як виростеш, — дістанеш і все...

Буває, що в неділю обоє батьки йдуть до церкви. Лишалися дома тільки діти — Василь, Володько, Хведот та малюсінька Василинка. Одної неділі Василь, випадково, коло старої матірної спідниці знайшов ключ від скрині. Цього цілком вистарчило, щоб полізти на горище і забратися до таємничих скарбів.

Василь намовляє Володька і вони удвох лізуть до скрині. Відчинивши, — Василь накидається на сливи та вишні з наливок, а Володько копається далі.

Знайшов він у скрині стільки, що й не сподівався. У його руках опинилася чудова книжечка з мальованим на окладках баським конем, на якому сидить лицар і стріляє з лука в якогось діда. Дід заліз чогось на широчезне дерево і сильно витріщив очі. На книжечці Володько вичитав: „Богатир Ілья Муромець і Соловей розбійник".

Яким чином попало те у матірну скриню, — це не його діло. Не думаючи ані хвилини над тим, що буде, якщо мама довідається, він одразу присвоїв собі цю книжечку.

Ще до вечора він прочитав її майже половину. Читав без перерви. Не хотів їсти, забув за все на світі. Вернулися батьки, але він заліз собі на піч і читає. Мама ані не зогляділа. Аджеж він завжди з тими книжками носиться — думає вона. Ну, хай читає. І по короткому часі Володько майже напамять знав історію славного лицаря з міста Мурома, що сидів на печі тридцять літ, не мігши ходити. Опісля той лицар починає ходити, відчуває в собі неймовірну силу, вириває одною рукою з корінем деревину, воює сам один із бусурменським військом, захищаючи Світле Сонечко, Володимира, князя Великого. Далі лицар той бється з Соловєм — розбійником, який мав таку силу, що коли свисне, — дерева гнулися, коні падали на коліна. Але Ілля Муромець не боїться того Соловя. Він стріляє до нього гартованою стрілою, ціляє його в око і таким чином здобуває всі скарби могутнього розбійника.

Коли б Володько не так захоплювався цією історією, можливо, він розумів би все видумане у ній. Але він вірив, що так дійсно було.

Чому б, справді, не могло колись так бути? Аджеж навіть тато оповідають, що колись люди були куди сильніші. Колись, кажуть, козаки мали такі тяжечі шаблі, що тепер удвох ледве їх піднімуть. Колись все могло бути, то ж чому не міг би бути Ілля Муромець?

Це перша світська книга, яку прочитав малий Володько. Від цього часу він увесь віддався читанню. Читає усе, що попадеться до рук: — Псалтиря, якогось старого, без початку і кінця, молитовника, „Почаївського листка", „Житіє святої ве-

ликомученици Катерини", „Відкриття воїна із Каріота", „Книгу о митарствах".

Попадали ті книги до Володька ріжними шляхами. Деякі приносив зо школи Василь, деякі знайшов між старими батьковими паперами, деякі дала йому мати, яка, на диво, зовсім не гнівалася на Володька за те, що він без запиту взяв у неї „Ілью Муромця". Настя зберігала ріжні книжечки, невідомо, на що. Вона не вміє читати, але, думає, хай будуть. Виростуть діти, то почитають.

Так воно й сталося... Володько не раз дякував Богові, що мама назбирали стільки книжок, хоча ті книжки давали йому мало користи. Вони тільки баламутили дитину. Вони витворювали в малому такий хаос думок, в якім він сам не в силі був розібратися. Багато не розуміє, а що розуміє — розуміє так, як розуміють діти кожну річ, яку бачать перед собою.

Ще один випадок зацікавив Володька. Одного вечора зайшов до Матвія переночувати якийсь чоловік. Матвій радо приймав кожного, кого застала в полі хуртовина, але цей чоловік чимсь відріжнявся від усіх тих людей, що колинебудь заходили до його хати. Він говорив по руски, але якось так, що можна було в ньому пізнати не кацапа, а якогось чеха, чи поляка, чи Бо-зна кого.

Матвій, навіть, попросив його пашпорту. Перепросив, мовляв, ми тут, як бачите, на хуторі, самі одні... А буває всяково...

Чужинець дав пашпорт, Матвій роздивився, нічого в ньому не зрозумів, але втихомирився. Чужинець лишився ночувати.

Спав він на долівці. Матвій приніс два околоти соломи, розстелив. Чужинець роздягнувся, виняв із кишені годинник і положив на стіл. Володько, побачивши годинник, увесь час намагався сісти якнайближче до нього, щоб порядно розглянути. Він ще ніколи не бачив зблизька годинника.

Чужинець це помітив, усміхнувся і дав Володькові годинник.

— Подивись собі на нього „мальчік", — сказав він. „Мальчік" — дуже зрадів і довго-довго сидів над годинником, вдивляючись на мацісінькі стрілочки-вказівки, що „самі" рухалися і зовсім дрібненько цокотіли. Лягаючи спати, Володько довго думав, як то воно так зроблене, що той годинник сам рухається.

Рано чужинець устав, хотів заплатити за нічліг, але Настя наробила лементу:

— О, хай нас Бог боронить, щоб ми брали гроші за те тільки, що людина переспала! Йдіть собі, чоловіче Божий, а грошей ми не візьмемо.

Чужинець дуже дякував і кожній дитині дав по десять копійок. Дуже тішився грішми Хведот. Він уже починав також розуміти їх вартість: — Купите, мамо, мені цукорків — казав він і віддав свої гроші. Володько свої заховав. Він хоче купити щось кращого. Він чекає тільки часу, коли його ще раз візьмуть до Острога, а там уже він знатиме...

„Добрий пан", як назвала Настя чужинця, пішов собі. Але того ж дня приїхали до Матвія верхами аж два стражники. Вони розпитували про „гаспадіна високава роста со свєтлимі волосамі з катомкой".

Матвій сказав, що такий „гаспадін" ночував у нього цієї ночі і пішов собі десь до Лебедів. Стражники сердилися.

— Так ето же бил германскій шпіон — заявили вони. Вони вже Бо-зна від коли вганяють за ним. Матвій здивувався.

— А хіба чоловіка розбереш, чи він шпіон, чи не шпіон. Хто його тут пізнає. Йде собі, хай іде. Проситься переночувати, то ж ми не татари, щоб не впустити до хати. Пашпорт мав при собі й усе честь — честю...

І стражники поїхали далі. Володько довідався ще нове слово — шпіон. Батько пояснив, як знав, його значення. Це такі люди, що по Расєї нишпорять та „пляни" знімають і все підглядають. А підсилає їх німець. Йому потрібні пляни для війни.

Великий той світ і багато у ньому дивовижного. І нащо йому, тому німцеві, пляни з Расєї? Що то таке оті пляни? Всі ці питання займали малого і чекали на відповідь. А вона прийшла значно пізніше. Прийшла не легко, з болем та тяжкими переживаннями всього народу.

*

Заходять часами до Матвія люди „посидіти". Вечорі довгі і насидітися можна вволю. Говорили при тому досить, а особливо, коли заходив старий побережник Таксарового лісу, Кошіль. Цей до всього і випити любив. Прийде, бувало, і пляшину за пазухою принесе.

Як поставить її на стіл, то хоч-не-хоч, а закуску якусь готуй. Матвій чоловік, як відомо, „трезвий", але коли хто почне підмовляти та силувати, то хай ти будеш камяний — не видержиш.

— А, що там! Дай-Бо-здоровя, куме! Всеодно, пий, помреш, і не пий, помреш. То вже краще хоч випий, — просторікує дід Кошіль. Щоки у нього червоні, борода широка і біла, очі блискучі. Чарочку він не пив, а ликав. Кивне в губу і вже нема. Тільки смішок один. А сміявся дрібно і дзвінко.

Трапилося одного разу, що як тільки приготувала Настя закуску і на столі стояла пляшечка з червоною горілкою, вїхав на подвіря дядько Омелько з Білашева.

Цей також великий прихильник усякого рода „випємо, куме". Він ніколи не приїздив із порожніми кишенями. Завжди у них, як не один, то цілих два півока* горілки. Матвій не шанував за це брата. — Такий, бачте, з нього і господар, — казав він. І дійсно, дядько Омелько не має щастя на господарку. Конята має, хату якусь має, але не має нічого, що має порядний господар. Ні тобі якої машини, ані доброї худобини.

---

* Щось трохи більше ніж пів літра.

Що заробив, що вторгував — проїв, пропив і завжди любить багато розмовляти. Політика, плітки всілякі, побрехеньки — на це був справжній майстер дядько Омелько.

Тепер якраз нахопився він дуже в відповідний час. Кошіль, побачивши Омелька, зрадів неймовірно. Обнімалися, ніби один одного бажали задушити. Цілувалися так звучно, що аж до хати було чути.

Увійшовши до хати, Омелько заспівав:

Ой, чарочко, чарочко медовая,
З ким я тебе пить буду, молодая!

— От це, їй-Богу, молодці з вас, брате Матвію і діду Кошілю! Серце моє відчувало. Ну, Насте, присідай но і ти до нас, — почав Омелько. Він скрізь добровільно перебирає на себе ролю господаря, дуже любить і також уміє наливати горілку, краяти хліб, гарненько, так, що аж за серце хватало запрошувати.

На дворі мороз. Вечорієє. У хаті тепло. На коминку горить лямпа. Стіл накритий білим настільником, на нім пляшка, полумисок нашкваренної яєшні з салом та ковбасою, гора нарізаного житнього хліба.

Починається „дай-Бо-здоровя“ „на одну ногу“, на другу. „Бог любить тройцю“. Далі на „чотири в хаті кути“ і доходить до того, що Омелько, а за ним і Кошіль заводить „Чарочко, чарочко медовая“, або „Ой, куме, куме, добра горілка“.

Тоді в хаті гармидерно і приємно. Силують пити всіх, навіть дітей, але Матвій та Настя всіма силами противляться:

— То, знаєте, дитині „вредить“.* Я сам, і то не можу. Ото випю чарку, і вже голова болить...

— Ех, — каже Омелько, Твоя, Матвію, голова тільки облазити від поту вміє. Більше вона ні до чого. Он уже яка лисина.

Матвій лапає долонею по лисині. — Ну, що ж. Характер такий, — каже він.

Зате Матвій мистець оповідати. Про старі часи, про наміри німця завоювати Расєю, про Святе Письмо, або пророчі сни. В останніх часах приснилися йому аж чотири такі пророчі сни.

Про Володька, що впав коло млина під лотоки і більше вже його не побачили. Забрала вода. Про те, як він виїхав із Дерманя верхи рябою кобилою і за ним назавше зачинилися ворота попівського подвіря, з якого вирушив. А останні два — це просто страшні сни. Про них оповідав Матвій скрізь, де тільки не бував.

Перший із них, що стояв він десь на горбищі, коло границі між лебедськими і дерманськими полями перед заходом сонця. Стояв сам один. Було дуже, дуже тихо. І бачить він, що на за-

* Шкодить.

ході, там де сонце западати має, повстають два червоні вогняні стовпи. Стоять вони десь на краю світа, підпирають тяжке, ніби з каміння муроване, сіре небо. Може то були буревійні хмари, политі червоним загаром від огняних стовпів. Може то що інше, але коли він дивився на те диво, десь звідти виповз страшний гад. Він сунувся поволі на схід. Де проповзав, лишилася на тому місці лише звугліла земля. Все, до тла, горіло від дотику того гада. І думаю ще я собі: куди воно та гадина посуне? А тут десь узявся старий небіжчик Хведір, і знаєте, як то він не міг голосно говорити, а все хрипів. — То, чуєш, Матвію, шипить він, гад той поліз у Пинські болота. Там буде йому й кінець.

Шия у Хведора обвязана теплою хусткою, а сам ледь-ледь стоїть на ногах. Ну, кажу я йому. Ви вже щасливі. Гад той вас уже не чіпне...

— То, добавляв при тому Матвій, роблячи лівою скаліченою рукою незграбний помах, гад той ніщо інше, як війна. Буде страшна війна. А закінчиться вона десь там, куди поповз той гад.

Другий сон дивував усіх ще більше і ніхто тому не вірив. Снилося Матвієві, що одна знана всім галява у бущенському лісі вся встелена старими польськими жупанами. Довго він ішов, бо хотів бачити, чи буде кінець тих жупанів і ледь знайшов той кінець. Хтось сказав, що ті жупани були вистелені тут для пересушки, але їх скоро заберуть...

— Це, чуєте, ще буде у нас Польща — казав пророчим голосом Матвій.

— О, то вже дудки, — рішуче заперечував Омелько. Він, коли сходило на „якісь вищі розговори", любить розмовляти по вченому. Любить уживати „звєніте, напримєр, вообче, дєло стало бути так" і т. п. рускі слова. Мужицькою мовою всього не скажеш.

— То, стало бути, що Расєя наша навіть поцвілих жупанів не викине, куди треба. То ти, так сказать, совсєм не розбіраєшся в комєрческой політікє. Ти мусиш знати, што вот, так сказать, ета самая Расєя, которая, стало бути, подкорила всі народи, ооогрооомна. Знаєш ти, що таке Расєя? Це первая в мирі страна по большонству. Тут, брат, камєрческа політіка і в цьому нада розбіраца. Панімаєш ти, що Расєя така, що аби ти взяв всі еті государства, которие єсть у світі, то й то не буде одна Расєя. Це, брате, имперія. Одна Москва, напримєр, коли ти йдеш впоперек — сто вьорств, а в дліну — двісті. Што? Га? Видал ти коли такой город? А ти, — хо-хо-хо! Ну й сміха!...

І Омелько, висміявши Матвія з його нетямущими снами, так розходився, що завойовував із „білим царем" не лише „Нємца", але й Дарданелі, Константинополь, всю Туреччину. Про все це він десь чув, вбив собі в голову і так поперекручував, що і сам, мабуть, себе не розумів. Але дядьки слухають. Хто там буде з ним сперечатися. Говорить, хай говорить.

XIII

НА НОВЕ КУБЛО

Зовні велика зима. Снігу нападало вище коліна. Ліс, закутаний у мягку білу габу, стоїть непорушно, облитий місячним сяйвом. Луг, як оком сягнеш, — суцільне іскристе поле, однотонне й глухе.

Що день, то й нова робота. Без роботи не вміє протринькувати свій час порядний господар. Матвій устає вдосвіта, надягає куцана, взувається і на двір. Там молотінка, там пні, які треба порозбивати на дрібні кусні, там здалось би нове корито свиням зладити, чи жолоб підправити. Часом місячної ночі приходиться піти до ліса і спустити доброго кругляка на матеріял. Дід Кошіль на таке завжди очі заплющить, але всетаки серед білого дня ніяково. Лиха година ніколи не спить, а тягатися по судах, як-не-як, не особливо кортить.

Працює Матвій і думи думає. Не можна його без дум. Не має спокою добрий господар ніколи. Думи носять тебе над землею, манять тебе її багацтвом, кличуть і наказують: — Дивися, який широкий і хороший світ. Глянь, скільки у ньому простору. А ти тут тиснешся та гірко заробляєш свій кусень хліба. Манить людину далечінь, чужа краща сторона, манить широке поле, лани хвилюючої пашні. Ти уявляєш собі всю розкіш і насолоду йти межею просторого, як море, лану і думати: — Ну, благословив мене Господь за мої труди. — Серце співає пісню про хліб, про піт, про мозоляні долоні, про щастя твоїх дітей і кращу їх будуччину.

Не витримав Матвій і одного зовсім доброго лагідного дня закинув торбу на плечі і подався. Настя лишень зідхнула. Сидить над колискою, хитає її поножом, а очі дивляться, невідомо куди.

„Господоньку, Господоньку! Була біда, працював, дерся, лив піт і думав, як вилізти з лиха. А виліз, і знов не має супокою. Треба йому ото йти. Треба йому шукати на свою голову. Треба йому волочити себе й нас по широкому світі, а чи знайде людина своє щастя коли? Ніколи не знайде".

„Не думай, Насте, таких думок. Ти бачиш недалеко. Ти живеш цим днем, одним кадубом муки, одною боднею сала. Ти глянь навколо. Твої „шмаркачі" ростуть, кріпнуть, стають людьми. А коли виростуть, розірвуть вони твоє тісне кубелечко, розірвуть, розшматують і не матимуть ані під собою, ані над собою. Мовчи, Насте!"

Настя мовчить. Настя стулила тісно свої тонкі сухі уста. Очі її крицею блищать, крицею холодною, орошеною людським диханням. Мовчи, Насте, бо твій дужий, твій барчистий чоловік, твій гарний, чорнобородий звір ступає широкими ступами по засипаних снігом дорогах. Він пробирається за ліси, на степ. Там „землі" багато. Там лани широкі.

Він ступає з села в село: — Ми чули, що пан ваш продає „імєніє...“ *

— Ні. То він торік щось думав. Тепер не чути вже. Наші люди також хотіли б купити. От ви зайдіть, попитайте до Рохманова.

Матвій мандрує до Рохманова. У Рохманові невигідно. Багно саме та мочар. Кусничок поля кращого є, але до нього утроє стільки сінокосу.

З Рохманова перейшов до Шумська. Погане містечко. Сама жидва. Пан продає клапоть добрий, але зацінив, як за матір. Пішов далі. Села, села, села. Обходив, обпитав — нічого не вскурав. Вернувся додому за тиждень — хмара не людина, — різал'-ма, ніякого толку з того, хіба що чобіт розбив, що на день латання буде.

Полатав чобіт, трохи відпочив і знову подався. Цей раз за Острiг. Хтось там нараяв у якогось графа. Але не подобалося. Пісковате, громиш. Не варто селитися на тому. Вернувся без нічого. Стільки стратив дорогого мужицького часу. Матвій ходить, морщить чоло, міркує. Кроки його широкі, потужні. Настя новий клопіт має. Виходить заміж хрещениця Катерина. Виходить якраз за Павла, що в церковному хорі тенором співає, що носить чоботи хромові за сім рублів із кальошами, що випиває з дяком на поминальницях наливки, що, кажуть, на пана вчитись хотів та заломився.

Настя тошніє: Боже, Боже! Хіба з такого хлюста господар буде? Тільки й має, що хромові чоботи та зіркаті очі. Загине воно за ним. Молоде-дурне...

Володька ця новина прибила. Не хотів вірити, щоб Катерина вийшла заміж... Катерина його, Катерина „наша“. А хто тепер прийде, дзвінко засміється, обійме Володька і розцілує його? Володько від неї одної набрався смаку пестощів. Вона, як панєнка. Вона не соромиться обіймати при людях, не соромиться стрибати, не соромиться голосно, з вогкими очима, сміятися.

Володько наперед відчув неприязнь до будучого Катерининого чоловіка. Певно зіркатий, з довгим носом і чорний, як жид.

Була одлига, віяв гнилий вітер, на лузі вийшла вода. Вечоріло. У хаті клалися знайомі тіні вечора. З двору вгониться засапаний Василь... — Катерина! — крикнув він. — Молода! У вінку!... З дружкою!

Володько затремтів і серце швидко забилося. Настя метнулась по хаті, підсунула під припічок цебрик, застелила стіл, поправила подушки. — Замітай, Володьку, хату! — крикнула.

Іншого разу Володько ледве чи послухав би і виконував таку мізерну бабську працю, але тепер нема часу роздумувати. Метнувся, як опарений, обхватив обома руками деркач і шкребе земляну долівку. На половині замітання Настя вихопила з його рук віник та почала швидко зганяти в коцюбник грубше сміття.

---

* По московськи. Значить: маєтність.

І тільки що скінчила, як до хати увійшов Матвій, скинув закуряну вовняну шапку й обтер рушником пітне чоло. — Катерина вже на дворі, — сказав він здержано-радісно.

В ту саму мить у сінях затупотіло, Володько і Хведот забилися в кут, Настя поправляє спідницю, Матвій прибирає поважніший вигляд! Двері відчинилися і, шелестючи широкою, темногнідою шовковою спідницею, швидко увійшла Катерина, а за нею дружка.

Володько надто здивувався, що вона не сміялася, не віталася так радісно, як звичайно. Замість того підійшла до батька, вклонилася аж до землі, до якої торкнулися барвисті стрічки з голови, і — проговорила: — Прошу вас, тату, благословення раз, другий, третій...

— Хай Бог благословить — раз, другий, третій, — перехрестив Матвій Катерину, поцілувався з нею і дозволив їй поцілувати його руку.

Це саме сталося з Настею, при чому Настя заплакала, а Володько не видержав і голосно схлипнув також. Він відчув, що хтось обіймає його, чув на своїх устах і щічках гарячі, мокрі дотики і від того було ще більше боляче.

Опісля Настя шкварила сало і ковбасу, журилася, що нема ані чарки горілки, що дівчата таку путь летіли, а тут навіть нема чим кров розігріти. Матвій розпитував про подробиці весілля — головно про грошеву сторінку, а Володько дивувався, хто і як навчив Катерину так себе тримати, бути такою пишною і поважною. У вінку і стрічках вона видавалася кралею. — Ох, ти моя ластівко, ти моя лебедице! — проказувала пораючись Настя. І пощо ти такою молодою світ собі вяжеш? Чи ти вже перестариця така? Чи не знайшла б собі пари, чи хоч нагулялася, надівувалася? Будеш, дитино, нераз нарікати, та не вернеться. Згадаєш моє слово...

— Ні, мамо. Не нарікатиму. Він гарний і добрий. Він шануватиме мене, а я його... Ми будемо щасливі...

За тиждень батьки поїхали на весілля. Діти лишилися самі дома. Коли вернулися, Володько дістав коровайну гуску, калач і білу батистову хустинку. Не знав, чи брати її, чи ні, чи радіти, чи плакати. Знав, що це від неї, від Катерини. Коли брав хустину до рук, здавалося, чув шелест шовкової спідниці, дотики вогких теплих уст на своїх щоках. Нема вже Катерини. Не вернеться. Він знав, що вона вже ніколи не буде для нього такою, якою була до цього часу.

Так минула і відійшла у вічність перша велика сердечна любов Володька, яку він носив і відчував завжди як хвилююче незрозуміле почування, повне тепла, ласки, приємних святих зображень.

*

Розпускає і розпускає. На лузі рухнув лід, вода залила сіножаті. Дме гнилий західній вітер. Сосни гнуться і шумлять. Старі верби брязкотять віттям, ворониння літає боком і крякає.

Масляна. Буде рання весна. Червоний дикий півень виходить за хату, вилазить на кіпець, що над картопляною ямою насипаний, і на ціле горло кукурікає. Володько вже не боїться його. Хай тільки спробує, підійде...

У середу прийшов Єлисей. Довго обшкрябував із грязюки чоботи у сінях на порозі. Приніс вістку, від якої у Насті защеміло під серцем.

Мовляв, до села прибув із Кремянеччини „хвактор". Хвактері, це люди, що шукають купців на землю. Хтось йому сказав, що в Дермані знайдуться люди, що потребують землі...

Матвій уривно засміявся: — Цікаво, де є такі люди, що не потребують землі. Що вартий порядний чоловік без землі?...

Єлисей швидко пояснює: — Прийшов, знаєте, і зайшов до Стратона і так і так... На Кремянеччині, мовляв, землі безлік. По 350 рублів десятина з дворянським банком... Але яка земля... Масло не земля. Чорна, як сажа... Сплата на десять літ... Це просто...

— Підем, підем! — рішуче заявив Матвій. Накинув на плечі куцана і пішли. Настя й не намагалася перечити. Скорше зупиниш буревій, ніж його... Вона тільки тошніла, виходила на двір, обходила садибу, хату, клуню, садок. Навколо безлюддя, але їй тут приємно. Онде луг залитий водою. Річка вийшла з берегів, розлилася. По воді верби сторчать, кущі верболозу, китички сухого очерету. За лугом, на тамтім боці, Заставя і молода соснина. Чорно там і шумить вітер, особливо, коли він пре з заходу.

З другого боку кляпає млин. Там завжди хтось є з дерманців. За млином стависько, очерет. За очеретом сонце заходить... Гарно тут. Шкода кидати все й іти Бог зна куди в світ.

Та не так думає Матвій. Твердими широкими кроками, розбиваючи снігову саламаху, брати простували до Дерманя. Кирило Деберний — хвактор тилявецького пана, сидів у Стратона Булія за столом. Перед ним почате півоко з червоною наліпкою і смажена яєшня. Сам здоровило, чорна лопатою борода, голова вкрита розляглою лисиною, очі жаріють хитрими вогниками...

— Дай-Бо-здоровя! — привіталися всі, ніби старі знайомі і по хвилі часу сиділи вже за столом. Матвій, з приводу такого надзвичайного випадку, зрадив свій характер і зовсім легко ликнув пару чарок оковитої.

Миттю завязалася жвала ділова розмова. Кирило Деберний говорив прудко, але не на галай-балай. Такі на вітер слів не кидають. Його лисина кружляла на всі боки, уста підцмокували, уха вслухувалися у кожне слово.

— Ото ж слухайте, добрі люди, — говорив він. Вірте, не вірте, а такої землі, як у нас, ви на цілій Волині не знайдете. Високе, соняшне місце, ліс, чорна земля... Правда, мушу сказати, що на першу пору люди наші зустрінуть вас неласкаво. Ні-

чого таїти — прийдеться вам якийсь час повоювати з нашими мужиками... Але — і Кирило махнув рукою та обернув на бік голову.

Єлисей досадно чвиркнув крізь зуби на бік і надзвичайно високим тоном запищав: — Так різал'-ма... То тільки ми отакі, пробачте, каптурі. Хто тільки не прийде до нас, і вже він пан... Тьху!... Якісь наволочилися люди, загарбали нашу земельку, а тепер ти лізь чортові в зуби, під чужий поріг...

— Але кажу вам... Наш народ сумирний. По того трохи... побундючиться і далі плюне. Не вміє наш народ боротися за себе... Так, так... Майте тільки трохи впертости і все, як тьху!... Піде... їй-Богу, піде...

— „Вєрно", — підтвердив Стратон. — Куди там нашому дядькові...

— Ну, — докинув слово і Матвій. — А я так міркую: Наш дядько завжди є мудрий, але заднім розумом... Ми от спохватилися, кинулися, вхопилися за землю... Але, що тепер... А яка, кажете, ціна?

— Тут Кирило не відповів одразу. Не був би він тоді хвактор. Треба з толком, обережно.

— Та, — каже, як то для вас... Що для вас ціна. У нас ви можете два рази стільки купити, скільки тут продасте. Та, знаєте, що сторона, то й новина. От яке воно диво. Здається, той самий край. Ну, що там тих пятдесят верстов. Пішки за день відмахав, а хіба можна вашу сторону з нашою рівняти? Та коли б вашому мужикові наша земля, то він би тисячі складав. То, знаєте, пройшов я не мало по наших селах, а такого, як ваше, не зустрічав... Люди якісь дебеліші, якісь твердші... І будови, і худоба. Все у вас якось ліпше. І говір у вас якось відмінний. Та наша ціна видається дурницею... Їй-Бо... Триста і сімдесят рублів... Свою ви за пятьсотень заженете... Ні? А сплата, а майно... Кажу вам, що ціна — сміх один...

Пізно в ночі вернувся Матвій додому і по одному його погляді Настя догадалася, що кінець.

— Спечи якого там коржа. Завтра підемо оглядати „імєніє" в Тилявці...

— Де? Як?... Що то за Тилявка? І чого тобі, чоловіче, не сидиться? І куди ти нас ото в повітри поволочеш?...

Матвій роззуває чоботи: — Ну, ну!... Ти но приготуй мені харчі на дорогу. Піду на кілька днів. Пятдесят верстов ходи...

Хотілося йому по доброму з Настею, але хіба ж із нею можна по доброму. Мовчки ліг, бо чув утому. Але заснути не міг. Коло нього, як звичайно, спить Володько. Далі Хветот. Ще далі Настя. Колиска з дитиною ледь помітна в темноті, а над нею схилена постать Насті.

Хитає поволі колиску, а в грудях тягарі. Думи рвуться взад, вперед. Пригадується все, що приходилося пережити. На дворі темно, мов у проваллю. Чогось загавкав Пундик. Настя покинула колиску і підійшла до вікна. — Не злодій часом... А, де там...

Де тут ті злодії? Ось уже шостий рік на безлюдді, але Бог хоронив. Соломинки ніхто не взяв...

Заспівав перший півень. Настя тяжко зідхає й іде до постелі. — Хай ще, думає вона, прикорхну до других півнів... — Лягла.

А Матвій уже засипляв. Завтра далека й тяжка дорога.

Другого дня рано Матвій дав деякі розпорядження і подався в село до Стратона. Там чекає на нього також хвактор Кирило. Всі три подалися на Кремянеччину.

А вітер далі дме з заходу. По небі пруть суворі валуни брудних хмар. Дорога мокра. По полях розкинулися по білому снігу чорні лати. По годині ходи увійшли в ліси. Тут дорога ліпша. Затишно. Шумлять височезні коронаті сосни. Брязкотять віттям дуби. Вузенька, в дві колії, доріжка вється все вперід, у далечінь, тікає з зору мандрівників — манить у глибину чорного волинського пралісу...

На другий день рано вийшли з лісів. Ночували в убогого побережника поляка, дуже говірливого, що багато розважав про політику. Жінка його гостила мандрівників дрібненькими барабольками. — Бачите... Отаке наше життя. Одні бараболькі, як ліскові горішки. Земля тут — пісок. Не родить, — журилася вона. Зате ліс який! — говорили гості. Такого лісу в нас годі...

Коли вийшли зо смуги лісів, перед мандрівниками розляглася безкрая соняшна рівнина, засипана де-не-де гайками та селами. Біліли в далині церкви, вилися дороги. Земля змінилася. Снігу мало і до ніг величезними закарвашами липне масткий тяжкий чорнозем. Піски лишилися в лісах.

Вийшли на шлях розлогий і старий, що жене свій гін на Київ — вліво, а вправо на Кремянець, Почаїв, Броди і далі на Львів.

Тяжкий, старезний шлях. Гнали по ньому орди татар, били копитами комонники Хмельницького — розчищаючи хижу галич займаницьку.

А тепер три барчисті мужики ступали твердими ступами в напрямку заходу. По полях гарцюють вітри. Зухвало розмахують руками численні вітряки. По ярках погрузли хуторки. Зправа в долині розложилися села — Залуже, Обичі. Просто на шляху Жолобки — вовче дебеле селище, окутане від заходу чорним муром велетенських столітніх дубів.

Минули Жолобки, ліс і вступили на землю обіцяну.

Зупинилися. Сонце минуло давно полудневу рису і гнуло виразно до місця відпочинку. Хмари розбилися загонами і гнали в шалений бій із дубовим лісом на обрію. Скісні золоті стріли сипалися від жаріючого заходу і крили простір полудою перламутрових барв, — вправо, вліво, навпрост.

— Так дивіться, говорив Деберний, вирівнявши свою постать, звільняючи її від утоми. Це і є та сама Тилявка. Цей лан земельки, бачите? — показав навкруги. — Це долоня, щира і багата. Вона підносить вам дар... Беріть і не дякуйте нікому, хіба Богові.

Матвій і Стратон оглядали рівний прорізаний шляхом лан. В долині село. Хати заховалися в садах, що ледь чорніють онтам. На південь схил, подібний на велетенську вигнуту океанську хвилю. На північ другий схил, що межує на заході з лісом, на сході — з дикою дібровою.

— Триста десятин, люди мої! — казав Деберний. Давайте тільки рублики...

— А так... Рублики... Знаємо, що рублики, тільки де то їх взяти... А земелька того... Направду земля, як масло...

— Там он, — розмахує Деберний рукою, — ліс: осика, граб, клен, липа, трапляється і дуб. Там дібра... Камінь там добрий. Наші люди не вміють ще мурувати. У нас усе ще дерево, але ви розрієте цілину... Води от нема. Надто глибоко вода — місце високе, хоча по полях лужки та невеличкі озерця.

Пан наш хотів робити колодязь, викопав двадцять пять сягів і кинув. Воду з села возять. От це й усе... Двір коло села. Йдемо туди...

Пішли. Назустріч прудкий вітер. Матвій зупиняється, сходить із дороги на пооране поле і пробує ногою землю. Опісля дивиться навкруги. Вправо, вліво, взад і вперед — поле, як килим. Матвій уявляє собі його влітку, вкритим пашнями, що хитаються від притисків вітрів і вигинають ліниво свої спини. — Так. Це воно... — думав Матвій. Там он місце на моє гніздо. Там вкопаю камінь нового будинку, а он там поля мої. Зорю їх, вискороджу, всиплю зерно і чекатиму... Так. Це воно — те довго ожидане місце...

За два дні Матвій і Стратон вернулися додому. Перше, за що взялися — шукати товариства. Важливе, щоб знайти людей сполегливих, чесних, працьовитих. Важливе, щоб кожний із них мав характер, умів перенести все, що трапиться з ним на новому місці.

Незабаром почали голоситися. Матвій перебирав, обдумував зо Стратоном кожну дрібницю і врешті вибрав десяток. Не всі такі, яких можна б назвати господар, але дарма. Кращих не знайшлося.

Тить Коган — брат Насті, що мостився на клаптику городу і розбивав батькові голову за курку, що розгребла його грядку конопель. У нього сірожадобі очі. У нього зморщене обличчя. У нього волосся китицею і голос нерівний... Ой-ой-ой!... Ой, нема часу... Біг, рвав, запопадливо дер під собою землю, а що мав?... Тьху!...

Взяв його Матвій за шорстку лапу: — Йди, Титку, у світ, господарем станеш!...

Хома Бондарець, по вуличному Ет-тоє... Два сини, мов дуби, а других два дрібязок. Дочка крива вже свистіла за парубками, а землі — мізерія. Треба землі.

Микола Гнидка — бувший злодюга. Коли гонили злодіїв, піймали і його у банді, ще хлопчаком безвусим... Клали і чавунним трибком груди розторощували, щоб знав, як красти. Ви-

чувався після того і став чесним. Жінку мав, як слон. Мав і малят двоє, як цвяхи.

І так далі. Був Тарас Здоров із купою дівок і кучерявим мізинчиком Сергійком. Був Іван Кушка — в якого сипалась дітвора, з жінкою, що в неї голос, як заводний гудок. Далі Онисько Середа, Іван, з прізвищем Бабин, Кузьма Запорука — всі вони голотою звалися. Всі потребували землі. У кожного спадкоємців тузин, безліч ротів...

З таким товариством рухнув Матвій на нове життя. Болючим його місцем був Гнидка. Миршавий, несполегливий. Свої викручені руки носив за собою і добре памятав науку сьомої заповіди. Але всетаки вповні не можна такому довіряти.

Хома Бондарець також ет-тоє як його... людина з минулим... Старший син, рудий карчистий калмук, не одному дався в знаки. Розбишака і на чуже добро ласий... Звався Мирон. Середній Корній, чесний хлопець, а найменший німий також „добра халєра"...

Але інших людей одважливих і певних не знайшлося. Мало таких, що бажали кидати старе кубло, рідні: село, церкву, могили й іти Бо-зна куди в чужу-чужаницю. Деяких, як от Кагана, Матвій майже силою втягнув: — Ходи, дурню... Не будеш каятися. Помучишся пару років, зате господарем станеш, дітей у люди виведеш... Що маєш тут? Хіба кольку в ребрах та он той закапелок, що добра баба сіданкою засяде...

Чувався Тить, вичувався і згодився. А Параска, мов навіжена, верещала: — Ой, мої людоньки! Ох, тошно мені та нудно мені! І де він у погибелі лихої взявся на мою голову тяжку? Куди я піду, що я там робитиму? Боже, Боже! Тут і церква своя, і батюшечка наш такий премиленний, а там Бог його знає, чи і є який попиcько!

— Ай-ай-ай! — сердиться Тить. — Як не замовчиш, стара, то костуром, чуєш, потягну!...

Замовчала, хоча сльози річкою плили з глибоких ям, де заховані гніді очі.

Час наглить. Весна, як буревій, летить. Сніг щезає на очах. Сонце скажено жахкотить. Селяни безупинно ходили, їздили на місце купівлі. Дали завдаток, зробили запродажну на сто й двадцять десятин. Решту землі двірської розберуть місцеві мужики.

Як тільки протряхне поле, сіяти треба. Кожний із новоселенців роботи по вуха має. Треба продавати свій грунт, треба мати діло з кількома купцями і треба допильнувати, щоб у певний реченець дали гроші. Продали по 500 рублів десятину, купували по 370. Матвій за свої шість десятин дав завдаток на чотирнадцять. Сплата на десять років. Як сплатять скорше, буде скидка...

На хуторі Матвія весна робила свої щорічні веремії. Ось рухнула і розлилася бурхлива річка. Брудна вода залляла луг — усю Лебедщину, аж до Лебедів. Верби бруньки свої збільшили. Садок ожив, зявились говіркі птахи, зацвіріньокали, мов жиди, горобці. Ліс шумів весняним, молодечим згуком і сосни запахли смолкою.

Але чому смуток навколо? Чому Настя щодня встаючи не йде на город, не розкидає на грядки під цибулю та росаду гною? Чому не білить хати, хоч Великдень ось-ось незабаром прилине? Піст, смуток... Встане сердешна, опорядить корівки, (бо кіньми „він" поїхав у ту западенну Пилявку чи Тилявку; ненавиділа такої назви), а далі ходить по садку, по неораному і некопаному городі, оглядає кожне деревце, кожний кущик.

„Господоньку, Господоньку! Що тут напрацювалося, що тут нагорювалося! Ось гляньте, людоньки Божі, на мої руки. Як патики вони, як счовгані копистки. А чого? Думаєте, сиділа, зложивши їх у пелені? Думаєте, наймичок держала, радила та командувала, та готовеньке у бодню, у скриню, у засік збирала? Ой, ні! Ой, чуєте, ні! Рано-світочок, а ти вже зводишся, чи болить тебе що, чи не болить, чи догаряє яка біда — всеодно. Нема тобі часу на таке зважати. Біжиш, рвеш, запопадаєш, не їси як слід, не марнуєш, шануєш зернятко, кришечку святого хліба. І все до купки, все разом, все зносиш, збираєш, як комаха ота, як бджола Божа. А тепер... Кидай! Усе кидай! Кидай землю... Дивіться, людоньки, яка тут земля. Як смола, чорна, як масло, мастка, як хліб, пахуча... А який садок! Подивіться на оті яблоньки, на оті вишні, сливи. Все те на очах виросло. Знаєш кожну з них, як дитину. А дивіться, який город. Хіба то город? То біла скатертина, на якій паску святу кладуть. І родило як! Що не посієш, що не втицьнеш у землю — все береться, все жене догори. І небо тут якесь своє... Звикла, збулася... Хутір... Чи то курка де піде, чи то дітиська куди полізуть, ніхто того не бачить, ніхто не витикає у вічі, ніхто тобі не гдирає, не жминдає...

„Кажуть, до села далеко. А нащо воно людині оте село? А коли треба — хвилина ходи і село. А вийдіть ось тільки за хату на пригірок... Видно звідти село. Видно манастир, видно і приходську церкву, видно могилки. Все видно. А як їдеш, бувало, з села, глянеш на Лебедщину, а хата твоя, як чайка на сонці. Їдеш і любуєшся".

„І ліс під боком, і річка. Не свій ліс, жидів, але як треба тобі якої комердяки, — чи хворостини, чи і більшої деревини, пішов і маєш. Бо хто тебе на свому встереже. Ет, що й казати! Хіба ти смієш щось казати? Хіба ти, дурна бабо, маєш який голос? Що заманулося, що забандурилося йому, те й робить. Не вижию я у тій западущій Пилявці. Не буду я там жити. Засохну за рідною землею?"

Перед Великоднем прийшла з села мати Івана Кушки. Вже притоптана, кілька внуків має. Увійшла до хати і навіть помай-Бі не вимовила, а залилася слізьми і заголосила. Настя й собі в плач.

— І нащо от вам, — ледь промовляє стара Кущиха, — отсе все кидати? І чому ви його не вговорите? То ж у вас тут рай... Хіба вам чого бракує?

— Ні, серденько, ні, голубонько! Нічого нам, чуєте, не

бракує, але що я можу подіяти? Бере нас, волоче у світ, Бог його знає куди, далеко так, як до Почаєва, а може й далі...

Виплакалися обидві, розійшлися. Наступило найбільше свято. У хаті, як у домовині. Чорно, не білено. На свято вернувся з Тилявки Матвій із Василем. Обидва сіяли там, одну кімнатку у панських покоях для себе приготовили і на третій день свята, щоб не гаяти буднього дня, порішили виїхати зовсім із Дерманя. Дехто з новосельців уже переїхав, але Настя настояла на своєму: — Хоч заріж, а свято таке без рідні і без своїх могил не буду святкувати. — Матвій здався. Хай уже відсвяткує. Та й самому воно якось того... Серед своїх, як то кажуть, і помірати легше.

Прийшла свята ніч. На покутті перед образами лямпадка блимає. Настя бліда крейдяно стоїть навколішках, руки чорні зложила і молиться, хреститься, поклони б'є і плаче.

І Володько, і Василь, і Хведот сумні. Немає того, що колись було, хоча Володько не шкодує, що кидає старе місце. Йому цікаво, що там буде. Він розпитував Василя, але той уже настільки за цей час виріс, що й говорити з Володьком не бажає. Одна Василинка у колисці пищить собі, як і звичайно. Їй ще байдуже, що там у Божому світі коїться.

Паску святити, як звичайно, їздили. Хоча коні і дуже нагоняні, хоча і треба б їм відпочити для далекої дороги, але все-таки поїхали. Коло церкви зібралися усі жінки переселенців, що ще не виїхали, христосуються, цілуються мокрими від сліз устами і ридають. Були всі рідні. Всі виплакували, виголошували, ніби на смерть виряжали.

Другого дня на Великдень люди на могили йдуть, несуть із собою свячене, несуть наливочки і чисту оковиту, розстеляють на гробках настільники, світять свічку воскову, розкладають паску, ковбасу, крашанки, кличуть священика і правлять панахиду.

А по відправі куми та свати, та й так добрі люди, сходяться гуртами і поминають покійників царством небесним і раєм легеньким, та при тому чарочку за чарочкою вихиляють та ковбасою печеною закусують.

І стає тоді веселіше. Сонце сміється. Живі і мертві радіють. На землі живі, під землею мертві, але все-таки всі разом, всі одно, всі чують себе. Хай не смуток у день Божого воскресення, а радість, велика, повна радість панує.

Співають при тому „Христос воскрес із мертвих" і „Прийдіте пітіє піем новоє" і „Воскресенія день", і багато інших тропарів та кондаків виспівують. Світської ні. Мертві ж тут. Хіба що як котрась тітка Ксенька чи Домаха аж надто хильне варенухи чи, скажемо, наливаної перцівки, та забудеться, що перед нею не стіл, а могила, то заведе:

Ой, чарочко, чарочко медовая...

О, тоді часом забудуться і гурточком, за пробаченням мертвих, підтягнуть. А коли могилки покинуть і залишать для мер-

твих по три крашанки, на честь Тройці Святої, та зійдуть отуди до народньої школи, чи до Кисілівських садків, чи на семінарське, о, тоді вже всім вільно. Йдуть, співають, христосуються любязно і щиро та з притиском, голосно, троєкратно — раз, другий і третій, в честь Тройці Святої, виціловуються.

І нема тоді гріху нікому. „І друг друга обіймем і тако возопієм", проповідує свята пісня. Дівчата аж вивіскують від святочних обіймів, що не заборонені тоді, хай тут мати-не-мати, батько-не-батько — хай тут хто — сам піп сидить...

Не співали і не тішилися тільки жінки новоселенців. Коло Матвія зібралася вся рідня. Щоб усім у однім гурті зміститися, мусіли зійти у семінарський садок і тут на сухому, на маленькій ніжній травичці, великим колом розмістилися. Кружляла чарка. Настя трохи розвеселилася, та не надовго. Матвій, кого бачить із рідні, чи то своїх купців, що у нього землю купували, усіх уклінно запрошує на завтра з кіньми до нього заїхати і допомогти перевезтися. Щоб усі свої прибутки забрати, треба з тузин підвід. Що ж... Воно то здається, ніщо. А як пічнеш брати все на віз, як пічнеш усе виносити, то воно набереться того причандалля.

Увечері на роздоріжжю довге, слізне прощання. Матвій аж покрикував на стару, але не дуже. — Ну, ну там. Ще розіллєшся. Не довезу усю. Досить. Не на смерть же їдемо, і там люди свої, такі ж, як і ми — мужики чесні і трудящі.

Плакала Настя, плакала сестра Зінька, ридала похресниця Катерина, яка і Володька не забула. — Не прийдеш уже до нас, Володьку. Ніколи не прийдеш. Казав, казав, що прийдеш, не прийшов до цього часу і не прийдеш уже.

Ніч довга, безсонна. Все в напруженню. Настя, зморена, сидить на лаві. Завтра тут лишаться одні стіни. І буде поле, ліс, річка, верби, а не буде нас. Ми покинемо це місце, як чорногузи оті, що на стрісі, на стропі кожного року кубляться, а на зиму вилітають. Але вони хоч назад вертаються. Ми ж ніколи...

Сидить Настя і думає. Перший заснув Матвій. — Завтра праця тяжка, коли б хоч день погожий був. Далі заснув Василь, Хведот... Катерина з хутора Юхимового прибула і також спить. Вона вже не лишається надалі у діда. Їде з батьком. Володько трохи довше не міг заснути. Цікаве все це. Довго дивився на матір, що коло колиски сиділа і хитала за поніж дитину. Опісля встав і підсунувся до матері.

— Мамо!

— Що тобі дитино? Чому не спиш?

— А чому ви не спите? Завтра встати рано треба. Поїдемо ж...

— Ах, дитино, дитино! Не можу я заснути. Куди ми поїдемо, що там нас чекає...

Володько хотів щось сказати, та не знаходив слів. Не мав їх... Він розумів матір, але знав, що ніякі слова не можуть затамувати її болю.

Ніч. Чорна, як оксаміт, за вікном ніч. Спить Матвієва родина глибоким сном. Сплять діти, сплять дорослі. Ледь помітний огник блимає на коминку. Утомлена Настя схилила голову і задрімнула. А ніч іде, остання на цьому місці, де горіло вогнище мужицького щастя, горя, смутку і радощів. Окремого смутку і окремих, не таких, як у всіх людей, радощів...

Ці чесні, здорові, повні життєвих соків, люди, ці борці за поступ і володіння, ці страдники, що вяжуть народ із землею твердим нерозривним вузлом, що зрослися з грунтом в одну величню і неподільну цілість. Вони сплять, бо завтра вилітають на нове місце...

Ніч. Чудесна пахуча ніч! Весна дихає теплим диханням. Шумить у долині вода, на пригірку ліс. Зорі в небі жаріють. Земля набрякає, як жила, що наливається жагучою кровю.., Росте нечутно трава...

*

Спочатку долиною між заставською сосниною і лебедським зрубом повільно хвилею котився легкий перший весняний туман. Навкруги тихо. Опісля небо над Лебедями зарожевілося. Гурток вільх над криничиною з кадубцем, де брала Матвієва родина воду, чітко вирізбився на рожевому тлі. Закричала якась пташина. На лузі повінув вітрець і похитнув кущі болотяних жовтих квітів, шпичаки молодого очерету.

Хутір Матвія ще спав. Хата вряд із хлівом. Напроти клуня. Впоперек невеличкий свинюшник, дровітня. Серед двору віз. У клуні непорядок. По дворі розтрушена солома.

Перша прокинулася Настя. Вона одразу зрозуміла, що далі вже тут не буде життя. Ще вчора була надія. Ще вчора думалося, що це наше. Ми будемо ще тут спати. Сьогодні ці стіни, ці вікна, ці двері, подвіря, садок — усе, що бачать очі, все це чуже. Встала і пішла надвір.

Ах, ранок! Який ранок! Сонце знялося там за гуртом вільх над криничиною. По всіх вербах, вільхах, соснах і дубах горять промені. Здається, світ — храм, а в нім засвічено всі свічі, бо зараз пічнеться Богослужба. Настя голосно молиться до сходу.

Встав і Матвій. Він одразу підійшов до того місця, де вмиваються, і, схилившись над цебром, вилив на своє обличчя кварту степлілої за ніч води. Опісля на дітей гукнув і пішов кормити худобу.

На хуторі рух. Вїхали чужі підводи. Приїхав тесть, швагри, брат. Приїхали всі ті, що купували в Матвія землю. Не гаючи й хвилинки, взялися до роботи. Розправляли вози, щоб краще і більше на них можна наложити. Перед кожними кіньми опалка, причеплена до дишля, а в ній обрік. Василь сипав коням по кілька гарців вівса, бо дорога далека.

Виносили з комори кадуби, бодні, діжечки. З горища знімали скрині з одягами, обтирали все від пороху і мостили на

возах. Інші бігали по городі за курми. Ловили їх, кури кричали але зараз же попадали у велику клітку.

Клали і вязали свині. Ці голосні тварини гули, мов гудки фабричні. Їх вкладали на вози, добре вимощені соломою.

Володько дивиться на цілу ту руйнацію, на заплакану матір, на заклопотаного в одній сорочці батька, якому піт цюрком ллється з чола, і йому чомусь весело. Ніяково виразно радіти. Вони ж кидають старе кубло і „волочаться, мов цигани, у світ", але хіба це не розкіш залишити оті, хоч і гарні, але набридлі луги, поля, ліс? Вони їхатимуть великою валкою, будуть бачити нові села, нові ліси, нових людей. Вони приїдуть на нове місце, а там напевно зустріне багато цікавих хлопчиків, з якими може й сприятелюється... Йому було тільки прикро, що вибирання так довго тягнеться, що мати ввесь час плаче. Щоб убити час, він ліз на горище і визбирував там ріжні відкинуті старі речі. Там був цілий склад розбитих і брудних старих чобіт. Якісь одяги, ріжне ганчіря... Вибирав це все з мерви, зо сміття, складав на купки і зносив наниз, увесь час допитуючись:

— Тату! Тату!..

Батько двигає саме якийсь тяжкий кадуб із борошном і зовсім не чує Володька. Він гукає голосніше.

— Чого ти?

— А куди це? — питає так, ніби у нього Бо-зна які важливі речі. Батько оглядається:

— А, кинь те кудинебудь.

Але куди його кинути? Скрізь повно, все запаковано. Володько носить на оберемку купу старих холяв і коло кожного воза з дуже поважною міною питає, чи не було б там якого місця на той крам... В такім заклопотанню він майже забуває, що вони вибираються.

А сонце заповідає гарний весняний день. Тепло, чисто, пахуче. У блакиті закружляли чорногузи.

Нарешті все готове. — Все здається, казав Матвій. Пішов ще раз у хату з голими брудними стінами. Ні стола, ні лавиць, ні образів, тільки місце, де вони стояли. Став на хвильку і якось шкода йому зробилося. Глянув навколо і вийшов. Заглянув до порожнього хліва, заглянув за хату, в садок...

— Ну, так! — вирвалося з його уст. — З Богом...

На подвірю навантажені підводи. Коні готові до відїзду. Опалки повідчіплювані.

— Ну, так помолимося, люди, і в дорогу, сказав Матвій і зняв шапку.

В той час Настя голосно викрикнула, впала до землі, цілувала її, рвала молоду травичку. — Земле моя! І як тебе покинути? Боже, дай силу розлучитися з тобою!..

Всі зворушені. Стоять обличчям до сходу і хрестяться. Матвій голосно читає „Отче наш"...

І по молитві валка возів почала рушати. Наперед Катерина

і Василь повели худобу. Далі поїхали вози. Зацмокали, завйокали підводчики.

— Ну, що ж — гуторять дядьки. — Звикнеться і там. — Не плачте, кумо, Не побивайтеся. Не в Туреччину їдете...

Один за одним виїжджали вози на дорожину. Настя покинула двір остання. При відході обернулася і перехрестила подвіря. Сльози котилися з її очей.

Поволі потягнулася валка. Ось минули трепеток, поля сусідів. Ось зворот до млина. На греблі чужі люди, мельник.

— Щасливої, Матвію, дороги!

— Спасибі...

— Дай, Боже, і на новому місці так зажити, як тут.

— Дай, Боже... А ви здорові зоставайтесь... Не згадуйте лихом!...

— А хай Бог боронить. Не зробили ви нам ніякого лиха!

Мельник, мельничиха та їх діти прощалися з Матвієм та його родиною, ніби рідня. Цілувалися і пройшлися трохи за возами.

Володько в останнє глянув на млин, на таку знайому йому хатинку, де вислухував оповідання дядьків-завізників, на лотоки, на стависько.

— Так їдеш вже? — питає його Пепік.

— Їду.

— А приїдеш коли сюди?

— Не знаю. Ми їдемо далеко.

— Приїдь. Приїдь колись...

Валка возів тягнулася хвилястою дорогою з пригірка на пригірок через поле до села. Далі село, гавкають собаки, вибігають цікаві діти, жінки, які і не святкують і не роблять нічого. Третій день Великодня — напів свято...

Дядьки вітають Матвія, проводять, бажають щастя на новому місці. За селом чекає дехто з рідні. Довге прощання, плач. Володькові все те не подобається. „І чого, думає він, плакати? Там весело“...

Настя сидить із дитиною на возі.

Вона так зморилася за ці дні, що навіть не має сили йти. Матвій, зо збитою на потилицю шапкою, широко й твердо ступає коло воза.

Валка виїжджає в поле, що тягнеться аж до Мостиського лісу.

У полі весело видзвонюють жайворонки. Парує і міниться, мов шовк, земля. Сонце гріє і синіє в далечині дубовий ліс, що переходить опісля в сосновий.

Підводи розтягаються. Передня далеко коло чеських кольоній, задня ще на перехресті коло „черешеньки“. „Це, думає Володько, та сама черешенька, коло якої панич водив старого Ровіцького“. Цікаво. Але тепер тут навкруги зеленіють жита, пшениці, жайворонки співають, сонце світить.

Володько ще ніколи не був тут. Оглядає широке поле, чеські кольонії в долині. Гарні хати, веселі садки... Добре вони

живуть. Не дурно тато завжди кажуть: — Ви гляньте он на чехів. То господарі!

Коло пивниці Веселого зупиняються. Дехто пє пиво. Жарти, сміхи... Деякі чехи знають Матвія ще з того часу, як він у них працював. Бажають йому щастя на новому місці. Далі знову поле і ліс. Темний, глибокий. Дорога повибивана, грязька. Дерева розвиваються. Пахнуть фіялки...

Володько не може сидіти на возі. Злазить, біжить у ліс і голосно вигукує. Луна широко розкочується і десь там далеко в долині відгукується. „Ух, які грубезні дуби і сосни. У нашому лісі таких немає“ — думає Володько. Йому весело. Навколо квіти. Нариває великий пучок і несе матері.

Опісля дорога стає ліпша. Починається пісок. З мішаного переходить ліс у сосновий. Дуби зникають. Далі дорога йде глибоким проваллям і спадає прикро вдолину. Всі гальмують вози. Передні підвідчики голосно гукають, щоб, коли там унизу хто їде, зачекав, бо розминутися у такому проваллю не можна.

У долині одразу ліс уривається і перед зором показується село. Поля піскові. Дорога копка і коням тяжко тягнути вози. Через село протікає річка, перегачена довгою греблею, що творить великий став. Коло ставу мурований млин.

Тут усі підвідчики зупиняються, напувають зо ставу коні і підвішують опалки з конюшиною. Починається сніданок.

Володько снідає також, бо це вже скоро до обіду підходить, а дома так мало їв. Він бере кусень паски, кілька крашанок і йде на греблю до ставу.

Став глибокий. Вода майже прозора. Видно, як плавають рибки. Володько кидає їм кришки з паски і тішиться, коли якась рибка вигулькне з води і схопить кришку.

По сніданку рушили далі. За селом одразу починається густий сосновий ліс. Височезні дерева, мов воскові свічі. Такого гарного лісу Володько ще ніколи не бачив. Повітря чисте, пахне смолою.

— То лісок! — розважали дядьки. З такої сосни платівку зробити... Аршин тридцять буде... Ні?...

— А лісок, різал'ма, порядний... Кажуть, на кораблі зрубати хочуть, якісь хранцузи чи мараканці купити мають...

— А чорта їм у ребра. Все мараканці та мараканці... А що то нам лишиться? — гукає ззаду дядько Клим.

— Хіба в Расєї мало „лісов“... — відзивається Ковальчук. — „Када“ служив на Уралі, так там „лісов“, що й не знають, що з ними робити. Випалюють... А ліс кращий там, як цей...

— Та не може бути, щоб такий ліс випалювали. Та це ж першорядний матеріял... З такої он сосни... — і дядько показує батогом на товстючу деревину, — дощок на цілу хату наріжеш.

— Ох, Боже, Боже, — тошніла безупинно Настя. — Ото їдемо, їдемо і кінця краю нема. Завезе ото десь на край світа...

— Ха-ха-ха! — голосно регоче Ковальчук. — Пів дня піском плужимося і вона вже думає, що кінець світа. Я тобі цілу Расєю

здовж, поперек і як хоч поїздом зїздив, на Уралі, в Сибірі, у Владивостоці був, океан бачив і то кінця не було. Расєя широка...

— Широка, а місця мужикові не стає,— розважає Матвій. — Що з того, що широка.

Володько слухає розмови дядьків і думає: — Колись поїду і я по Росії. Приємно так зїздити її. Там ліси, там поля, там моря. Їдеш, їдеш і ні краю ні кінця...

День ясний, мов око. Сосни майже непорушно стоять. Часами в лісі когось зустрінуть. „Дзінь добрий!“ — вітають дядьків ті люди. Дивне привітання...

— Чого вони тату дзінькають, — питає Володько в батька.

— Хіба ж не знаєш? То ж по тих лісах ляшки все... Голота. Сама біда...

Володько вдоволений. Батько відповідає йому, мов дорослому. А дядьки тим часом розважають, яким чином ті ляшки у наші ліси дісталися.

Пани їх як чиншовиків насадили, щоб лісів їм не повідбирали. Але кепсько їм на тих пісках ведеться. Села маленькі, обдерті. Діти майже голі. Жінки якісь виснажені, брудні.

— А кєди, люди добрі, їдете? — питають часом підвідчиків. Говорять вони по нашому, тільки деяке слово не людське вставлять.

— У світ, — відповідають їм.

— Світ великий...

— Але вам тут у тих лісах мабуть не дуже великий. Не поїдять вас вовки?

— А, ми й самі, як вовки... Коли б тільки одкенди взявся такий вовк...

У невеличкому скучному сельці Гісерній відпочинок. Сонце вже за полудень. Тут нагнали ще одну валку, Миколи Гнидки. Почалися вітання, але у Гнидки всього тільки чотири підводи, а в Матвія аж дванадцять.

Полуденок. Розстеляють на дорозі настільники, крають паску, хліб, ковбасу, сир, масло. Зявляється оковита і чарка кружляє, спочатку на одну ногу, опісля на другу, далі за Святу Тройцю, ще далі за чотири хатні кути... Голоси дядьків набирають сили і деякі затягають „Христос воскресе із мертвих“, але ця пісня виходить якось не по церковному, веселіше, живіше...

Жінок збільшилося. Досі одна була Настя та Катерина, що ввесь час вела корови. Тепер добавилася ще Марта зо своєю свекрухою і молодою її дочкою. Але жінки не можуть розвеселитися. Навіть чарка за Святу Тройцю не зрушує їх крижаного смутку.

Коли виїхали з лісів на широкий шлях, коні були зовсім потомлені. Але зупинятися для відпочинку не було часу. Всі хотіли конечно ще за дня доїхати на місце. Цілий день їзди. Боже, як це далеко. Навіть Володькові, і то видалося, що вони заїхали Бог зна куди. Стільки сіл минули. Минули містечко Шумсько над Горинем. Минули Васьківці, Рохманів. Нарешті Жолобки і знову ліс.

Але тут не приходилося вже довго лісом їхати. Кілька верстов минули і виїхали на тилявецькі поля.

— Тилявка, Тилявка! — гукав перший підвідчик.

— Боже! Тилявка! Так от де вона. Велетенське сонце над нею. Перед нею широке поле, по боках синіє ліс. Настя розглядала навкруги поля. Дядьки хвалили: — О, то, чуєте, куме Матвію, поле тут не плохе... Їй-Бо не плохе... Таке поле, хоч би й кому...

При заході зонця вїхали на подвіря панського двору. Досить великий обідраний дім. У ньому вмістилися вже три родини. Одна кімната лишилася для Матвія і кухня для Гнидки.

Зправа у віддалі велетенська клуня. Перед нею потужний чорний паровик із високим комином. З боку магазин на пашню, а напроти, за великою калюжею, яку чомусь звуть ставок, довга конюшня. Короварня далі за конюшнею...

Багато родин було вже тут. За дорогою стояла ще одна батрацька хата і там містилося також пять родин.

По приїзді Матвія посходилося багато чоловіків, жінок, дітей. Плач, вигуки. Настя голосить, ніби над покійником: — І що я, люди, тут робитиму? І що я діятиму? І куди він мене привіз?...

Володько ходить надутий, дещо помагає зносити з возів. Не було куди дати всіх річей, які навіз Матвій. Невеличка кімнатка, призначена для цілої родини, майже вся завалена мішками з борошном, крупами, пашнею, кадубами. Нема куди повернутися, нема де прилягти, нема де повісити колиску з дитиною.

Багато річей приходиться дати на горище, бодню з салом поставили у маленьких сінцях коло кухні. До кухні треба переходити через кімнату Когана. Нема куди дати курей. По дворі ходить величезний гурт птахів і ніхто не знає, чиї вони. Одні баби якось розпізнавали. Свині, корови і коні дали до спільних хлівів.

Володькові спочатку було цікаво. Бачив багато нових людей. Бачив місцевих хлопчиків. У всіх чомусь лишаї. Якісь не такі, як у Дермані. Штанці у них із барвленого домороблено полотна.

Але коли прийшов вечір, коли він відчув страшну втому і не було місця навіть, не то прилягти, але й присісти, тоді він вперше пригадав старий дім. Де то вони? Хто там? Пустка? Голі стіни сумують одиноко на безлюдді. За те тут стільки людей, що нема де спати. Мати плакала, сварилася, готувала якусь вечерю. Підвідчики, бачучи, що така тіснота, як мога скорше спорожняли свої вози, попасали коні і на всю ніч назад до себе.

Володько з Хведотом заснули у хаті на якихось міхах міцним сном. Заснула і Настя. Вона була ледь жива. Дитина у колисці плакала, бо хотіла їсти.

XIV

НА НОВОСІЛЛЮ

Сварня між новосельцями розпочалася від першого дня. Деякі баби вже встигли одна одну обізвати поза очі, далі у вічі, ще далі дійшло до кіс.

Причин для цього безліч. Курка Мотрі знесла яйце у чужому гнізді. Власниця гнізда яйце привластила. Мотря в крик. Збігаються інші жінки — лайки, голосіння.

Синок Зіньки потовк носа Лікериній дівчині. Дівчина — Улянка біжить до мами.

— Хто тебе побив?

— Ії-і-ілько... — хлипає дівчина. Лікера за костура і на двір. За нею біжить Зінька, за Зінькою Мотря, за Мотрею Параска...

Ілько попадає до рук Лікери. Зінька орлицею налітає ззаду на Лікеру. Летять із голів хустки, тріщить і сиплеться волосся. Ще добре, як не втручаються чоловіки.

Кухня для всіх одна. Хліб печуть по черзі. У хаті Гнидки духота, нема чим дихати. Марта кричить, мати її кричить, братова кричить.

Клуня для всіх одна. У клуні солома, сіно, конюшина, полова. Все поділене на частки відповідно до скількости десятин. У декого немає полови. Настя кожного ранку йде до клуні і їй видається, що до її полови крім неї ще хтось вчащає. Нападає на Марту. То вона. Так. То вона злодійка западенна. Ніхто інший...

Марта у крик. Коли Настя потребує пекти хліб, Марта замкне свою кухню і не пускає. До справи вмішується Матвій і двері відчиняються.

Але життя Матвія не легке. Кожного ранку ледь світок встає і чує: — А бодай його з розуму звело, як він нас звів сюди на муки. Бодай йому ноги викрутило. Хай його земля свята не прийме, хай йому діти посліпнуть. Жили ми, кумо, у себе, як у Бога за пазухою... Чого нам бракувало? Не було свого — пішов, заробив і є... А тут душимося, як у пеклі...

Матвій терпеливо вислухував подібні побажання на свою адресу. Між чоловіками також досить гризні. Мало не до бійки доходило. Ділили поля і тягнули жеребки. Дехто витягнув жеребок не такий, як йому хотілось. Крик і нарікання.

Тить Коган дістав число десяте. Це якраз крайне. Город під селом на місці, де колись жидівська коршма стояла. Через город дорога до водопою. Побіч дороги з обох боків рів. Кілька старих черешень, груш і яблунь. Коло самої сільської границі дебра. У дебрі яворина, ясені, липи, кущі ліщини. Згідно з новим пляном дорога мусить бути поведена через дебру під границю. Земля гнійна, але запущена. Один бурян буйно росте. Купи каміння повростали в землю. На місці коршми руїна. Треба праці, треба рук, щоб зробити з того шматка поля город.

Тить, діставши його — в плач. Першого обвинувачує Матвія. А цей подумав, поміркував: — Знаєш, Титку, що? Бери мій город, а я візьму твій. Всеодно я не буду на десятині городу селитися.

Тить зрадів і помінявся. Дехто зробив так само, як і Матвій. Не селився на городі, а на полі. Інші не бажали селитися хуторами. Не звикли на безлюдді.

Ще гірше, ніж землю, поділити двірські будинки, майно, паркани.

Ділили дошки, гній, розривали на кілька частин будинки. Кожний хотів дістати більше і краще, ніхто не був вдоволений.

Але праця горіла. На городах копали ями, клали фундаменти, зводили мури. Будинки росли не днями, а годинами... Від світанку до смерку всі у праці. Матвій, Василь, Катерина, мов у запрязі. Володько також не дармує. Його обовязок пасти корови. Настя дома з дитиною. У неї також досить праці. Треба прочищати місце на городовину. Всі спізнилися. Не будуть вони мати цього року ні сушини, ні огірків, ні капусти. Все прийдеться купити.

На полі Матвій зводив довгий мурований хлів і одну кліточку у ньому відмурував на хату. Зробили два вікна. Одно менше — на схід, більше на захід. Це щоб не купувати нових рам. Одні взяв зо старої хати, інші дістав із панської.

А Володько пас корови і знайомився з місцевістю та дітьми. Насамперед хотів він довідатися, де їх ліс. Був він недалеко від двора, де простягались якісь займиська. Пішов туди з Хведотом, виліз на криву черешню, щоб нарвати собі квіток і його застукав на ній здоровенний дядько з рудою бородою:

— А куди то тебе, чортове дерманя, занесло? — запитав він і спустив попругу. Хведот що дужч пострибав із криком на городи, а Володькові нічого іншого не лишилося, як сидіти на черешні та тремтіти.

— Злазь! — кричав рудобородий. — Чортові заволоки! Налізли сюди сараною й обдирають усе, що можуть. Злазь!

„Добре йому злазь“ — думає Володько, дивлячись на його попругу з твердої свинячої шкури.

— Злазь, бо шкуру тобі спущу! — домагається дядько, але така обіцянка ще менше приваблює Володька і він сидить, — будь що будь...

— Бач, халєра чортова! Забрався на чуже...

— Я не знав, дядьку, що то ваше. Я думав, що то наш ліс, — перебиває йому Володько.

— Думав, кольки твоїй матері в ребра... Ось як піймаю тебе до рук, то покажу, чий то ліс... Наїхали сюди і думаєте, що все ваше. Злазь, а то полізу за тобою.

Володькові не переливки, але злазити не думає. Дядько затупав ногами і почав дряпатися на черешню. Що його робити? Тікати, стрибати вниз? А може він не видряпається. Лізе. Ось уже коло сучків, чіпляється за першу гілляку. Руки в нього здоровенні, лице червоне, як цегла. Лізе і лається.

Володько насторожився. Коло черешні ріс граб. Володько порішив дістатися гілляками на граба. Схватився за тонку галузку, напнувся... Гілля сильно увігнулася і Володькові здавалося, що вона не видержить його тягару. Руки і ноги його працювали, як у малпи. Ввесь тремтів, бо дядько з попругою зовсім близько. Він схватився ще за одну гіллю, напнявся й опинився на грабі.

— О, руки б тобі покрутило, прокляте дерманя, — ревів дядько. І в розгоні хотів зробити те саме, що й Володько. Він схватився за грабову гіллю, але та не видержала його тягару, тріснула і дядько мов сніп погрузав між гілляками вниз.

— Ух, ух! — ухкав він, все нижче і нижче падаючи між гіллям. Ось уже коло останньої гіллі, а далі ніщо інше не лишається, як летіти пять аршин на землю. А Володько блискавично дряпається також донизу. Спускалися обидва однаково, лишень Володько добровільно, а дядько мусів, бо не міг ні за що як слід вчепитися. І саме коли Володько торкнувся землі, дядько гупнув на землю, мов лантух збіжжя...

Володько не мав часу оглядатися. Торкнувшись землі, він мов заяць пострибав на свої городи. Дядько не встиг скоро звестися, лаявся останніми словами, але Володько вже стрибав полями в напрямку до двора.

Після цієї пригоди Володько переконався, що, не спитавши броду, не лізь у воду. Але кого спитаєш? Батька не бачив цілими тижнями. Він не спав дома, не їв дома... Ввесь час у полі. Ночував, або у полі, або у клуні. Приходив пізно ввечері, відходив ледь світанок.

Насті нічого на новому місці не подобалося. Тут і дощів дуже багато. Дощ і дощ. Скрізь грязюка. Тут і повітря чомусь смердить. Жінки дерлися майже щодня. Кожна дрібниця викликала бучу.

Діти билися лише часами. Звичайно збиралися тичбою і йшли в ліс. Володько заприятелювався з Хомовим німим, хоча той був значно старший від нього і сильніший. Хутко Володько навчився розмовляти мігами і вони чудесно розумілися. Ходили в ліс, дерли там совячі гнізда, гонили диких голубів, висліджували лисячу нору, натрапили на живого бурсука і тікали від нього, як могли.

У дворі вони лазили по горищах, по клуні. Німий відшрубовував із молотілки гвінти і ховав. Володько пробував і собі відшрубовувати, але в скорім часі переконався, що вони зовсім непотрібні. Німий віддавав їх свому середньому братові, ковалеві.

Часами Володько вів із німим завзяті бої. Билися за обламок коси, який Володько знайшов під стріхою магазину, а німий хотів відібрати. Билися за корови, коли німий пускав їх на Матвієве пасовище. Билися за багато річей.

Одного разу німий сильно побив Володька. Він жбурнув на нього велетенську брилу землі, попав у живіт і забив Володькові віддих. Володько схилився до землі, ухватився за живіт і хвилин пять не міг дихнути.

Після того Володько ввесь час думав про помсту. Пару тижнів обидва не сходилися. Німий обминав Володька, як міг. Володько вичікував кращого менту.

Такий мент прийшов. Вечір. Володько був на полі коло новобудови. Мулярі саме довершували мур. Шляхом німий жене свою рябу корівку. Володько знаходить гострий камінчик і засідає за муром.

Німий не бачить його. Він оглядається на всі боки і бебекає на корову. І коли минув мур, Володько прицілюється і бац! — Попав якраз у потилицю. Німий дико викрикнув і схопився руками за голову.

Того самого вечора Хома-ет-тоє приходить до Матвія скаржитися, що той шибеник Володько побив його німого... Матвій кликнув Володька. Володько прийшов і розказав, як було діло. Хоч він виправдувався, то проте дістав від батька кілька попруг у задок. Це, щоб було лихо — тихо...

На цьому бій із німим не ущух. Німий шукав нагоди помститися. Одного разу гнався за Володьком із палицею кілька верстов. Володько втік. Після того був обережний.

За весну і літо Володько зовсім змінився. Сильно загорів, зміцнів, навчився лаятись. Одіж на нім, особливо штанята — одні діри. Коліна зовсім вилазять, зад також. Ноги брудні, зашкоруплі, порепані.. Спав не в постелі, а в куті на мішках. У хаті розвелося безліч бліх. Не можна було спокійно заснути. Цілу ніч кусають ненависні сотворіння.

Раненько зо світанком треба вставати. На полі роса, простору багато. Володько стрибає, гукає, сам складає і виспівує пісні. Тут познайомився з жидинятами сільського жида Юдка. Це його перше знайомство з селом, бо сільські хлопці не хотять із дерманятами сходитися. Жидинята пасуть на полях дерманців черевату брудно-гніду корову. Володько познайомився з ними і скоро заприятелював. Один зветься Мошко, другий Іцко. Володька більше цікавить старший Мошко, бо у нього була книжка. Він учився. Володькові дуже хотілося й собі мати таку книжку, але де її взяти. Мошко перечитав Володькові кілька байок і йому особливо сподобалася байка про лиса і ворону, як то лис обдурив її, підхваливши, і таким чином вимантив від неї кусник сира, який вона десь украла.

Мошко й Іцко мали цілий тузин братів і сестер. Один із братів пілілікав на скрипці:

Ой за гаєм, гаєм,
Гаєм зелененьким,
Там орала дівчинонька
Воликом чорненьким.

Володькові надзвичайно подобається така музика. Ах, коли б він міг навчитися грати...

І після того Володько почав сам майструвати собі скрипку. Вистругав дощинку, струни поробив із ниток, смик із кінської

волосіні і намазав його сосновою живицею, яку надер із соснових дощок.

Скрипка не вдалася, але Володько вигравав на ній дикі мотиви без значення. Часом навіть гулянку робили. Сходяться всі діти — дівчатка і хлопчики на ганку магазину. Володько тринькає на своїй скрипці, німий тарабанить у пательню, а дівчата, побравшись, дрібненько танцюють ніби під справжню музику.

Деколи переїде селом жид „онучник". Він їде поволі паршивенькою конячкою і на ціле село вигукує: Оонуч! Онууууч, онучч!...

Це чути вже здалека. Діти юрбою біжать на смітник, вишукують ріжне ганчіря і міняють його на свистуни, на солодкі брудні ріжки, на дрібні погані цукорки, або на оловяні перстені.

Дорослі дівчата і баби міняють у онучника дешеве намисто, голки, шпильки... При тім завзято змагаються з жидом, що мало їм дав за такий оберемок онуч або клоччя. Жид доказує і клянеться рідним батьком та дітьми, що не мало, що більше їм ніхто не дасть. Розходяться у сварці, але коли зявлявся онучник удруге, знову бігли всі, і малі, і дорослі та міняли непотріб на непотріб.

Жити не легко. Багато праці, мало харчів. Декому їх зовсім не стало і діти ходять голодні. Всі чекають на новий дорід.

Нарікання і лайки на Матвія не вгавали. Ніхто його не любив, крім поважного господаря Стратона, з яким завжди радилися і завжди стояли на одній стороні.

Матвій терпів, як міг. Думав: — Ну, що ж. Все те треба було передбачити. Набрав голоти, то терпи. Ті люди не знають, що роблять. Коли б вони були розумніші, не дерлися, не билися, робили своє велике діло, а за рік розжилися б і забули б нужду...

Одного разу терпець Матвія урвався. Душний соняшний ранок. Матвій працює рискалем і мотикою коло городу, що його виміняв із Титьом. Засипає рови, викопує і скидає камінь. Дорогу звів у дебру, як зазначено на пляні, а стару заорав.

Йому дуже гаряче. Піт ллється з чола цюрком. Сорочка, ніби її витягнули з брудної води. Руки болять, бо працює від світанку, а сонце вже високо піднялося.

Кузьма Запорука, повільний, але впертий дядько, веде свої гніді коники з білобрисими черевами до води. Він бачить, що стара дорога заорана, а нова зведена в дебру. Матвій власними руками розкопав спуст, хоча, як сказано в умові, це мали зробити всі новосельці.

Одначе Запорука веде свої муцики навпростець через город Матвія по зораній дорозі. Матвій здалека помітив це і чекає. Запорука найбільше нарікає на Матвія і шкодить йому, де тільки може.

Коли той підїжджає до Матвія, цей кладе на бік рискаля і виходить на зорану дорогу.

— Що тобі, Кузьмо, вже не видно, де дорога, що ти мені через город ведеш? — питає спокійно Матвій.

— Дорога має бути там, де й була, — бундючно відповідає Запорука.

— Ну, але ж ти сам ухвалював, що вона має йти деброю. Нащо ж ти так не по людськи робиш. Вернися назад. Ти ж господар, а не якась дитина. Знаєш, що до чого...

Одначе Запорука і не думає вертатися, а їде далі.

— Вернись, кажу тобі! — трохи твердіше сказав Матвій.

— Не вернуся! Дорога має бути сюдою. Ми всі будемо домагатися, щоб дорога була тудою, кудою й до цього часу.

— Не вводи мене, чоловіче, в злість. Краще вернися і їдь собі тудою, де треба. У пляні дорога зазначена деброю...

Але Запорука не вертається, а їде далі. Матвій робить кілька широких і рішучих кроків, хватає коня за повід і різко повертає назад.

— Пусти поводи! — кричить Кузьма.

— Повернись, то пущу!

— Не повернусь!

Матвій тоді шарпнув коня взад, а Кузьма зіскакує на землю, схопив Матвієвого рискаля і хрось Матвія по голові.

Удар не був влучний, але всетаки з Матвієвого чола одразу закапала кров. Цього було досить. Матвій, мов роздратований слон, зводиться, пускає коня і рушає на Кузьму. Дике і різке — гвалт, рятуйте! — рознеслося навкруги.

Недалеко працювала Настя. Вона кинула все і побігла на гвалт. Прибігло ще кілька людей — чоловіків і жінок. Матвій звалив Кузьму і бив кулаками, ніби довбнею, по чому попало.

— Я тобі, сукин ти сину, покажу закон. Я тебе навчу! Я тобі втру носа...

Прибігла Кузьмова жінка Мотря, наробила гвалту і кинулася на Матвія з дрючком. Деякі чоловіки взялися їй допомагати, але Матвій з окрівавленим страшним обличчям зірвався, схватив рискаль, а другою рукою, мов кота якого, відкинув від себе Мотрю.

— Гади! Нелюди! Оси злі! Вам не хліба, а каменя в животи!... Я вам, халєри паршиві, добра бажав, а ви ось так? Чортова шпана! Собаки зїдливі! Як вам не сором на одного нападати? Я вас розібю! Гетьте! — і страшний, як розгніваний бог, Матвій кинувся на юрбу.

Всі сипнулися в розтіч. Хто залишився позаду, діставав лопатою. — Розібю! В гріб позаганяю!

— Матвію! Втихомирся! — гукала Настя. — Глянь на свою сорочку.

Ціла сорочка поляпана кровю. Сам Матвій зупинився, шурнув брудною долонею по чолі і розмазав змішану з потом кров. Опісля тріпнув рукою, ніби хотів струснути кров із долоні. Настя зірвала з себе брудний фартушок. — На, обітрися...

Матвій тремтів. Очі його суворо бігали. Велетенська його постать нагадувала розлютованого шляхетного звіря. Не дивлячись на Настю, взяв від неї шмату і незграбно витирав мокре обличчя.

— Уу, будьте ви прокляті, гади! Коли б був знав, що з такою мерзотою матиму діло, краще б халєру, ніж землю, їм виходив...

Люди розбіглися. Коні Кузьми паслися в сусідовому городі. Їх піймали і відвели кудись. Потовчений Кузьма поволікся також.

— Чекайте тепер, — говорив сам до себе Матвій і лють його швидко, мов буревій, минала. — Я з ними мушу інакше... Їм попусти, то вони тобі й на голову вилізуть...

І дійсно від того часу все пішло інакше. Дорога раз на завжди була поведена в дебру. Також заповіджено, що всі, як було в умові, мають вийти гуртом і скопати спуст із гори. Хто не послухає, буде зле.

В призначений день зявилися до праці всі, не прийшов тільки Тить Коган. Тоді Матвій сам зайшов до Когана. Його не було дома.

— Де, Параско, Титко? — питає Матвій його жінку.

— Де, де!... У полі. У нас праці...

— Не питаю тебе, скільки маєш праці... Чув він, що на сьогодні треба було йти до дороги?...

— Але ж у нас...

— Цить!... Зараз мені за лопату і до дороги. А за ним я піду й на поле.

Параска в плач. Матвій вийшов із хати і попростував на поле. Тить орав. Побачив Матвія здалека і зупинився.

— Казав тобі Стратон, що сьогодні треба йти дорогу направляти? — одразу питає Матвій. Тить заїкався.

— Не бреши, бо казав. То, різун у твою ма, хоч, щоб я на твоїй голові розбив костура! Вже забув, як плакав? Щоб ти мені зараз був там коло роботи!

З цим Матвій повернувся назад. Йде полем і розважає: — От народ! Поки до нього не заїдеш із буком, не послухає. Не диво, що злидні... Злиднем родився, злиднем здохнеш. Що вибєш, то вїдеш... Тепер я їм не буду потурати...

Боротьба між Матвієм і рештою товариства з явної перейшла у внутрішню. Всі його боялися, і вже не чути було отих щоденних побажань, від котрих, коли б вони сповнилися, цілий рід Матвія до десятого покоління був би проклятий.

Але Матвій не думав уступати з поля бою. Не з такого він тіста зліплений. Його засада: — За що взявся — вмри, а доконай. Село счинило бучу: — Прийшли якісь зайди і забрали землю. Геть із ними! Не дамо їздити нашими дорогами!... Не пустимо до церкви...

Матвій спокійно говорив своїм: — Мовчіть і працюйте. Покажіть їм, що потрапите на ділі доказати свою правоту. Земля не їх, земля того, хто на ній працює. До того вони такі ж хахли, як і ми... Ні?... Правда!...

Найгірший ворог дерманців — Мельник Павло. Кажуть, злодій був, загнали його в Сибір і недавно вернувся. Крутій і шорсткий чоловік. Людину вбиває, як муху... Для такого всеодно... Так і звали: каторжанин-Мельник.

Хома Ет-тоє поїхав із бочкою по воду. Під горою зустрів його Мельник, зупинив і побив колеса сокирою. Вернувся Хома. — Ет-тоє їду, виходить злодюга і присікається. Не подарую. До суду!.. Зачекай, — сказав Матвій. — Не прися одразу до суду. Так усе село проти себе піднімеш. Тепер колеса бють, опісля зачнуть вікна, а далі і червоного півня пустять на тебе. Краще зробімо так: Бачили ви, яка у них криниця? Сором, не криниця. Ковбаня в багні, до якої ні підїхати, ні підійти. Вік жиють тут, а навіть порядної криниці не зроблять. Давайте, зберемося всі, набємо каміння, зробимо цимбрини й опорядимо так криницю, що вони навіть не сподівалися б...

Тить, а за ними ще дехто підняли голос: — Так. У нас своєї роботи нема... Йди ще й їм криницю опорюй.

— Не їм, а собі. Не повідлітають тобі руки, коли на пів дня до громадської роботи прикладеш їх... Я піду до старости і перебалакаю... Але до праці всі. Інак не беріться...

І Матвій удався до старости. Це хитрий, невеличкий, з широкою лисиною чоловік. Дуже премиленний, любить чарчину — куму Пріську. Хатина старосвітська в зруб, присіла до землі, як квочка. Матвій увійшов і лобом у сволок дістав.

Так і так. Я от, мовляв, до вас з ділом. Маємо недорозуміння. Ваші люди не дають нам води. Опісля ми матимемо свою воду, але поки що, вам звісно...

... і Матвій поділився зо старостою своїми намірами.

— Еее, — заспівав староста. — Цим ви наших мужиків не купите.

— Як то не купите? Ми і не думаємо їх купувати. Але ж...

— Чекайте, дядьку Матвію... Чув я вже про вас і знаю вас. Знаю, що ви думаєте. Але то у нас уже з давен давна так водиться: Люди наші не люблять того, хто щось нове заводить... Хай навіть воно добре, розумне,... а не люблять... От так не люблять і вже. Але... Чекайте, чекайте... Я ще не доказав. Але коли ви хочете їх зискати, зберіться собі гуртом, прийдіть гарненько до нас на сход, поздоровтесь, подайте руку, тому слівце, тому друге, того за полу і: — Ану, там куме, свате чи чорте, зайдем он до шкальні... Та по шкалику, та по другому... Оо, тоді інша справа. Тоді за вами горою... Їй-Бо! — дрібно і хрипко зареготався староста.

Матвій ворушився на лаві. Хотів видно щось сказати і його дебела рука, що лежала на коліні, нервово задригала.

— Але ж я так думаю, що коли чоловік говорить у толк, коли має на думці діло... — Ее, чуєте!... — перебиває староста. — Не в ділі справа. Люд наш любить метушню, гармидер... Вони пізніше зроблять по вашому. Вони зрозуміють, що зерно, а що полова, але ніколи не дадуть вам пізнати, що то від вас вони навчилися. Коли б це був, скажемо, жид або пан, або москаль... Оо, це що іншого. А свому не дадуть віри. Не дадуть... То будьте певні. Тому наші розумніші люди, коли хочуть когось переконати одразу говорять: — „То, знаєте, як каже Мошко Срулевич, так і так

було б дуже добре"... І повірять. Бо то Мошко Срулевич сказав, а не якийнебудь Іван, Матвій чи Дмитро. Тому розумніший Іван, або Матвій мусить завжди отим чужим імям прикриватися. Мусить завжди свою думку чужими устами сказати. Так, так... Не вірить наш народ собі... Не вірить...

— Я думаю, що наш народ тільки тому вірить, хто вміє його гнуздати...

— Аа, то так... І сказав би, не вірить, а боїться. Так і шукатиме менту, щоб потайки влучити вас... От ви сказали каміння набєте. Де набєте? У нас? Під горою? Думаєте, наші люди вам дозволять? Ого! Вони вам такий крик піднімуть, що тільки тримайся. А де, скажуть, вівці будемо пасти? Куди вижену гуску? Прийшли і все хочуть зогидити! А за пару років, будете бачити, самі будуть там камінь бити, де вам тепер забороняють.

— Так то!... — і староста смішним кивком голови підтвердив свої розважання. Він навіть, видно, гордився своїм розумом. Матвій цілком поважно слухав усе, що той казав. Нарешті Матвій промовляє:

— Так то воно, так. Маєте ви правду. Але сурьозна людина буде терпіти, а на підлизування, підкуп не піде... Буде товктися, битися, боротися, але чесним ділом доведе свою правду. І народ наш також не дурний... Розумний народ!... Але... Ну, якийсь такий, якби вам сказати, недовірливий... Ніколи сам по собі не був. От що... І невчений, непросвіщений... Візьми його, пхни, покажи тільки кінець... Одразу схопить і піде. От ваші люди... Прийшли ми сюди і почали під плуг садити бараболю. Ваші люди кричали! — Та вам так один бурян вродить... Та ви ніколи не матимете ж бараболі. А я й кажу: Дома у себе ми завжди так садили і мали досить бараболь. Під плуг скорше і справніше. Під заступ стільки не засадили за день, як під плуг... То то, кажуть, було у вас. У вас мабуть земля ліпша. Боже мій! Ліпша земля... Та тут земля — перший сорт. Треба тільки виробити. Підіть он на наші поля. Бараболя в пояс поросла. Так саме, як пшениця. Казали, не росте пшениця. Сіяли тільки на городі. А ми он посіяли на полі і росте. Та ще й як росте.

— Ну, от, — розводив руками староста. — Маєте правду. Будете бачити, що по кількох роках і бараболю під плуг садитимуть, і оборюватимуть по вашому, і пшеницю сіятимуть, але тепер ми цього не признаємо за добре. Не можемо. Може воно таки добре, але... Знаєте... Не спитавши броду... Ну? Неправда?...

— Ну, але я у вас засидівся, — каже Матвій і зводиться. Там стільки того діла, а я тут тари-бари розводжу... Та всетаки, старосто, як ви думаєте?

Староста помовчав, а опісля: — Думаю, дядьку Матвію, що ви отак від мене не втічете... Хтодорко! Стара! А знайди но там чого. Ні-ні-ні! Чекайте, ви у мене вперше, у мене, у старости села Тилявки. Ви приїхали до нас здалека. Тепер мусите зо мною випити... Так... От моя стара знайде закуску, малий побіжить до шкальні...

Такого Матвій найменше очікував і найменше бажав. Але що робити? Відмовитися, значить смертельно образити. Не відмовитися... Як же Матвій може пити? У нього робота. У нього клопотів стільки...

До всього, коли той „поставить", не можна і собі відмовитися. А в нього зломаного гроша за душею нема. Та нічого не вдієш. Мусить залишитися.

Стара знайшла закуску — огірки, сало. Малий приніс півока. Налилися чарки: — Дай-Бо-здоровя! — Пийте на здоровя...

Одна чарка, друга... Голос піднявся, збільшилися червоні місця на щоках, зменшилися очі. Староста близько підсунувся до Матвія і, дихаючи йому під ніс, говорив: — А у вашій справі пораджу так: оправити криницю, надати їй „богочоловіческий", так сказати б, вигляд, — хороша річ, добра річ, золота річ... Що вже її наші люди не попоклепчуть. Як пан був, то кожної весни привозив із ліса пару хур хмизу і гатив багно. Але що то хмиз? Стопчеться, згниє і знову багно. Але дати їй основно лад, зробити з баюри криницю ніхто не потрапив. Не тому, що не вміли Боронь Боже! Не тому. А тому, що ніхто про це не хотів перший сказати. Ет, думає. Всі мовчать, чого я маю пертися наперед. І так було... А тепер зробимо ось так: Коли б, чуєте, захотіли це ви самі робити, то наші люди по перше, розгнівалися б, по друге, не допустили б. Сказали б: не ваша криниця, не ваше діло її поправляти. По третє — не дозволили б вам бити камінь. А ми зробимо інак... Ми зробимо сход, прийдете ви, ще хтось (скажемо, дядько Стратон, здається, порядний господар). Я вийду і скажу: Так і так, люди добрі! Маємо ми у себе нових громадян. Правда, шкода, що вони нам землю перед самим носом викупили. Ну, але що ж зробите... Люди вони всетаки свої, тутешні, православні. Дехто їм боронив доступу до криниці. Але, бійтеся Бога... То ж вода є Божа річ. Хіба ж можна людям води не дати? Але коли вже ми хочемо їх якось покарати, то зробимо таке: Бачите, яка та криниця? Ні підійти, ні підїхати. Йде баба відро води дістати, то мусить усі свої грішні місця показати, бо ж не буде мочити спідниці. Так от хай наші нові громадяни набють онтам під горою каміння, хай підвезуть, а ми їм поможемо та зробимо разом таку криницю, що хоч сам цар, бери з неї воду... Що, ні? О, це буде щось інше... Тоді вони в один голос гукнуть: Правильно! Вірно! І будете бачити, що і самі підуть допомагати... А вам уже ніхто ніколи не заборонить доступу до води... Еее, чоловіче Божий! Нашу людину треба знати... А це золота людина... Та що й казати. Але випємо...

— Та, знаєте, старосто... — мнеться Матвій. — Я, як то кажуть... Знаєте... Йдучи, не сподівався, і так навіть, як то кажуть...

— Но-но-но! Знаю, знаю... Що там. От просто, ви у мене, я у вас. По старому звичаю... Добре, що ви зайшли. Дуже добре. А то думаю: от приїхали, а ні один і носа не покаже... Дуже добре, що зайшли. А то, коли б почали змагатися, борикатися...

О, тоді хай Бог боронить. Тоді ворожнеча до віку не минула б. Ви знаєте, що наші... дехто навіть до церкви не хотів ваших допустити. От їй-Бо! Не гріх, що божуся. До церкви... І таке може статися... Що ж... Народ є народ, до того темний...

Дядьки частувалися й закусували. Матвій із болем серця випивав кожну чарку. Не подобалося йому таке „наше" ставлення справи, але що ж подієш... Колись може навчимося, а тепер добре, що і так. Староста показався Матвієві добрим, простодушним хитряком, що, коли й нашкодить кому своїми хитрощами, то нікому іншому, як собі. Тому в нього і хатинка маленька в землю вгрузла. Тому і долівка землить. На все є, а на долівку не стало. Так і звик без помосту. Але почастуватися... Ну, так уже і Бог приказав. Сьогодні у себе, а завтра в кума...

Сталося так, як казав староста, і криниця приняла „богочоловіческий образ". Дерманці брали вільно воду, скільки могли.

*

Дні йшли. Тверді, пільні, соняшні, мужицькі дні. Росли хутори, спіло на полі, жали, збирали. Озимина вся була на Матвієвій, Івановій, Кущиній та Стратоновій частині. Ділили відповідно до скількости десятин, а ті, що на їх полі росло збіжжя, діставали більше. Знову сварня, знову невдоволення. Кожний хотів кращий сніп. Жали разом, ділили півкопи. Матвієві лишилися здебільша півкопи поляглиці, але він махнув на те рукою. — Хай беруть! Хай уже скорше кінчиться той жидівський хайдер. Буду щасливий, коли сам на свому посію, сам зберу, сам зїм...

По жнивах оранка, докінчення будівлі, сіяння озимини. Всі, за винятком малих, у праці. Сонце встає — люди встають. Сонце сідає, люди кидають працю, — несуть потомлені руки до себе.

Надійшла осінь. Перший вересень. У неділю, два дні перед цим, піп заявив у церкві: — Люди добрі. Від першого відкривається школа. Посилайте до неї своїх дітей, хай вчаться доброї нашої віри і добрих діл.

Володько почув і затремтів. Він іде до школи. Перший рік до школи. Властиво, йому вже треба було ще торік іти, але слабість ніг і далека віддаль перешкодили. Та тепер піде. Тепер він затверділий, здоровий.

Першого Матвій сказав: — Сьогодні, поки Володько не вернеться зо школи, ти, Катерино, будеш пасти корови.

Катерина погнала пасти. Володька не будили, як звичайно. Спав довше. Встав, мився докладніше, навіть ноги помив, чесався. Мати, як тільки могла, латала розпанахані і перелатані до неможливого штанята. — Треба нових, та хай пожде. Нема за що купити.

Але Володько тим мало журився, що у нього ноги босі, штанята подерті. Важне, йде до школи.

Він був майже щасливий. Знайшлася торбина — стара, Василева. У торбину клав полуденок — кусень свіжого підпалка, натертого цибулею і здором.

Мати виймала зо скрині ліпшу, не святкову, але охайнішу від буденної спідницю і вбиралася. Мусить провести малого. Не піде ж він сам. Таке соромливе, таке невторопне...

Йшли до школи урочисто, ніби до церкви у велике свято. Переходили селом. На них гавкали собаки, витягали довгі шиї і сичали гусаки. Володько думав про те, як то зустріне їх учитель, що він скаже. Настя про те, як би малому кращу одежинку справити, щоб не було сорому між люди показатися. Там мабуть уже повно дітвори. Всі вони не такі жебраки, як ми.

Вулиця нерівна. По сторонах садки, городи, огороджені плотом, або частоколом. Ось хата дяка. За нею церквиця. Невеличка вона, деревяна, крита зеленою бляхою. За церквою сад, а в нім попівська садиба, обнесена частоколом із дубових комердяк.

Школа при дорозі. Вбога, крита соломою хата. У клясі пять вікон. Перед дверима хисткий ганочок і чорна таблиця з написом: „Тылявецкая церковно-приходская школа". Мешкання вчителя через сіни від кляси. Маленька, з двома вікнами кімнатка, коло неї якась ще комірка і зовсім крихітна кухонька.

Дивно було Насті і Володькові, що, хоч ще такий ранній час, навколо так тихо. Може вже вчаться. Не може бути, щоб із першого дня та одразу вчилися. Ні на дорозі, ні на дворі, ні на ганку, ніде ні одної душі. Шкілка стоїть понуро між двома велетенськими черешнями. Вікна заляпані вапном. Стіни назовні місцями облуплені.

Увійшли на ганок. Двері зачинені. Настя пробувала за клямку — не відчиняються. Що за біда? Де ж учитель? Почала стукати. По хвилі відчиняються половинні небарвлені двері і в них постать. Зелені діягоналеві штани. Чорна куртка з двома рядами блискучих металевих гудзиків із орлами. На комірі відзнаки-петлиці.

— Аа, — заговорила постать по російськи. — Мабуть до школи?

— До школи, господине учителю, до школи. Ото маємо такого шмаркача — і кивнула головою на Володька, що почервонів, мов сонце. — Все, чуєте, коли та школа буде? Все ото питає. Сьогодні ледь світ зірвалося і вже хотіло бігти. А батюшка ото в церкві сказали посилати дітвору, то ми і кажемо: хай іде. Худобу якось самі доглянемо. Роботи до погибелі, але коли час до школи, що будеш робити... А хлопець до науки аж горить. Тільки розбещений. Ви, господине учителю, як що того... чи то за вухо потягнути, чи пляцуна, чи „лапу" дати — не шкодуйте. Воно так... Що годиться, то годиться. Без того наука не піде... А дітвора дома, звісно..

Учитель усміхнувся і Настя спохватилася, що мабуть багато наговорила. У нього чорна борідка, чорні очі, чорна розбита чуприна. Нижні щелепи трохи подались уперед.

— Я, може, пане учителю й спізнилася?

— Але, — перебиває її учитель, — де там. Ви певне з дерманців?

— Так, господине учителю.

— У нас не водиться так одразу до школи. Батюшка казали, але наука пічнеться опісля, як зберуться. Ну, що ж, хлопчина ваш, видно, бистрий. Хай залишиться, а коли ще хто прийде, то пічнемо щось учитися.

Настя давала ще деякі поради, просила вчити молитви, не забувати божественного... Просила не жалувати, а за все карати. Володькові наказала бути в усьому слухняним, шарпнула його, граючись, за вухо, поправила сорочину, пригладила рукою волосся і відійшла.

— Ну, так ступай у клас, — сказав учитель Володькові і відчинив йому двері.

Володько вступає в клясу. Простора кімната, з низькою стелею, свіжо вибілена. Довгі і тяжкі лавиці зложені купою при одному боці і не обтерті з вапна.

У передньому куті велетенський, від стелі майже до помосту, образ Христа з книгою в руці, в якій виразно написано: Прийдіте до мене всі труждающіїся і обременніі і аз упокою ви".

Володько тримає в руці зімнятий кашкет із подертим дашком і не знає, що робити. Учитель підійшов до купи лавиць, зняв одну і поставив із правого боку. — Садісь здєсь. Ето будєт пєрвая група.

На лавиці верства пороху. Виразно лишилися відбитки учителевих рук. Володько не звертає уваги на порох, слухняно без слова сідає і дуже поважно без єдиного руху сидить.

Руки свої учитель тримає розчепіреними, щоб не замастити убрання.

— Ну, вот. Посіді. Може єщо кто прійдьот... Я потом зайду. — І учитель вийшов.

Коли заглухли його кроки, Володько несміливо позіхнув і повернув голову. Сам. Коло печі ще стоїть велика чорна таблиця. Коло стіни шафа. От і все. Тиша. Час від часу з кімнати учителя через сіни чути уривні голоси. Забамкав годинник. Володько не знав, що то бамкає й уважно наслухував. Далі знову тиша. Навіть мух не було. На дворі сонце, теплота. За вікнами город, на городі високі соняшники, величезні жовті гарбузи, головата капуста, червоні баклажани. Там вештаються високо попідтикані жінки і копають.

„Коли б, Боже мій, хто прийшов" — думає Володько. Як ніхто не прийде, значить, і не буде навчання. Значить, Володько вертається додому, значить, нічого не матиме вчитися, не матиме навіть книжки.

Але по якомусь часі у сінях заскрипіли двері. Серед глибокої тиші був це досить різкий і неприємний згук. Хтось увійшов і одразу шарпнув двері до кляси.

Володько нашорошився. У клясі зявився великий рижобородий дядько з розтріпаною чуприною, а за ним штикільгає малий хлопчина.

— Ого, — сказав дядько. — Вже й школьник є. Ти чий?

— Матвіїв, — виговорив Володько.

— Ааа, це з тих... з дерманів... А більше нема?

— Нема. Більше у нас ніхто не піде до школи. Всі або більші, або ще малі...

— Ага, — кивнув головою дядько. — Так оце тобі товариш Евгене! — звернувся дядько до кривого. Так маєш от товариша... А я „скамєйки" розставлю. Біжи до вчителя та попроси мітли. Трохи заметемо. А ти, малий, встань, — звернувся до Володька.

Володько встав. Дядько дістав із шафи якусь ганчірку. — Ось на тобі і стирай куряву.

Почалася праця. Дядько гримотить тяжечими лавицями, а Володько уважно обчищує їх із вапна та куряви. Сонце бє у вікна і ставить величезні скісні куряні стовпи. Зявився і вчитель. Кривий Евген, видно, тут вже свій. Дядько — це шкільний сторож, а Евген його син.

По праці учитель сказав: — Ну вот. Тєпєр харашо. Ступайтє, мальчікі, пока дамой, а завтра пріходітє і пріводітє с сабой єщо каво нібуть. Панімаєтє?

— Да! — розмашно кивнув головою Володько. У нього брудні руки, брудні штанята, навіть під носом чорно від пороху. Вчитель ще пояснив, що мають робити, коли відходять зо школи — звернутися до ікони, прочитати, або проспівати „Достойно єсть", поклонитися „господіну учітелю і сказать: до-сві-данія".

— Ну повторі! — звернувся він до Володька. Та, та, та — пропіти „достойно єсть", поклоніца учітілю і сказати: досвиданія.

— Харашо. Ступай. А Евгеній всьо уже знаєт. Он уже третій год у нас. Да?...

— Да, господін учітіль.

— Ну, так ступай!

І Володько ступав додому. У руці несе торбину. У ній неділкнутий полуденок. Ах, як це неприємно. Коли б хоч був зїв цей полуденок. Бодай би ніхто, ні німий, ні решта дітей, не знали, що він ходив до школи. Володько стільки хвалився своєю школою і на маєш.

Від полудня пішов пасти худобу. На полях помітно осінь. Чорніють зорані ниви. Подекуди стерні розлогі жовтіють. Зграями перелітають ворони та шпаки, що чомусь тримаються разом. Десь із Угорщини — сусіднього схилу долини, що належить до села Угорське — чути крикливу хрипку пісню.

І зробилося Володькові сумно. Згадав Дермань і аж тепер пошкодував, що він не там. Згадав, які там гарні шкільні будови. Згадав сади, учнів у одностроїо, великі вікна і музику, яку колись слухав під тими вікнами.

І люди там не такі, як тут. Не такі розчухрані, не такі лишайні. Якісь інші... Володько розумів між ними ріжницю, тільки не знав, чому вона повстала й як її висловити.

Другого дня Володько всетаки йде до школи. Знову перший, знову чекання. Прибув Евген і притятнув із собою ще одного.

Кличе його Родіоном. Досить великий, білоголовий, сіроокий. Перше, що вони зробили, почали кпитися з Володька та прозивати його „дерманом". Володько мовчить, але приємно це не є. Наука і другого дня не відбулася.

Дома не мав що батькові сказати. — Що робили? — питає той. — Бомки били, як і вчора... Теж школа, різун їх мамі!

Володько просить Хведота: — Ходи зо мною до школи. Ходи. Будемо разом.

І матір також просить: — Пустіть його мамо. Він уже досить великий. А нас буде чотири. Вже три є...

— Але він же ще сім років не має.

— То нічого, — переконує Володько.

— Ну, хай іде. Всеодно нічого дома не робить.

І Володько вже не йшов сам. З ним Хведот. Ідуть гордо селом і обганяються від клятих гусаків. Евген і Родіон притягнули ще Омеляна і стало пять.

Наука розпочалася. Володько радіє. Сидить і уважно слухає учителя. Хведот увесь переляканий і його ледь помітно з глибокої лавиці. Одна маленька біла голівка сторчить. Омелян, Родіон і Евген також у першій групі, хоча кожний із них другий рік ходить, а Евген третій.

Спочатку молилися „Отче наш". Третього дня зявилися образи. Були це самі царі. На передній стіні теперішній цар, цариця і наслідник.

Учитель одразу пояснив, що вони всі тепер не звичайні собі стрибуни, вуличні хлопці, а учні. Вони в школі, а школа це посвятне місце.

— Що то за образ? — звернувся він до Евгена, показуючи на Христа.

— Христос Спасітіль, — відповів Евген.

— А он там? — вказав на царя. — Ти, малий! — звернувся до Володька. Цей відповідає коротко:

— Цар.

— Так. Цар. Але так відповідати не можна. Треба сказати: цар Ніколай Алєксандровіч, імператор всеросійський. Понял?

Володько кивнув головою. Учителеві це не сподобалося. — Треба відповідати: — Понял, гаспадін учітєль. Повторі!

Володько повторює. Добре. Учитель вдоволений. Питає Родіона. Той зірвався на ноги і заплутався: — Імпіратор цар Алєксандрович... і став.

— Допоможи йому, Затворнюк Омелян.

Омелян устав і також нічого не сказав.

— Повторі їм єщо, Довбєнко, — ти малєнкій — і тикнув пальцем на Хведота.

Цей устав, не міг вилізти зза лавиці, ввесь залився червоною барвою:

— Імілатол цал...

— Ну, ти єщо й гаваріть нє умєш... Садісь. Старшій Довбєнко.

— Цар Ніколай Алєксандровіч, імператор всеросійський.

— Харашо. Молодець. Садісь. А тепер далі.

Перейшли до цариці, до наслідника і на цьому перша лєкція скінчилася. Учитель виходить. Діти біжать на двір. Володько з Хведотом дуже несміливі. Бояться голосно говорити, сміливо ступити. Хведот непорушно сидить на своєму місці. Родіон покривляється йому: — Імілатол, імілатол... От дурний дерман. От дурний!

Володько вмішується: — Не дуже то розумніший і ти. Ти вже другу зиму ходиш...

— Ого! Хлопці! — гукає Родіон. — Дерман прозивається.

— Хто прозивається? — штикільгає Евген. Дерман? Оцей? Ми йому, як хоче, дамо... — і замахнувся на Володька кулаком.

— Не бийся, — насупив брови Володько. — Я тебе не зачіпаю. То він прозивається.

— Ні, ні! То він, то він... Я скажу господіну учітілю! — кричить Родіон.

— Я його не зачіпав і Хведот також ні, — настоює Володько.

— Хведот, Хведот! Хведот... Хве, Хве!... — регочуться і скачуть усі три тилявчани. Їм смішне Хве. У них кажуть фе, а Володько і Хведот фе не вміють вимовити. У них хвіст, хвіртка, Хведір... У тилявців фіст, фіртка, Федір...

Хведот майже переляканий. Він не знає, що казати, як боронитися. Найкраще було б гарненько заплакати, але це також не випадає. На щастя прийшов учитель і визволив Довбенків із крутого становища.

Учитель пояснював предмети, що знаходилися у клясі, а всі мусіли повторювати.

Слідуючого дня Хведот уже зовсім неохоче йшов до школи. Володько просить: — Ходи, ходи. Прошу тебе. Я їм дам. Вони не будуть більше тебе чіпати.

І Хведот піддався. Вчора Настя зробила Володькові надзвичайний подарунок. Володько навіть не міг спочатку слова сказати від захоплення. Вона пішла до жида і за дві яйці купила цілий олівець. Ах, яка радість! Він має тепер справжній цілий олівець. Вже давно не мав цілого. Мав кусничок такий малесенький, що ледь у руці держиться, а тепер цілий, довгий, гарний, зо срібними буквами. Ах, який гарний олівчик.

Розуміється, що Володько взяв із собою до кляси олівець, як також кусник паперу. У клясі виняв його гордо і почав писати. Це було до приходу вчителя. Родіон, Евген і Омелян бігають, борюкаються. Зненацька один із них помічає у Володька олівець.

— „Карандаш"! — кричить Родіон. — Дивіться, дерман має цілий карандаш!

Всі сипнулися до Володька. — Ага, — каже Евген. — Вчора ми мали тебе набити. Ти йому прозивався. Тепер, як хоч, щоб ми тебе не били, то мусиш урізати кожному з нас по куснику карандаша.

Від такого нечуваного блюзнірства у Володька потемніло в очах. Він не знає, що сказати. Карандаша? Розрізати на кусники? Боже мій! Краще не знаю що... Він навіть Хведотові шкодував кусничок урізати, хоча той його так гарно просив. А тепер ці домагаються, щоб він порізав на кусники. Ні, ні! Це неможливе.

— Не дам! — аж крикнув Володько. — Це мені мама купили...

— Ага!... Бачите! Проклятий дерман! Він ходить до нашої школи, а карандаша не хоче дати. — Биймо його!

На Володька накинулися всі три тилявчани. Він раптом зірвався на ноги і став проти них. Уста його тремтять. Очі сердиті. Брови насуплені. Підходь, мовляв.

Але і тилявчуки не дрімають. Вони накинулися на Володька з трьох сторін: — Бий, бий! — кричать вони.

— Гетьте! Я вас не зачіпаю. Чого хочете? — репетує Володько. Хведот хоче щось допомогти братові, але не знає, як. Счинився великий гармидер і на це нарвався учитель.

— Ето что? — різко крикнув він. Хлопці одразу розсипалися.

— То, господін учітіль, — терендить Евген, — отой дерман бється.

— Так? Ти бєшся? — накинувся учитель на Володька.

Володько від хвилювання не міг одразу вимовити слова, але опісля сказав: — Неправда. Я їх не зачіпав. Вони напали на мене і хотіли відібрати мій карандаш!

— Да? — крикнув учитель, звертаючись до всіх. — Ах, ви. Як ви смієте відбирати у нього карандаш?

— А чого він бється! — жаліється Родіон.

— Бився ти? — питає учитель Володька.

— Ні, господін учітіль. Я не бився. Я сидів собі отут і писав, а вони напали на мене.

Учитель розігнав усіх на місця і сказав, як не будуть сидіти тихо, усіх „на коліна" поставить. Хлопчаки втихомирилися і почався „урок".

Цього разу писали. Учитель виняв із шафи пять „грифлевих" дощечок і роздав кожному. Також кожний дістав „грифля". Розпочалося писання. Писали палички. Учитель показав на клясовій дошці, як мають писати, а сам вийшов, наказавши, щоб сиділи тихо.

Хлопці уважно пишуть. Перший записав свою дощину Володько. Хведотові не йшло писання зовсім. Сталося так, що почав він у верхньову куті, а скінчив ту стрічку аж у нижньому. До всього палички вийшли дуже ріжноманітні і ганебно вихилясті. Здавалося, їх хтось погнув навмисне зо злобної волі. Володько порішив йому допомогти. Взяв Хведотову дощинку, стер його писання і заповнив дощинку своїм.

Решта хлопців також не особливо виконали своє завдання. Стрічки криві, палички нерівні. Дивляться вони на Володькове писання і заздростять.

— Ти! — каже понуро Евген — дерман! Напиши мені, дам завтра кусень пляцка...

— Добре, — каже Володько. — Я тобі напишу задурно.

Взяв Евгенову дошку і написав. Це йшло йому досить швидко. Написав і радіє, що може після цього Евген не буде вже більше до нього чіплятися за олівець.

Це бачили інші і й вони захотіли використати Володькове вміння. Родіон приобіцяв принести пампушку, а Омелян якихсь там дуже добрих яблук.

Володько написав їм усім і чекає на вчителя. Той незабаром увійшов.

— Ну, що? Написали?

— Написали, господін учітель.

— Покажіть.

Перший сидів Володько, другий Хведот, за ними Евген і Родіон, а Омелян ззаду сам.

— Добре! — похвалив учитель Володькове писання. А ти? — звернувся до Хведота. Подивився. — Також добре! Ну, Евген? Що ти написав? Ти вже старший. Хорошо, хорошо! Лістопадський!?

Родіон показав. — Добре, — каже учитель і перейшов до Омеляна. — Але у вас у всіх однаково. Що то значить? — і подивився на всіх. Володько вже хвилювався, а коли учитель подивився на них, почервонів і спустив очі.

— Чому у вас однаково? Хто писав? Ти Евген?

— Ніт. Я не писал.

— А хто? Ну? Хто писав? Коли признається, не покараю, не признається, покараю всіх. Я буду знати, хто писав. Менший Довбенко, скажи, хто писав?

Хведот устав, жорстоко почервонів і зовсім тихо прошепотів: Володько.

— От як! Ну, що ти, Володьку, тепер скажеш?

Володько встав і мовчить.

— Ну, ну? Кажи. Чому не признався? Де ти так навчився писати.

— Дома, — сказав Володько.

— А нащо ти їм усім писав? У школі кожний має писати сам за себе. Розумієш? Ну от, ну от! От і дістанете кару. Ви всі три ступайте на коліна. Ти малий (Хведот) в кут. А ти, Довбенко, стій за лавицею. І так мені стійте, поки не прийду.

І учитель вийшов. Сумно у клясі. Володькові страшно прикро, що його майже з першого дня покарано. Евген, Родіон і Омелян, видно, не дуже огірчені карою. Стоять навколішках коло грубки, сміються й один одного щипають. Хведот уважно і дуже поважно стоїть у куті спиною на клясу. Його сірі штанята ззаду полатані великою білою латою і це надає їм своєріднього вигляду.

По часі рипнули двері. Учитель.

— Ну, досить. На місця. Будемо вчитися, — сказав він.

Відчинив шафу і Володько крадькома міг заглянути до її середини. Боже, скільки там книг. Повно книг, маленьких, більших. На одній полиці якась куля на підставці. Що то є?

Учитель дістав якийсь образ і повісив на клясовій дошці. На образі „Христос благословить дітей". Учитель пояснює, питає учнів, чи зрозуміли. Найгірше пописався Хведот. Найліпше Володько. Хведот страждає. Він не вимовить отих осоружних кілька літер, а Родіон і Евген сміються. Омелян також хотів би сміятися, але й він не вимовляв „р" та „л".

По лєкції перерва. Усі біжать до образу й обмацують його руками, тикають пальцями у Христа. — Не тикай пальцем, каже Володько. — То Бог.

— То Христос, — додає Хведот.

Евген штикільгає на двір і всі за ним. Володько і Хведот вийшли також на двір і стоять на ганку. Омелян щось бабрається у листі квіток коло ганку. Там ріс молоденький плющ. Омелян зриває його галузку. Надбігає Евген. Він знає, що зробив Омелян, а тому кричить:

— Омеляне! Що ти зробив? Дадуть тобі учитель! Що ти вирвав?

Омелян бачить, що зле. — То, каже, він, отой мавий дерман зробив.

— Ти? То ти зробив? — кидається Евген на Хведота. Цей зовсім отетерів. Володько не видержав, зіскочив із ганку і накинувся на Омеляна.

— Брешеш ти! Ти! Я тобі дам! Сам вирвав, брехун халєрний, а на нього зводиш. — І Володько вдарив Омеляна. На Володька накинувся Евген і Родіон.

— Бий, бий! — кричали вони. — Бий дермана. Володько озвірів. Вся його ніяковість і соромливість зникають. Він кидається на Омеляна і б'є його кулаком. На нього нападають ззаду, але він метко висковзає з рук напасників, вириває з городця кілок і швидко обмахується ним навколо.

З кімнати учителя відчиняється вікно і в нім показується жінка. Це пані учителька.

— Ви що робите? — пищить учителька. — Ах ви шибеники! Ви мені топчетесь по квітах!

— Мефодій! Мефодій! — загукала на чоловіка.

Той одразу зявився на ганку. Хлопці розсипалися. Ввесь червоний Володько стоїть із кілком у руках.

— Що є? Що сталося?

Перший затерендів Евген, за ним Родіон. Володько мовчить, а Хведот плаче.

— Довбенко! — гукає учитель. — Що сталося? А ти, малий, чого ревеш?

Володько оповів. Евген хотів перечити, але вчитель був уже коло Омеляна, схопив його за вухо і повів до кляси. Там поставив небораку на коліна і різко наказав: — Стій тут! А всі мені гайда додому! Сьогодні більше занять не буде!

Всі почали збиратися, прочитали молитву, гавкнули „до-свиданія“ і відійшли. Омелян плаче. Його ліве вухо горить...

На цьому скінчилося цьогорічне навчання Хведота. На другий день він відмовився рішуче йти до школи, не дивлячись на всі Володькові намови.

*

Над шляхом виростали нові оселі. Кінчалися перші необхідні будинки. Матвій кінчав хлів, а в ньому маленьку хатинку.

Щонебудь на першу пору, аби тільки з того кагалу дітей та жінку вивести, аби тільки своя стріха над головою. Хай у біді, хай у тісноті, але на свому, у своїй хаті.

На Чесного Хреста в селі празник. Матвій поїхав до Дерманя. Мав там деякі важливі справи залагодити, а одночасно мав привезти нову молотілку, яку вже давно замовив у Гульченському заводі.

Село гуляє. Пють, виспівують. Настя сама з дітьми. Василь поїхав із батьком, а Катерина, хто зна, де вештається.

Тієї ночі сталося нещастя. Викрали все сало, що стояло у кухонних сінцях. Настя ходить і голосить. — Чим тепер виживити дітвору? Що вони їстимуть? Тільки й було, що дрібок того скоромного.

Вернувся Матвій. Коли довідався про крадіж, не метушився і не лементував. Обличчя налилося гострою барвою, очі загорілися. Швидкими, твердими кроками подався до Гнидки.

Там одразу счинився гвалт. По хвилині одна за одною полетіли з дверей Марта, свекруха й її дочка. Опісля двері зачинилися, а у кухні лишився Матвій із Гнидкою.

На дворі баби підняли репіт: — Ой, люди добрі, рятуйте, хто в Бога вірує! Він його там забє!

Збігалися з усіх усюдів дядьки і почали натискати на двері. Коли відчинили, Матвій стояв серед хати з макогоном у руці, а на земляній долівці лежав Гнидка. З носа сочилася юшка...

— Йдіть сюди всі! — крикнув Матвій. Маємо злодія. От тепер я з вами розправлюся, сукини ви сини. То ви мені так за мою працю віддячилися? Хами прокляті! — різко викрикував Матвій і, розбивши на двоє натовп, вийшов на двір.

Гнидку підняли з долівки і положили на полу. Матвій покликав Стратона й Івана Кушку.

— Іду за врядником! — заявив Матвій. — Половину нашого товариства мушу заперти в тюрму. Злодії самі.

Виявилося, що сало викрали свої люди. У Гнидки цілу ніч пили, а коли напилися, розбили у бодні замок, вибрали сало і поділилися.

Щоб не робити з цього великої завірюхи, Стратон і Іван, що в тому ділі не брали уділу, раяли Матвієві вимагати від винуватців відшкодування і лишити цю справу. Гнидка за своє дістав.

Матвій подумав і махнув рукою: — Чорт їх бери. Не думав я, що наші люди такі нерозумні. Видно, на них потрібний стрим, і то сильний. Надалі знатиму, що з ними робити...

А за пару днів Матвієва родина перебралася до своєї хати. У ній тісно, мокро, не вибілено. Стіни не висохли, глиняна долівка мягка, що вгрузає нога. Чадно, сморідно.

Осінь щиро нагороджувала дощову весну. Була розкішна, мов пожежа. Поля вимлівали під натиском останнього тепла. затягалися струнами бабиного літа, а ліси горіли незгоряємо,

Перша осінь, якої Володько не бачив. Батько копає яму на бараболі, мати носить рядном сухе бадилля і стелить повибивану дорогу. Вона вже перестала нарікати на повітря. Ціле літо щось смерділо їй, а тепер уже ні.

Володько мов у чаді. У нього вже книжка: „Азбука Сѣятель"... У книжці малюнки, віршики. Кожний із них Володько бачить, заплющивши очі. Спав і снився йому „Пѣтушок золотой гребѣшок". „Умная ворона", що захотіла пити, а на подвірю стояв глечик із водою. Вода була на дні. Ворона почала кидати в глечик камінці, а „вада поднялась і варона напілась".

У школі учитель казав: — Вот ти, Довбенко, у мѣня герой. Ти далѣко пайдьош...

Володько ще не знає, як далеко він піде. Хто його знає. До школи досить далеко, це правда...

Зрештою, Володько зовсім змінився. Інша місцевість, інші враження, інші люди. Нема тут ані річки, ані лугу, ані млина. Тут шлях широкий, шляхом їздять балагули. Це руді бородаті жиди, що везуть подорожніх із Шумська до Кремянця і назад. Коні у них зігнані, вічно в милі. На возі вщерть людей, переважно жидів.

Тут також поля і листясті ліси. Сосни тут нема. Зате розкішні дуби, липи, клени. Це нове так приваблювало Володька! Любив річку, очерети. Вийде, бувало, і кладе вогонь, а дим котиться по землі товстючою колодою. Тут ні. Тут щодня школа. По обіді товар гнати. Коло товару у книжку дивиться і кує „урок" *.

У школі він тепер перший. За три тижні прибуло ще пять учнів. Шість — перша група, два — друга, один — третя. Останній це Фока. Звали Фон. Товстий, дихавичний. Щоки, мов гарбузи, очі глибоко під чолом... Володько уявляв собі, який він мусить бути розумний, коли він аж у третій групі.

Тепер Володько не боїться ані Евгена, ані Родіона. Учитель увесь по його боці. Родіон мав міцніші від Володька мязи, але що вони значать, коли у нього так мало в голові олію... Нераз стояв він за Володька навколішках, але, поки одного разу Володько не збив його дрючком, той не відчепився.

Коли наближалася зима, збільшувалось у школі учнів. Для Володька погіршало. Десь не стало учителя і його замінила вчителька. Ця чомусь не злюбила Володька. Звала його, як і інші, дерманцем, чого Володько не любив.

Але це тривало недовго. При першому перепитуванню учнів

---

* Науку (по московськи).

Володько дав себе знати. У той час, коли учительчин пестун Евген, що ходить ось третій рік у ту саму групу, прочитав за складами, Володько відповів на своє питання напамять.

Учителька похвалила його. Володько червонів. Йому було і приємно, і шкода. Шкода тому, що його не признають тепер за найліпшого, як це було до цього часу. Але в скорім часі учителька змінила свій погляд на нього.

„То нічого, думає Володько, що у мене штани зовсім подерті; за те я знаю все"...

І дійсно йому здавалося, що він знає все, що знає найбільше. Знає, що думає батько, що говорить корова, коли напасеться і зустрінеться зо своєю приятелькою. Навіть хмари розгадував. Ось вони летять кудись. Летять рвучко, гуртом. Ага. То вівці. Правда, вівці? Так. Це вівці. Це їх хтось наполохав. Он там і вовк біжить. Який страшний, пелехатий.

Сідав на землю, мацав її руками, пальцями чи цілою долонею. Як приємно шорсткій, гарячій руці. Набирав на долоню землі і розглядав. У ній дірки, корінці, волосинки. Опісля до уст підносив, торкався цілунком і пробував язиком її смак.

Любив рослину — деревій. Тверда, з коронкою білих дрібненьких квіточок. Цвіла вона, здається, ціле літо. Любив комахи — великі, гніді. Брав їх на руку і заставляв, щоб кусали його. Хитріші тікали, а дурніші шукали мякшого місця на руці, впивалися носиком і пручалися. Володько вбивав їх. З комахами поводився жорстоко останнього літа, так само, як і з птахами.

Часто розмовляв із Хведотом. Цей відзначався тим, що всі предмети чи люди діставали від нього свої назви.

— Ну, а що є Хома-ет-тоє? — питає Володько.

— Призьба.

— Чому?

— Бо такий круглий, що сідати можна, як на призьбі.

— А що Прохвір?

— Цигарка.

— А що качалка?

Предмети називав людьми. Так качалка була Мартою.

— Чому?

— Бо у неї немає спереду двох зубів.

Володько не вміє так перезивати речі, але проте чомусь розумів Хведота. Інші тільки сміялися, Володько ні.

У Тилявці хати не такі, як у Дермані. Дерманські для Володька видавалися розумнішими.

— Хіба ж хата може бути розумніша?

— Так.

— Чому?

— Коли вона має гострі кути — розумніша, округлі і вилiплені руками — дурніша.

Дерманські хати були гостроверхі, а стріхи рівно відтяті, кути гострі. Тилявецькі мали все округле, незграбно ліплене руками, з округлими вальковатими призьбами, на яких можна,

мовляв Хведот, сидіти. У дерманців призьб здебільша не було, а коли були, то посидіти на них не можна.

Такі самі і люди. Тилявці хитруни, дерманці прямі й отверті. Тилявці у доморобному полотні ходять, дерманці верхню одіж купують. Тилявці носять штани з довгими матнями і широкі, дерманці вузькі, без матні.

Впав сніг. Зима. У хаті Матвія тіснота. Серед чистого поля одинокий будинок і велика стирта пшеничної соломи. Під соломою причепа, де ховається віз. Вітер безборонно обсипає будинок снігом.

Першого зимового дня Володько не пізнав школи. Навалило стільки учнів, що не було навіть де стояти. Повно, як на велике свято у церкві.

Учитель безрадний. Володько лютує. Він мусить повертати зо своєю наукою взад і почннати знову від А. Ах, як це неприємно!

У клясі душно, мокро. Повітря тяжке. Голос учителя або учительки тратиться, ніби у кімнаті, виложеній пуховими подушками.

Щастя Володька, що учителька давала йому книжечки. — Читай, казала. З тебе вийдуть люди, а це чудесні книжечки. З них навчишся любити своє „отєчество". — І при тому гладила Володька по розкошланій голові.

Володько читає. „Отєчественная война 1812 года". „Цар-Освободітєль". „Багратіон і Котузов".

Все це уважно перечитує і багато думає. Думає про лютого Наполєона, що зруйнував Росію, спалив Москву, про доброго царя, що звільнив Росію від напасти „чтеринадєсяті язик".

Після прочитання оповідає це матері, але та мало що з того второпала. Вона має інше горе. Від нужди, поганих харчів та бруду завелися воші і ріжні хвороби. Володькові руки вкрилися огидними струпками. Це свербить. Соромно показатися між людьми.

— Ах, — Боже, Боже! І де на нас оте нещастя взялося! — журиться Настя. — Коби хоч не зима. Коби хоч страву яку кращу мати, а то, чуєте, все продали, все збули на ту землю... Ох, та земля!... Та ще й обідили нас так, хай їх Бог обідить...

— Нічого, мамо, — каже Володько. — Перебудемо якось ту зиму. Якось перебємося.

Дістав Володько чоботи, в які влазив по пояс. Коли замело дорогу, він ледь вилазив із снігу. Ходити тяжко, бо далеко через поле. В обличчя ріже прудкий морозяний вітер. Чоботи змерзаються і видається, ніби на ногах кусні дерева.

Але Володько не має часу задумуватися над цим. Перемерзлий, голодний вертається додому, скидає чоборниська — шкорбуни, влазить на піч і спускає ноги над розігріту до червона плиту. Ноги хутко нагріваються. Опісля їсть хліб із олієм, а наївшись, світить маленьку нафтову лямпочку, бере її на піч, чи на стіл і читає, або пише.

Цієї саме зими сталася у Матвія нова втрата. Одної ночі зняли з воза колеса. Хто це зробив — невідомо, але Матвій був переконаний, що це „свої".

Настя плакала. Віз стояв без коліс. Не було за що направити. Круті, жорстокі дні. Матвій виснажувався. Звідки бралася у нього та неймовірна сила? Він гнав уперед, як машина. Йшов знову до каміння, молотив, звозив із ліса матеріял. На літо хотів конечно звести клуню.

Особливо Володькові прикро, коли одного разу учителька помітила на його руках струпики. — Ти чого ховаєш руки в рукави? — питає.

Володько червоніє і спускає очі. — Ну? Чого? Покажи руки!

Показує. Вони тремтять. Між пальцями червоні струпики.

— Що це таке? Короста?

— Не знаю, — зовсім тихо.

— Так. Це короста. Зайди до мене після науки.

Скінчилася наука. Володько стукається до кімнати учителя. Серце б'ється, обличчя паленіє. Відчиняються двері і він ні живий, ні мертвий стоїть.

— Ну, Володику? — каже учителька. — Нічого. Ти не соромся. Скажи батькові, щоб купив ліків, а я ось дам тобі записку, яких.

Бере записку. — Ах, думає він, тато і самі знають, які ліки, але де у них гроші?

Одначе Матвій роздобув гроші і купив ліки. Родина лікувалася. Володькові здається, що гіршого вони ще не переживали.

Свята минули без святкового, без свіжини, без випивки. Володько ходив до церковці. Маленька, деревяна. Ходив співати разом із дяківським хором.

*

Одного морозного дня, вертаючись зо школи, Володько побачив на заході сонця надзвичайне видовище. З того місця, де западало сонце, повставали і зводилися високо у небо три вогняні стовпи. Ціле небо видалося залізним, а підпирали його велетенські вогняні кольони.

З хат виходили люди і дивувалися. Знаходилися мудрагелі. — То, чуєте, не з проста. То непримінно щось буде. Або війна, мор... Кажуть, у турецьку війну таке бачили.

Вечорами селяни довго гуторили про вогненні стовпи. З хати до хати переносилися. Чути: — Буде війна! Наш цар буде воювати германського.

— А тут же й границя недалеко. Як пічнеться що — одразу на нашу голову...

— Ну, коли б то рускі такі дурні тай пустили сюди німця. У Расєї войська стільки, що цілий світ давай — завоює...

— Ого! Воно так і не так... Он у японську війну також казали... А що вийшло...

— Аа, що там у японську... Якийсь там Сахалин віддали. Це для Расєї всеодно, що з моєї голови один волосок. Тьху!

Володько інакше думає. — Раз рускій цар міг Наполєона побити й аж у Париж загнати, то що йому якийсь германець.

Питав учительку: — Кажуть, що буде війна. Правда, що ми побємо німця?

Учителька всміхається. — Ну, само собою. Але хто каже, що буде війна?

— Та всі говорять... Дядьки.

Володько вчиться. Властиво вчиться сам, не в школі. „На що, думає він, та школа? Все те можна вивчити за один тиждень. Прочитав книжку і знаєш".

Так він випросив у вчительки повний Старий Завіт. Учитель не хотів дати: — Це, ти ще малий для повного. Для тебе є скорочений. У другій групі будеш учитися.

Володько попросив учительку. Та дала. — Добре. Але прочитане оповіси мені.

Ну, розуміється. І Володько читає: Сотворення світа, Адам і Ева, Гріхопадіння, Злочин Каїна і його прокляття.

— Каїне! Каїне! Де брат твій? — питає Бог?

— Хіба я сторож мого брата? — понуро відповідає Каїн.

Страшно і незрозуміло. Жити на землі, бачити Бога, чути його голос, справжній, живий. От були часи...

— Тату, були такі часи? — питає батька.

— А у книзі як написано?

— Були.

— Значить були. Священні древні книги не писали на галай-балай. То тепер усе побрехеньки пішли.

Світовий потоп. Ной із синами. Ковчег Завіту, що взяв на себе звіря всякого, сім пар чистого і сім нечистого. То мусів бути ковчег. Велетенський мабуть.

Далі Хам, що посміявся над пяним батьком. Авраам, Ісаак, Яків, Йосип... Далекі дивні часи. Малюнки допомагають зобразити собі їх. Земля з деревом, що у нас не росте, пустелі, звірі. От війна, Голіят, якого поражає Давид пращею.

У школі отець Клявдій викладає „Закон Божий". Сидить коло столу, куняє. — А скажи Фока, скільки братів мав Яков? — Це третьогрупник. Першогрупники таких мудрощів не знають.

Фока встає, надумується і мовчить.

— Хто знає?

Дехто підніс руку. Піднімає її і Володько. Отець Клявдій зауважує цікаво, що ось знайшовся такий мудрий першогрупник.

— Ну, ну, Довбенко! Осором його. Бач, став, і мов сич надувся. Скажи.

— Дванадцять... — урадовано.

— А може знаєш, як вони звалися?

Володько переказує: Гад, Асір, Іосіф, і Венямін — закінчує.

— Добре. Молодець. А що сталося з Іосіфом?

Володько оповідає історію його продажі в Єгипет, його побут там, сни фараона, голод, відвідини братів.

Отець Клявдій не перебиває. Володько оповідає все, що навіть не завдано. Ціла кляса слухає, мов казку.

— А що то таке Єгипет? — питає байдуже о. Клявдій.

— Володько знає. Оповідає так, як про це вичитав.

— А хто то такі були фараони?

Також знає. Знає і про Ніль. Отець Клявдій сказав: — Ну, так покажи нам ту річку на мапі.

Гаразд. Володько йде, водить пальцем по заялозяній мапі. — Оце, — зрадів і показує довгу поплутану жилку річки.

— Сідай! — майже суворо каже о. Клявдій. Дивно, що він не похвалив його. Навпаки. Навіть не подивився на нього. Сидить собі перед столиком, витягнув ноги у великих чоботях під стіл, куняє і питає далі третьогрупника. Але ціла кляса дивилася на Володька, мов на чудодія. Це щось надзвичайне.

Одначе у неділю, по Службі Божій, о. Клявдій перед усіма людьми виголошує оповістки і в них зазначує: — Коли тут є Матвій Довбенко з дерманців, хай задержиться. Хочу з ним поговорити.

Матвій є. Він задержується. Володько залишається з батьком також. Отець Клявдій скинув ризи і виходить. На сходах кілька поважніших дядьків. Всі низько кланяються батюшці, а Мавій іде з ним. На Володька не звертають уваги, тому він оподалік тримається і слідкує за батьком та священиком.

Отець Клявдій запитав про деякі господарські справи, а далі каже: — Хотів, знаєте, поговорити з вами „нащот" вашого малого.

— То, — затупцяв ніяково Матвій. — Знаєте, батюшка... Він у мене цей рік, як жебрак. Недостача всього... Знаєте, як то є...

— Не те. Спритний із нього хлопчак. Голову має. Раджу вам дати його до шкіл. Хай би повчився. Тут для нього тісновато...

Матвій зовсім зніяковілий. Йому ніяково, що він так мало знає про свого сина. Дивно, що самі батюшка його хвалять. А коли так, значить, він щось таки вартий.

— То, батюшка, кебто Бог допоміг трохи з нужди вибитися. Хто своїй дитині ворог... То звісно... — і розвів руками.

Володько чув лишень уривки розмови, але й цього було досить, щоб догадатися, що мова йде про нього. Він горів. Не знав, чи стояти, чи тікати. Земля гнулася. Навколо люди й усі дивляться на них, хоч може і не чують, про що батюшка розмовляють.

Опісля Матвій кличе: — А ходи сюди! Поцілуй батюшку в руку. Кажуть он, що ти там пустуєш, а я кажу, щоб більше тебе на коліна ставили.

— Ну, ну! — додає о. Клявдій. Він у нас молодець. Це каже і вчитель, і вчителька... Тільки худенький... Більше треба їсти... — і погладив Володька по голові. Шапку свою малий у руці тримав. Ніяково перед батюшкою у шапці. На прощання обидва поцілували батюшку в руку і розійшлися.

Матвій мовчав, але по всьому видно, що вдоволений.

За кілька днів поїхав він до Кремянця. Вернувшись, викладає пакунки. — Сіль, мило, сірники, а це на підметки ремінь... Найбільший пакунок подає Володькові.

— На!.. Це тобі...

— Що то є? — і не діждавшись відповіди біжить до хати, щоб при світлі розглянути.

— О, тату! — тільки й міг він проговорити. — Пальто! Боже, яке гарне пальто! Тепле, на ваті. Підшивка яка! Ах!...

Володькові не віриться. Невже то пальто? Мацає, пригортає до себе. Так. Це таки пальто. Справжнє, куповане, чорної барви...

Ціла родина оточила Володька. Всі оглядають „пальтішко", як його одразу названо. Володько чується найщасливішою людиною в світі.

Яка втіха, яка надзвичайна втіха!

— Чорне?... Цікаво, яке покажеться при денному світлі!.. А підшивка. Мамо, гляньте! — Думаю, що то найліпша фланеля, ні?...

— Добра, добра! — підтверджує мати, обмацуючи підшивку...

— І гудзики хороші. От тільки попришивати міцніше треба...

— То вже я завтра зроблю, дитино...

Володько вдягав, скидав, обдивлявся навколо, радісно зідхав і обережно вішав на ключці. Але за коротку хвилю знову одягав...

— Чи не задовге часом?.. Ні, якраз. Нижче колін. Може трохи довгі рукави? О, ні. Хіба ж то довгі? Якраз, щоб руки не дуже мерзли.

Знову скидав, обчищав щіткою і вішав. О, як добре жити на світі. Тепер він не буде натягати старий латаний і перелатаний матірній жакет із позакачуваними рукавами. Бо хіба ж це може личити хлопцеві? Ясно, що ні. Хм... Дивно, як він до цього часу не помічав, що у нього такий неохайний одяг. От, коли б ще чоботи кращі...

Цю думку висловлює в голос. Батько відповідає: — Вчися тільки. Колись і чоботи дістанеш... Не хватило грошей. Пшениця ніяк не дорожчає...

— Думаєте, мені так тяжко вчитися? — Що там вчитися?... Піп дивується, що я знаю про Йосифа... Бо прочитав... У книзі написано.

Коли лягали спати, Володько пірвав нишком те, чим батько вкривав на ніч ноги, поліз на піч і, поки старий переговорив вечірні молитви, добре вигрів усе на черіні. Опісля нишком положив укривало на його місце.

Батько уважно по християнськи відхрещується: — Ну, слава Богу, скінчився ще один... Все ближче до смерти, — розважає старий, шукає роззувака...

— І де він у повітри... — але не встиг скінчити речення, як Володько стрібнув із полу, шмигнув під припічок.

— Ось він, тату!.. — і витягає з-під купи дров роззувак.

Батько не сказав нічого, вложив між роги один чобіт, Володько ногою притримав і роззув. Опісля другий.

Уважно коло печі на сухому поставив Володько батькові чоботи...

— Щоб там не попеклися, — зауважив Матвій...

— Ні, тату!.. О, ні. Тут не так гаряче...

Батько кладеться, обгортає теплим ноги: — Ах, за день людина так намерзнеться, навовтузиться... В хаті бодай трохи тепліше... „Анголе Христов хранителю, мій святий покровителю“... — молиться батько.

А Володькові хотілось би йому ще щось приємного зробити.

— Вам, тату, від стіни не дме? У мене тут ось лантух зайвий...

Батько ніби не слухає його. І нащо ото людина стільки мусить працювати? — розважає він, натягаючи на груди кожух. — Мучиться-мучиться, тягне-тягне, а вмре і все ні на що... Положи собі того лантуха під голови... Маєш зовсім низько... Голова мусить лежати як належиться, щоб кров не била в мозок... Мені досить...

— А, здається, погода показує на завтра ліпше, — починає Володько. Йому хочеться розговоритись із батьком... У запічку плаче мала Василинка. Василь подався на потицянки, Катерина на досвідках.

— Може й поліпшиться, — каже батько... Ну, але будемо відпочивати... Треба, щоб і кості відійшли... Ах, так, різун його мамі, щемлять. Так скрізь щемлять... А колись, бувало, і не чув, чи вони у тебе є... Спім!..

Після такої радости Володькові не легко заснути. На полу тісно. З ліва совається Хведот. Батько довгий, непорушний, мов січений із каменю, лежить горілиць. Василинка вмовкає, гасне лямпочка.

У хатину хильнулась і закамяніла безмежна темнота. Невелике у безконечності віконце нагадує мару, що прийшла сюди в глибинну мороку нагадати про інший далекий світ — світ просвітку і розмашного життя.

І от ланцюгом довгих спогадів, мрій, бажань, вириваються з Володькової голови і тонуть у мороці думи. Спереду урочисто маршує його нове „пальтішко“. На ньому самоцвіти, соняшні усмішки, пелюстки пахучих квітів. На ньому золоті галуни, панські „палєти“, блискучі, мов огонь, гудзики. Володько сам у ньому великий, майже недосяжний усім Евгенам, Родіонам і всім, всім, хто думав, що він от собі такий „плохенький“ курдупель-дерманець, на якого можна гукати, пхати свого вайлуватого сусіда, ніби ненавмисне чвиркати брудною від махорченого диму слиною. О, ні! Володько зовсім не з тих. Є ріжні люди... Дуже багато є пород людських і він, Володько, походить із тих, що з самого дна, з мороку, гною і не знати якого лиха, піднімаються наверх, бадьоро підносять голову, дивляться на всіх горіючими синіми очима, вдягаються у найкраще „пальтішко“ й ідуть... Куди йдуть? Вперед! Все вперед! У світі ніде нема кінця.

Ніч твердішає. Морок глибшає. Віконна мара стушовується, никне, мов фотографічна плитка. За стіною побрязкують ланцюгами коні і корови.

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ У ЛЬВОВІ.

У новому одязі Володько побільшав. Видавався обновленим, живішим. На обличчю прибуло барви, в очах огню. Всі обмацують, розпитують. Учителька вітає і сміється ніби Володько десь був згинув, а тепер знайшовся.

Вчився шалено. Букварець роз'учив узад і вперед, роз'їв усі літери, згриз кожний невибагливий віршик. Чистописання йде, хоч не зовсім. Літери у нього не виходять на письмі гаразд. Криві, гнуті взад і вперед, надуті, розшарпані, мов його старий жакет. Ну, що ж... Зате помилок не багато і молитви всі знає. Довбенко! „Вірую"...

Довбенко встає і „Вірую" котиться з уст вибірним горохом. І так усе.

Тому Володько читає „Житія святих". Ось великомучениця Катерина, яку малюють стрункою красунею з чашею в руках. Он Варвара. Там Віра, Надія, Любов із матірю Софією. Чудесний кучерявий юнак Пантелеймон-цілитель із різьбленою скриньочкою. Старий бородатий, у кацапських постолах, Радоніжський Сергій — покровитель учнів і ріжних нетямущих... Горбатенький Серафим із клунком на плечах у постолах сидить на барвистому пеньочку і дає круглому ведмедикові кусник хліба. Далі Володимир Великий, його післанці, що шукають віри і знаходять її в Греції.

Володькова уява росте, більшає. Жахи, рожева кров, розлючені звірі, що плигають на красунь і патрають на шматочки їх плоть.

Молоденька свіжа красуня з промінистими небесними очима, пройнятими огнем віри. Її кинули у темний льох, глибокий і страшний. По стінах скапує брудна слизька рідина. Повзають ящірки, плигають жаби.

Над нею у кімнаті з мармуру і золота красунь-поганин приносить жертву свому стрункому мармуровому богові. Над ним золотий диск. Сонце вдаряє у нього і розсипається скалками. Перед ним кадильниця, а з неї піднімається дим ладану. Кілька нагих одалісок танцюють танець і сиплються рожеві квіти, на яких ще не випарилася роса...

Дзвінок. Нечутно входить чорний раб. Поганин дивиться на нього і кивком пальця показує вниз. Раб зникає. Поганин витягається на встеленій дорогими шкурами постелі. Ніздрі його, як у розгорілого коня, роздуваються. Очі заливаються барвами буревійного сонця.

Тим часом зявляється раб. На його кострубатих, мов із каменю, руках красуня з льоху. Раб підносить її до стіп поганина і садовить на золоченому троні. Але красуня не сідає. Вона стоїть струнка, хистка і прозора. Довгі руки легко звисають униз. Голова похилена. Довговії повіки урочисто криють зір.

Одаліски зриваються, танцюють перед красунею танець тієї любови, яку знають тільки вищі єства. Сиплються рожеві квіти, розстеляється дим ладану.

Поганин зводить очі, одаліски ловлять його погляд і розливаються в просторі, мов хмаринки...

— Панно! Красуне, якої не бачило сонце, від коли воно зійшло на свій мармуровий шлях! Хочеш золота і самоцвітів, хочеш розкоші неба і богів, хочеш влади над царством моїм? Поклонися богові нашому і станеш моєю нареченою...

Красуня поволі зводить свої сині очі. Коли б сонце зійшло серед ночі, або на морозі розцвіли рожі, вони не мали б більшої приваби, ніж ті очі...

Тихий прозорий голос: — Моїм нареченим є Христос. Він є моїм золотом, самоцвітами, владою над усіма царствами...

— Ти не знаєш, дівчино, проти кого ти виступаєш. Мені кориться сто народів, моїй владі слухняні звірі в джунглях, птахи в небі і риби в океані...

— Одначе ти, Володарю, так безсильний, що навіть не в стані вирвати одного твого волоска з вії твоїх очей на хвалу своїх поганських богів. Я ж готова віддати свому всю свою молодість...

— У чому ж сила твого Бога? — питає поганин...

— У Його вічності.

Поганин звіріє. Тупнув ногою, ляскає в долоні. З-під землі вириваються чорні чугунні раби...

— Трать її! У смолу, намотайте її на коло і викиньте її тиграм, посвяченим богам!..

Дівчина з усмішкою йде в огонь, їй ввижається її Бог — величний, терпеливий. Вона розмовляє з ним, забуває біль і вмирає смертю безсмертя...

Настя вже давно спить. Матвій обернувся на другий бік. На столі розчинена на хліб діжа, вкрита кожушком. З другого кінця стола на краєчку маленька (третій нумер) нафтова лямпочка, перед нею книжка, а над книжкою Володько. Щоки його горять. В очах жаріють якісь гарячі вуглики, що час від часу зриваються зо своїх місць і свобідно скочуються вниз. Зір його впирається в діжу, що перед самим носом, але бачить він далекі неймовірні країни, а в них неймовірних людей. Бачить могутніх володарів казкового Риму, чує їх владну мову, їх крок, їх голос.

І робиться Володькові страшно. Страшно, що десь далеко стільки простору, стільки чудес, а він малий, хисткий, із блідими щоками, розпаленими хоробливим огнем оченятами сидить тут у чотирьох, цвіллю вкритих, стінах засипаної серед чистого поля хатинки і навіть не сміє мріяти про те далі... Боже! Створи чудо! Дай змогу пройти снігові замети, непрозору ніч, мовчазне село — одно, друге і безліч таких... Відчини браму далеких міст із палацами і людьми, що носять на собі чисті і тонкі, мов павутина, сорочки, що мають звірячі шкури на плечах, а на ногах барвисті мягкі, мов вата, виступці — чобітки...

Далі і далі рвуться бажання. Далі і далі летять незвязкі, але виразні мрії. Ніч навколо. Сон. За стіною брязкають ланцюгами коні і корови. Уривно раз-за-разом кричить півень і гавкає глухо у безмежний чорний простір собака — Пундик, якого колись приніс Василь.

Прокидається мати. Вона бачить у хаті світло. — Боже, Боже! І що ти собі, дитино, думаєш? Та ж ти випалиш усю „кирасіну". Чим завтра засвітимо... І що тобі те читання? Чи ти попом хочеш бути, чи що?

Володько прокидається. Рим, могутні володарі, красуні — зникають. Не каже нічого, тільки гасить лямпу й іде на своє місце коло батька. За вікном виспівує півень...

І так дні йдуть. Володько їсть книги, розпікає мозок. Книгозбірня „общеполєзних і дєшових" книжечок повністю вкладається в його невеличкому мозку і займає там майже непомітну частину того простору, що є у нім. Там і Севастополь з Малаховим курганом і генерал Суворов. Там бої у Альпейських прірвах, де гинуть хоробрі воїни величнього далекого града. Там труди і висліди праці якоїсь хазяйки Марії, змішані з „малоросійськими пєснямі" Губанова — „Кієв"... І чого тільки не впакував туди неспокійний біс Володькового бажання!

*

Минув усього лиш один місяць. Рано. Зза Жолобецького дубового лісу встає і піднімається велетенське сліпуче сонце. Поле притоптує мягкий вітер, що вільними хвильками гуляє по зябльованих полях.

Матвій порається коло плуга. Перед хлівом стоять у „збруї"* коні і їдять із цебра обрік. Дорогою проходять із плугами дядьки. Ось диботить Хома-ет-тоє... Цьвьогає по конях сирицевим батіжком і пружньо натягає віжки. До цього часу у нього не було власних коней, а тепер роздобув. Коники миршаві, але „Ет-тоє" гордо ступає за ними, натягає віжки, щоб держали голови. Він тепер господар.

Порівнявшись із Матвієвим двором, гукає: — Добре „утро"! Орати йдете?

Голос радісний, як сонце, як вітер, як жайворонок, що бє крилами прозоре повітря і завзято цвіринчить.

Матвій розгинає спину. — Дай-Бо-здоровя! Йду! А що ж! Моє зовсім протрахло...

— Ну, Боже поможи!..

— Спасибі...

За Ет-тоє йде Гнидка. Скидає старий урядничий кашкет і вітає Матвія солодко й уважно. Все, що було торік, забулося. Одна зима згладила те, що всіх боліло...

Йде Коган, йде Кузьма. Всі раді, всі бадьоро ступають по власній землі, пускають плуги у мастку землю, крають грунт і виважують скибу за скибою.

Чорний тяжкий дух зноситься від землі. Ніздрі лоскоче сильний запах чорнозему. На чолі сходить піт, капає по щоках, бороді й падає на ріллю. Галки й ворони гицають по розвернених скибах. Виходять на кін череваті лантухи, повні зерна. Широченна

---

* Упряжі.

пятерня згортається в кулак, стискає зерно і прудко розбризкує його по скибі. Сонце — шалений і дикий огнепад, заливає лани, мужиків, птахів. Земля мліє, мов коханка, розпустивши розкішні принади. По ній до схочу топчуться Матвії, Кузьми, Стратони, засипають її плодом, потом, молитвою. Роди, велика, непорочна земле! Роди, прамати всього великого.

Зерно торкається ріллі, торкається непомітно, вгризається в її мягкоту і спрагнено ссе чорну кров могутньої роділлі.

Он і Матвій свій лан оборав. Широта, довжінь! Йде розмашно туди й назад, бризкає зерном. За ним волочить боронами Василь. Лан! Чотирнадцять десятин. Кості, жили, кров! Ні! Кості його не болять. Вони дають тільки відчути ціну землі — своєї, лудяної сонцем, литої потом і болючої, мов потрощена спина...

Володько ще ходив до школи, але там знову порожнеча. Як тільки набубнявіли в лісі бруньки, як зійшов ряст, як зазеленіла весняна травичка — кінець школі. Діти розсипалися по полях і гармидерять скрізь, мов дзвінки. Нащо їм школа... „Все-одно, школа не нагодує тебе“ — йшло прислівя від покоління до покоління.

Тоді для Володька знов одкривається світ великих чудес. Йде зо школи не селом, а городами на зруб, а звідтіля до лісу. З висоти сонце жахкотить, кладе тіні по мягкій ще землі. Витикаються перші медянки, літають товстючі джмелі. На липових кущах липкі листочки, осика розсіває крилаті зернята, дуб завзято береже понуру мовчанку. А над усім небо глибоке, прозоре, зо світлими хмаринами.

Володько переходить у захоплення і дзвінко вигукує: Га-га-го-ооо!...

Луна підхоплює згук, несе в далечінь лісу і там, невідомо куди, жбурляє його.

За лісом долина й озеро, що змагається зо зливом сонця, відбиває пружним боєм його настирливі стріли, жбурляючи їх просто у вічі Володька. Той жмурить очі, прикладає руку до чола і дивиться в далечінь.

Коло нього височенний струнký дуб. На дубі гніздо шуліки. Два велетенські птахи кружляють у повітрі. На угорській стороні поле засипане людьми, що біліють на сонці. Чути спів...

Додому приходить Володько, знесилений весною, і приносить пучок квітів. У хаті нікого нема. Хто б тепер сидів у хаті! Мати на городі, батько й Василь у полі. Хведот стереже від ворон коноплі. Ходить коло грядки і грюкотить іржавою бляхою. Йому дуже це недовподоби, але нічого не вдієш. Треба щось робити. Одна Василинка має ще вільне право рачкувати собі по сухому поросі, набивати рот усякою поганню. Коли це зауважить Настя, кричить: — Не руш то! Чуєш? То бека! Покинь!...

Але Василинка не вірить, що то бека. Їй це так чудесно смакує. Вона завзято щось обговорює, бігає на чотирьох ніжках, високо піднявши догори задочок із задертою і привязаною до пояса сорочиною.

На городі безліч праці. Розробляють місце на грядки. Матвій засадив молоді щепи, що біжать довгими рядочками від подвіря до долини. Роблять огорожу, засаджують грабовий живопліт.

І все те хоробливо чіпляється розкішної землі. Земля для всіх і всього. Земля найбільше щастя, більше за золото, більше за коштовні камені. Земля — сон мільонів, казково-привабливе єство, радість і щастя всіх сильних і слабих. Земля все: золото, краса, молодість і вічний учитель мудрости... От що є земля!...

Бадьорого недільного ранку, коли сонця більше, ніж у океані води, коли на полях по верхах молодого збіжжя качаються ледачі хвилі, коли собаки вилазять зо своїх буд, розставляють широко лапи та роздерають із янчанням величезні пащеки, коли на порогах сіней сидять і сікаються молодиці, а коло них обшмаровують бекою свої ротенята їх щасливі діти і коли над усім застиглим спокоєм всевладно стоїть невидиме царство відпочинку, — такого недільного ранку Матвій і син його Володько повільно, поважно ступали вузенькою дорожиною в напрямку півночі, де була їх паринина і де сьогодні Катерина пасе „на росу" шість корів Матвієвого достатку. Треба було прикупити корів. Без худоби господар — вилущений стручок.

Дорожина біжить серединою власного поля і криється від зору, западаючи над угорську долину. На право — моє! На ліво — моє! Один лиш вітер має право топтатись тут, збити хвилю, жбурнути нею до сусідської межі і летіти далі.

Навколо соняшна тиша. Бренять у житі голівки моторних волошок. Десь-не-десь заборсалось стебло кукілю. З усіх напрямів: звідтіль, зправа, зліва — перепілки підпідьомкають і бренять неуривним тоном коники-стрибунці. В далечині на схід і захід сталевою лавою застигли ліси.

Матвій зупиняється. Володько прикладає до чола руку і дивиться на угорські чагарники, над котрими велетенською чорною баштою просто вгору зводиться з землі і вяжеться з небом дим. Лише відгуки дзвінкого підголосника кажуть, що там мужицький молодняк залився співом, таким же великим і просторим, як сама країна.

— Земля! — вириває ться у Матвія. — Ех, коли б воно так років пятнадцять узад!... Коли ще руки були, як ужівки і стан звинно вгинався... У праці чоловік родиться, у праці кості зложить... Інакше не можна... Колись було не те... Народу менше, праліси... Пішов на звіря, роздер пазурями дичину і маєш... Тепер інше... От воно... Ти вже і сам знаєш... Не малий...

Ех, як приємно чути оте „не малий". Володько піднімає голову, випростовує присадкувату постать з завдатком широких барків. Батько мову веде — просту, вузловату. Тверді слова вириваються з твердих уст і кладуться чинно в історію роду. Встають в уяві діди-велетні. Йдуть пералісами, рвуть столітні дуби, розчищають галяви, передають огневі хмиз і хащавини. Дикий звір чує запах поту від праці за плугом і з диким ревом стрімголов пре у безвість.

Йшов плуг. Ішов страшний мужик за ним і розривав цілини. Родилося життя...

Володько майже побожно дивиться на батькову постать. Ось він увесь перед ним. Те вічно зо зморщками чоло, ті поважні очі, той владний горбатий ніс. Рука у нього чорна, долоня тверда і широка, кулак кострубатий із чіткими пругами синіх жил. Тільки маленька тінь його велетенської постаті падає на землю від сонця.

Ніколи та рука не обняла його — Володька, ніколи не дала пестощів. Та всетаки щороку, коли „Христос воскрес" вимовляли, коли цілувались усі, він із утіхою і завзяттям брав ту руку і припадав устами до її жилавої шорсткости. — „Воїстину воскрес, тату!" — казав Володько, а чоло його було ясне і горде, ніби він син великого царя.

Він ще і ще раз гордий „своїм татом". Он над шляхом розбіліли нові хати. Десять нових господарств, десять родин! Нове село! Там святочні люди, там діти, там гуторять ідучи до церкви жінки... Так. Це він — „мої тато" збудували це. Праця... Хіба ж Володько не знає, що то значить? Він може тільки усміхнутися... У нього ще й тепер босі ноги і порвані штанята. Та не в тім справа... Он поле ожило великим життям і обіцяє нагородити всі ті прикрі години довгих літ, переборених залізною волею залізних людей...

А навколо ширінь. Небо, а на нім хмарини. Он той — кущ вишнецвіту. Та снігова лявіна. Видається, прорве блакить і грюконе цілим тягарем на дубовий ліс від Жолобків...

— Ну, — каже батько. — Підем...

Рушають і йдуть у напрямку, де над угорським чагарником зводиться димова башта і звідкіля родиться та розкладається в просторах владна пісня міцногрудих дітей прийдучого.

КІНЕЦЬ ЧАСТИНИ ПЕРШОЇ

1928—33

ВОЛИНЬ — ЧАСТИНА II:
ВІЙНА І РЕВОЛЮЦІЯ,
видана „Дзвонами" 1935 р., 8°, 272 стр.

ВОЛИНЬ — ЧАСТИНА III:
БАТЬКО І СИН
(готується до друку).

ЗМІСТ

		Стор.
I	Проблиски	5
II	Коріння	15
III	Увечері	32
IV	Будні	45
V	За землю	63
VI	За жагою знання	79
VII	На Різдво	94
VIII	У млині	101
IX	У недузі	107
X	Дідо і внук	138
XI	В жнива	147
XII	Серед воєнних ластівок	158
XIII	На нове кубло	165
XIV	На новосіллю	182

Найважніші голоси преси про І. том „Волині" Уласа Самчука

„Волинь" видвигнула автора в перші ряди української літератури... Під теперішню пору У. Самчук це дійсно, хто знає, чи не одинокий корифей українського письменства... У. Самчука можна поставити поруч Кнута Гамсуна і Реймонта... „Волинь" напевно стане обовязковою лектурою в наших середних школах" (*„Перемога"*, ч. 21, 1. IX. 1934).

„Направду, книжка Самчука, попри всю її високу мистецьку вартість, є також знаменитим виховним засобом... Серце читача справді хвилює в ритм хвиль повісти, хвилює наче у справдешнім життю... Нагадуються найкращі клясичні епічні твори, і то не лише з давніх часів, але і з новочасної літератури. (*„Дзвони"*, ч. 8—9 1934.)

Повість Самчука є могутнім гимном краси і радощам життя... Але крізь той серпанок постійно пробиваються промені ласкаво теплого сонця, що робить цілу книжку дивно теплою й описане в ній життя справді гарним і радісним... І може не помилимося, коли скажемо, що це справді перше в нашій літературі появляється такий тип селянина... активний, творчий, що знає свою мету і свідомо, витривало до неї змагає... прикмети, які ми знайшли в книжці Самчука, доказують, що маємо до діла з письменником непересічної міри... небуденна сила вислову й внутрішньої динаміки полонює читача від першої до останньої сторінки його прецікавої книжки". (*„Назустріч"*, 1. XI. 1934).

„Має Самчук розмах, природний гін, що поливає слова кровю. Повість С-а одна з найкращих наших книжок за останні роки, одна з рідких тим, що можна до неї вертатися, почуваючи, що ми не втягли з неї всього за одним віддихом". (*„Діло"*, ч. 246. з 15. IX. 1934).

„Самчукова „Волинь" — могутний гимн розумній праці західного активу... Так і чути перо письменника, котрий вповні заслугує на таку назву. Самчук великий талант: першорядний — Самчук це наш письменник, в найлучшім значінні наш. *Читаючи книгу того здорового й високо Богом обдарованого письменника, відчувається благородну гордість з приналежности до того самого народу, що й він... — Книжка Самчука — правдиве життя, дійсне мистецтво й цінний покажчик життєвого шляху"* (*„Нова Зоря"* з 28 X. і 4. XI. 1934).

„Книга „Волинь" є справжній твір справжньої літератури... Є це організм, що живе й пульсує власним, волею письменника наданим йому, окремим життям... є матеріялізацією духової енергії. „Волинь" є книгою здоровою й оптимістичною, музика її звучить переможно... „Волинь" є потужною, широкоперсою, кремезною селянською епопеєю... що підіймається до височини майже героїчного епосу". (*„Вістник"*, кн. XII. 1934).

„Powieść Samczuka jest pierwszorzędnem zjawiskiem artystycznem. Autor ma wielki talent epicki... Duży dar narracyjny Samczuka sprawia, że powieść tę czyta się jednym tchem" (*„Biuletyn Pol.-Ukr."* 4. VIII. 1935).

„Wśród licznych nowości beletrystycznych na jedno z pierwszych miejsc wybija się powieść młodego Ułasa Samczuka: „Wołyń". Krytyka przyjęła tę książkę bardzo życzliwie, jako jedną z najlepszych w ostatnich latach... Pulsujace życie, wijące się w kartach powieści, absorbuje nas całkowicie". (*„Sygnały"*. 1. X. 1934).

„Під непоказною зверхністю своїх героїв автор шукає і знаходить щось краще, людське і робить їх нам глибоко симпатичними і близькими.. У цілім своїм творі проявляє Самчук почуття міри, що спричиняється до гармонійности цілого твору, що захоплює й одушевляє нас" (*„Хліборобський Шлях"* 14. X. 1934).

„Волинь"... належить якраз до таких творів, що поглиблюють зміст реального життя, дають йому вищий змисл. З тієї причини його роман повинен бути лектурою тих, що хочуть життя творити. (*„Обрії"*, ч. 10—11 з 9. IV 1936).

БІБЛІОТЕКА
ХРИСТІЯНСЬКОГО ІНТЕРНАТУ
ДЛЯ СТУД. МОЛОДІ У ЛЬВОВІ.

РЛ 5006 4
6,45
(1986)
294

САМЧУК

Волинь